

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI SOSYAL HAYATINDA
KİTAP**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Ekrem SALTİK**

**Enstitü Anabilim Dalı:Tarih
Enstitü Bilim Dalı :Yakınçağ**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN

AĞUSTOS 2007

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI SOSYAL HAYATINDA
KİTAP**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Ekrem SALTİK**

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Yakınçağ**

Bu tez 24/08/2007 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

**Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Jüri Başkanı**

**Yard. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI
Jüri Üyesi**

**Yard. Doç. Dr. Cercis İKİEL
Jüri Üyesi**

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ekrem SALTİK

24.08.2007

ÖNSÖZ

*Ey oğul!
bir gün yazıcı olursan
kuşkunun..birikmenin.. ve beklemenin yazıcısı
sakın masal anlatma ülkemin çocuklarına..*

Özdemir İNCE

Muhammed İbn-i Hallegân'ın biyografilerle dolu kitabında yapmış olduğu muhtemel hatalar için okuyucusundan özür dilediği sonuç bölümünde, kitabında eksiklikler olmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eden şu satırları yazar; “*Allah, hatasız kitap yazılmasına izin vermemiştir. Çünkü hatasız kitap bir tanedir; Kur’an.*”

2003 yılının Temmuz ayında şehirlerarası bir yolculuk sırasında okuduğum bir kitapta fikrime çarpan bu kısa cümle, bir insan ömrü için pek de kısa sayılamayacak dört yıllık bir sürede ortaya çıkan *Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap* konulu bu çalışmanın esin kaynağı olmuştu. Bu çalışmayı gündemime aldığım son dört yılımın üç yıldan daha uzun bir bölümü “*dışarıdaki gerçek hayat*” ve “*tasavvur edilen idealler*” arasında sıkışan fikrimdeki kaygı işgali devam ederken kitaplara gömüldüğüm uykusuz gecelerle geçti. Bu süre zarfında bırakın hatasız bir kitap yazmayı, bir kitap yazmaya bile başlayamıyor oluşumun verdiği üzüntü ve kendime verdiğim sözleri tutamayacağım ihtimalinin kaygısı beni öylesine büyük bir umutsuzluğa itmişti ki en azından çevremdeki beklentileri omuzlarımdan atmak için aileme ve dostlarıma yüksek lisans eğitimimi bıraktığımı söylemek zorunda kalmıştım. Umudun kaynağına şükrederek dört yıl sonra bugün, Yüksek Lisans tezimi tamamlarken mütevazı çalışmamın içeriğinde muhtemel eksiklerin olabileceğini şimdiden kabul ediyorum.

Sayın hocam Prof. Dr. Azmi ÖZCAN'ın beni fikirsel uçurum kenarlarında yakalayan desteği ve sürekli yeniden başlamamı telkin eden motivasyonu, uzun süreden beri biriktirip okuduğum kaynakları bir araya getirmemi ve bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağladı. Kendilerine sonsuz müteşekkirim..

İSAM Kütüphanesi'ne de sunduğu olanaklardan dolayı teşekkür etmeden geçemeyeceğim.

Ayrıca Aileme ve umutsuzluğa düştüğüm her an yanımda olan sevgili Ayşe ORAK'a minnettarım..

Çalışmamı, vefatının yedinci gününde bu satırları yazdığım ve çocukluğumun en aziz hatırası olan sevgili Amcam, *İsmail SALTİK*'a ithaf ediyorum..

Ekrem SALTİK

İstanbul / 3 Haziran 2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
SUMMARY	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: KİTAP	6
1.1. Kavram	8
1.2. Kitabın Kavram ve Nesne Olarak Evrimi	10
1.3. İstinsah Geleneği ve Matbaa	15
1.4. İslam Kültüründe Kitap Nesnesi	21
1.5. Başlangıçtan Osmanlı'ya Kitap Geleneği	28
BÖLÜM 2: OSMANLI SOSYAL HAYATI	34
2.1. Bir Kültür Nesnesi Olarak Kitap	39
2.2. Bir Sanat Nesnesi Olarak Kitap	53
2.3. Bir Ticaret Nesnesi Olarak Kitap	61
2.4. Bir Hafıza Nesnesi Olarak Kitap	68
2.5. Dinsel ve İşitsel Bir Nesne Olarak Kitap	86
SONUÇ	97
KAYNAKLAR	106
EKLER	117
ÖZGEÇMİŞ	139

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
vd.	: ve diğerleri
haz.	: Hazırlayan/lar
HÜ	: Hacettepe Üniversitesi
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
neşr.	: Neşreden/ler
s.	: sayfa/lar
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
şy.	: Şerhlerle Yayınlayan
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TKD	: Türk Kütüphaneciler Derneği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

Tezin Başlığı: Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap	
Tezin Yazarı: Ekrem SALTİK	Danışman: Prof. Dr. Azmi ÖZCAN
Kabul Tarihi: 24.08.2007	Sayfa Sayısı: IV (ön kısım)+105(tez) + 23 (ekler)
Anabilim Dalı: Tarih	Bilim Dalı: Yakınçağ
Toplumların sahip oldukları değerler bağlamında tüm birikimlerin depolanması ve sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan kitaplar farklı toplumlarca her çağda benzer amaç ve işlevler için kullanılmışlardır. Tarihsel süreçte amacı ve görevi değişerek daha işlevsel bir şekilde bürünen kitaplar klasik çağ boyunca evrimlerine devam ederken, elitin dışında kalan taşra halkları atalarından kalan bilgi aktarım ve iletişim yöntemi olan sözlü anlatıma devam ettiler. Osmanlı devleti, Orta Asya ve Yakındoğu'daki birçok kültürün mirasçısı ve emanetçisi olduğu için tüm bu kültürlerin geleneklerinden de izler taşıyordu. Bu nedendir ki kitap geleneği tüm bu kültürlerin etkisinde kalan Osmanlı devletinde hem yazılı hem de sözlü anlatım şeklinde devam etmişti. İslam'ın nesnel ve kavramsal zemininde ilk kitabın Kur'an olması nedeniyle Osmanlı ideolojisi de selefleri gibi kitaplara kutsal bir anlam yüklemiş, kutsalın korunmasına dair hassasiyet klasik çağ boyunca kitabın Osmanlı sosyal yaşamının ulaşılabilir bir nesnesi olamamasına neden olmuştu. Matbaanın zanaatkâr hattatlarla girdiği piyasa rekabetini kazanmasından evvel Osmanlı el sanatlarından herhangi biri olan hat sanatı kitap üretimini yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan nesnelere oldukça arka planına itti. Osmanlı kitabı sosyal yaşamda ulaşılabilen nadide nesnelere biriydi. Nadide olduğu için sanatsaldı, sanatsal olduğu için ticari, ticari olduğu için de alım gücü olmayanlar devlet eliyle ya da zengin kişiler aracılığıyla ulaşabiliyordu. Medrese ve camilerde açılan kitaplıklar ve zamanla ortaya çıkan vakıf kütüphaneleri sosyal yaşamda kitabın en rahat ulaşılabilirdiği mekânlardı. Kitap nesnesine ekonomik ve coğrafi şartlar nedeniyle ulaşamadığı durumlarda sözlü anlatım geleneğinin devam ettiği Osmanlı sosyal yaşamında önceki kuşaklardan kalıtılan hafızaya alma yöntemiyle kitaba dolaylı da olsa işiterek sahip olabiliyorlardı. Camiler, medreseler, selamlık sohbetleri sırasında hafızaya alınan bilgi ötekine ya da sonrakine aktarılıyor bu bilgi aktarım yöntemi sıradan Osmanlı insanı için yeterli olabiliyordu. En yoksul evde bile bulunabilecek bir hasır, çanak ya da ilkel bir zirai nesne gibi Osmanlı evlerinin her birinde bir kitap olduğunu söylemek zordur. Ancak kutsalın yaşamın merkezinde olması nedeniyle hemen hemen her evde – en azından iç içe evlerde oturan akrabaların en büyüğüne ait olan bir odada kitaptan çok kutsal bir obje olarak algılanan bir Kur'an nüshası bulunurdu. Bu çalışma kitapların Osmanlı sosyal hayatında gerek nesnel gerekse kavramsal çözümlemelerini yapmak amacıyla kaleme alınmıştır.	
Anahtar Kelimeler: Kitap kavramı, Osmanlı'da Kitap, Kitap Ticareti, Matbaa, Kutsal	

The Title of Thesis: Books in the Ottoman Empire's Social Life	
Author: Ekrem SALTİK	Supervisor: Assoc.Prof.Dr. Azmi ÖZCAN
Date: 24.08.2007	Nu.Of Pages: IV (pre text)+105(main body)+ 23 (appendices)
Department: History	Subfield: the Period from 1789 A. D. To the present

Books, are the vehicles to storage and to transfer the data to the other generation, they were used for similar aims by different generations in all ages. The rural population apart from elite class went on their the way of data transportation and communication which is called verbalism. During the course of history, the aim and purpose of the books have changed and became more practical in the classical age.

As the Ottoman State was the inheritor and trustee of many cultures in Middle Asia and Near East it had been including impressions of all these customs of cultures. Therefore the usage of books continued as both written and verbal in the Ottoman State impressed by all these cultures. Kur'an is the first objective and conceptual book of Islam, so Ottoman ideology have considered books as holy beings like its predecessors and the precision to keeping of sacred have caused the book being an object which cannot be reachable of Ottoman society during the classical age. Before the printing press had achieved the market competition to skillful penman, art of ichno which is one of the many handicrafts of Ottoman had propelled producing of books to distance. The Ottoman book was a rare object reacable in social life. It was art as it was rare; it was commercial as it was art so it had been reacable by poor people only by the help of state or reach people. Bookshelves in mosques, muslim seminaries and foundation libraries appeared in time were the places that books can be reachable easily in social life.

It is quite hard to say that to find a book in an Ottomans' house is easy as to find a straw, a pot or primitive agricultuel object. However there was Kur'an which is more popular among Ottoman culture. More or less there was one Kur'an in Ottoman's house. This study was made to offer the analysis of books in Ottoman social life as both objective and conceptual solutions

Key Words: Book concept, books in Ottoman, book marketting, printing press, holy.

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Medeniyet zemini üzerinde bulunan soyut ya da somut, farkında olunan ya da olunmayan tüm nesne ve kavramların, gelecekte var olması muhtemel yeni bir medeniyete miras bırakılabilmesi için olası bir medeniyet kırılmasından kurtarılarak kaydedilmesini sağlamanın – şimdiki zamanın koşullarında – tek yolu, nesne ve kavramları sözle ve yazıyla “ötekine” ve “sonrakine” aktarmaktır. Yazının öteki ve sonrakine aktarılmasını sağlamak için bir nesneye – bir şekilde – kaydedilmiş olması gerekmektedir. En uzak medeniyetlere ait zeminlerden en yakın olanına doğru baktığımızda; Eski Doğu’nun mağara duvarlarına, büyük kayalarına, dikili taşlarına kazınmış resim ve şekiller, hayvan derileri, ağaç kabukları üzerine boyanmış, kil tabletlere kazınmış işaretler medeniyet kırılmalarının kodlandığı birer nesne olarak karşımıza çıkar. Tüm bu nesnelere günümüze yakın zeminlere gelindikçe şekil ve işlev değiştirerek pratikleşmiş, adına *Kitap* denilen nesneye dönüşmüştür. Kitap, insanlığın mevcut bireysel ve toplumsal bilgi birikiminin muhafaza edilmesini sağlayarak, medeniyetin bilim ve teknoloji alanlarında her geçen gün daha hızlı ilerlemesini sağlayan bir nesne olduğu için medeniyetlerin önemli enstrümanları arasındadır. Kitap, bireyden hareketle toplumsal belleğin korunmasını sağlayan bir nesne olması yönüyle bilginin aktarıldığı her tür öğrenme ve eğitim sırasında kullanılacak bir kaynaktır. İçeriğinde bulunan bilginin niteliği ve niceliğine göre en nihayetinde kitap üretilerek piyasaya sürülen ticari bir mal olarak da tanımlanabilir. Çeşitli eğitimler sırasında ya da dinsel öğretilere kaynaklık etmeleri örneğinde olduğu gibi çok zaman kullanıcıları tarafından yapılan herhangi bir iş için araç olarak kullanılan kitaplar aynı zamanda sanatsal haz alınan ya da mekânlarda bulundurulmuş birer obje olarak da tanımlanabilirler. Nihayetinde kitap günümüz şartlarında entelektüel bir nesneye de dönüşerek tarihsel evrimini geçmişteki tüm işlevlerini bunlara yenilerini de ekleyerek devam ettirmektedir.

Osmanlı sosyal hayatında kitap başlıklı bu çalışma günümüzde gerçekleşen bir geçmiş zaman algısından Osmanlı devletine bakıldığında, Osmanlı uygarlığından evvel yaşanan medeniyet kırılmalarını, Osmanlı uygarlığına taşıyan kitapların Osmanlı sosyal

yaşamının diğere nesnelere arasında nasıl bir yere sahip olduğuna dair serimlemeler yapmaktadır.

Kitap tüm medeniyetlerde olduğu gibi Osmanlı medeniyetinde de çok yönlü bir nesne/kavram olarak ortaya çıkar. Kitap nesnesi/kavramı, Osmanlı geleneği ve bireyleri tarafından bazen toplumsal bilgi birikimini yarınlara taşıyan bir araç; bir kültür nesnesi, bazen de tüketim amaçlı üretilmiş bir ürün; bir ticaret nesnesi olarak algılanmıştır. Bu çalışma kitap denilince akla gelen bu ilk nesnesel/kavramsal karşılıklarla yetinmeyerek Osmanlı sosyal yaşamında kitap algısını çözümlenmeye çalışmaktadır. Buna göre kitap bazen entelektüel beklentilerin tatmin edildiği bir obje; bir sanat nesnesi, bazen toplumsal belleğin korunduğu bir depo; bir hafıza nesnesi ve bazen de bilinen tüm medeniyetlerde yaşamın merkezinde bulunan dini inançların kodlandığı kutsal bir metin/söz; dinsel ve işitsel bir nesne olarak karşımıza çıkar.

Çalışmanın Önemi

Osmanlı geleneği ve bireyinin kitaba asıl işlevinin dışında çeşitli anlamlar yüklemiş olması ve kitapların içeriğinde bulunan her türlü bilginin başlangıçtan günümüze kadar tüm toplumsal sınıf ve ideolojilerce dönem dönem farklı amaç ve yöntemlerle kullanılması kitabın kavramsal algılanışını da doğrudan etkilemişti. Örneğin; Toplumsal ya da ideolojik iktidarın otorite ve meşruiyetini tehdit eden kitaplar yok edilirken toplumun bir şekilde bunları tabulaştırması sağlanıyordu. Böyle dönemlerde kitapları Âdem'in ısırıldığı elma ya da pandoranın kutusu olarak algılayan toplum, iktidarın varlığını kutsayan ya da destekleyen kitapları ise bir şekilde okuyarak ya da dinleyerek bir afyon gibi tüketiyor, toplumsal hafıza bu şekilde iniş çıkışlar yaşarken çok zaman toplumsal tepki ve ilerleme de ertelenmiş oluyordu. Elbette ki kitabın/bilimin/edebiyatın yüceltildiği dönemlerde, hem kitabı barındıran mekânlar hem de kitabı söyleyen ya da kaleme alan kişiler yüceltiliyordu. Ancak çok zaman kitabın/bilimin/edebiyatın yakıldığı ya da yağmalandığı dönemlerde tüm bu şiddet hem kitaba hem de o kitabı kaleme alan, çoğaltan, yayan ya da bir çatı altında muhafaza eden kişiye ve mekânlara da yöneltilebiliyordu.

Kitaplara ruh veren asıl kaynak olan söz ve yazının insan hayatına girmesinden günümüze kadar geçen asırlar boyunca, iktidarı ele geçiren siyasi güç genellikle kendi söylemine muhalefet eden kitapları yok etmişti. Kitaplar ve kitaplara yöneltilen şiddetin

kaynağında o kitapların ait olduğu kültüre ve o kültürün kutsalına duyulan öfke ve nefret de bulunmaktaydı. Kitap nesnesinin birey üzerindeki etkisi çok zaman toplumsal algıyla örtüşebiliyor “oku!” emriyle buraya getirilip *okunan* değil de “dinle!” narasıyla orada duran ve *dinlenen*, dolayısıyla da okuyanların somut algısında değil de dinleyenlerin soyut algılarında yine soyut bir hacim kaplayan bir nesneye dönüşebiliyordu. Osmanlı geleneği, kitabın karakterinde bulunması kaçınılmaz olan yukarıdaki çatışmaların – istisnaların kaçınılmaz olduğu parantezinde – yaşanmadığı kitap mesaisi sırasında somut algıdaki kitabı, soyut algısındaki çatışmalarından ayırdı. Aslında söz konusu çatışmaları toplumsal kaderciliğin derin dondurucusuna koyarak, yaşanan medeniyet kırılmaları sırasında karakterinde herhangi bir değişiklik olmadan Yakınçağda gün ışığına çıktığı bir inziva ortamı da sağlamıştı. Bu çalışma, Osmanlı uygarlığının nesnelere yüklediği anlamlar bağlamında kitabın hangi nesnel ve kavramsal anlamlara sahip olduğuna dair tespitler yapmaya çalıştığı için önemlidir.

Çalışmanın Amacı

Osmanlı sosyal hayatında kitap konulu bu tez mevcut kitap tarihi konulu kronolojik çalışmaların bir tekrarı değildir. Akademik literatürde henüz kitap kavramı ve bu kavramın Osmanlı sosyal hayatındaki algılanışı, bu algının tarihsel süreçte toplumsal karaktere ve bu karakterin olgunluk çağına geldiği sırada çağın devrimine karşı tutumunu nasıl etkilediğine dair bir çalışma yapılmamıştır. Bu tez bahsedilen konularda gündelik yaşamın diğer öğelerinin benzer etkilerini tekrar etmekten çok konuyla ilgili sorulmamış soruları akla getirerek, bu sorulara cevap verme çabasıyla başlayacak yepyeni tartışmalara kulaç atmak maksadıyla kaleme alınmıştır.

Çalışmanın Kısıtları

Çalışma Osmanlı uygarlığı zemininde yapıldığı için dünya tarihinde kitabın işlevsel ve kavramsal evrimine dair bilgiler kısa tutulmuş, birbirinin çağdaşı olan toplumlarda kitabın benzer şekiller de ve benzer içeriklerde ortaya çıkmış olmalarına özellikle vurgu yapılmıştır. Kitap kavramının çözümlendiği bölümlerde kutsal kitapların kaynak olarak gösterilmiş olması ideolojik sebeplerden değil tanımlamaların kaynağının ortaya çıktığı dönemlerde hayatı kuşatan temel öznenin din/tin olmasıyla ilgilidir. Yine Osmanlı uygarlığından evvel İslamiyet öncesi ve ilk Müslüman Türk devletlerinin yanı sıra

Müslüman Arap devletlerinden de bahsedilmiş olması Osmanlı kitap geleneğinin bunların bir devamı olmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı sosyal yaşamındaki nesnelere dair herhangi bir çalışma yapılırken özellikle Tereke defterlerinin incelenmesi, hem söz konusu nesnenin niteliği hem de yaygın olup olmadığı konusunda bilgi verir niteliktedir. Ali İhsan Karataş'ın (1999:317-328; 2002:899-902) XVI. yüzyıl Bursa Tereke kayıtları üzerine yaptığı benzer çalışmada olduğu gibi içinde kitap kaydı bulunan herhangi bir tereke defterinden ölen kişinin sahip olduğu diğer eşyalarla birlikte eğer varsa kitaplar, bu kitapların yazarları ve hangi içeriklere sahip olduklarını tespit edebilmek mümkündür. Bu bağlamda ölen kişinin kimliği, mesleği ve ekonomik durumu ve sahip olduğu kitap ya da kitaplardan hareketle Osmanlı sosyal yaşamında kitabın yerine dair ipuçları yakalanabilir. Buna rağmen bu çalışmada herhangi bir tereke defterinden faydalanılmamış olması ise günümüze ulaşan tereke defterlerinin kitaplar konusunda herhangi bir genelleme yapabilmek için yeterli sayı ve içerikte olmamasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki ölen kişi ya da kişilerin varislerine bıraktıkları mal, eşya, borç ve alacaklara dair kayıtları ihtiva eden ve genellikle kadınlardaki sicillerin arasında diğer belgelerle birlikte bulunan tereke defterleri, sicil kayıtları düzenli tutulmadığı için süreklilik göstermezler. Yine tereke defterleri sadece ölen kişinin varisleri arasında çıkabilecek olası bir miras probleminin çözümlenmesi için tutulan kayıtlar olduğu için ölen her kişinin bir tereke defteri tutulmamıştır. Ayrıca örneğin merkez vilayetlerdeki tereke kayıtları taşradakinden çok daha fazla, kadınlara ait tereke defterleri erkeklere ait olanlara göre çok daha az sayıdadır. Bu nedenle de mevcut tereke defterlerinden, herhangi bir Osmanlı insanının sahip olduğu herhangi bir nesneyle ilgili sadece tereke defterinin sahibi olan kişiyi bağlayan veriler çıkarmak mümkünse de bu çalışmanın konusu itibariyle Osmanlı sosyal yaşamında kitabın yeri ya da bütünün içindeki yüzdelik dilimini kestirmek mümkün değildir. Çalışmanın akademik coğrafyamızda henüz fazla örneği bulunmayan sosyo-psikolojik bir çözümlene çabası olduğu da dikkate alınarak değerlendirilmesi durumunda, bir istatistik yapmaktan çok, gündelik yaşamın satır aralarının okunmaya çalışıldığı fark edilecektir.

Bu çalışmanın satır aralarında sözlü ve yazılı edebiyat şeklinde kodlanan tamlama insan ve toplumla ilgili olan ve akademik olmaktan çok etkileyici bir üslupla yazılan, Din,

Felsefe, Siyaset, Sanat vb. ifade etme şekillerini kapsamaktadır. Sözlü ya da yazılı şekillerde ifade edilmiş olan bilimsel çalışmalar, sözlü ya da yazılı edebiyat tamlamasının dışında ayrı bir öge olarak alınmış ve bu şekilde ifade edilmiştir. Kitabın Osmanlı sosyal yaşamındaki yerine dair istatistikî bilgilerin sosyo-ekonomik veriler olarak değil de yukarıda da sözü edilen sözlü ve yazılı edebiyatın gündelik yaşam telaşı sırasında diğer nesnelere yaşadığı rekabetin boyutları olarak algılanması çalışmanın bütünüyle birlikte değerlendirildiğinde daha somut sonuçlar verecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Osmanlı sosyal hayatında kitap, yukarıdaki konjonktürler doğrultusunda özgün bir söyleme ulaşabilmek için, evrensel kitap anlayışından hareketle tezin konusunun ve sınırların netleştirildiği *Kitap* adlı I. Bölümden başlayarak sırasıyla; Kavram / Kitabın Kavram ve Nesne Olarak Evrimi / İstinsah Geleneği ve Matbaa / İslam Kültüründe Kitap Nesnesi / Başlangıçtan Osmanlıya Kitap Geleneği başlıkları altında kitabın kavram ve nesne olarak geçirdiği tarihsel evrimi Osmanlı uygarlığıyla ilişkilendirmektedir.

Osmanlı Sosyal Yaşamı adlı II. Bölümde, Kitabın Osmanlı sosyal yaşamındaki yerine dair çözümlenmeler; Bir Kültür Nesnesi Olarak Kitap / Bir Sanat Nesnesi Olarak Kitap / Bir Ticaret Nesnesi Olarak Kitap / Bir Hafıza Nesnesi Olarak Kitap / Dinsel ve İşıtsel Bir Nesne Olarak Kitap başlıkları altında eleştiri ve tespitlerden çok ayrıştırarak yeniden anlamlandırma çabasıyla bir araya getirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: KİTAP

Kitap nesnesinin tam olarak nasıl tanımlanması gerektiğiyle ilgili evrensel bir görüş yoksa da kitabın kelime anlamı sözlük ve çeşitli kaynaklarda benzer şekillerde ifade ediliyor. Buna göre kitap, bir konu ve ya bilgi alanı üzerine ya da belirli bir amaç için yazılmış veya basılmış kâğıtların bir araya getirilmiş ciltli yahut cilsiz şekli; bilgiyi yazılı olarak başkalarına nakletmek, aktarmak için kullanılan nesne şeklinde tanımlanıyor (Meydan Larousse, 1972:339; Gelişim Hachette, 1984:2384). Ayrıca kaynaklarda herhangi bir nesnenin kitap olması için öncelikle iletişim aracı olarak tasarlanmış olması ve bilginin ya da sahip olduğu muhtevanın aktarılabilmesi için yazı, resim, müzik, nota ya da benzeri sembol ve işaretler kullanılarak, sınırlı da olsa işlevsel bir tasarımda olması gerektiği vurgulanıyor (AnaBritannica, 1989:371). Bu açıklamalardan hareketle kitap nesnesini; taşınabilir ve dağıtılabılır olması için hafif ve uygun boyutlarda tasarlanmış, işleviyle karşılaştırıldığında dayanıklı bir maddeden yapılan belirli bir sayfa sayısına ve bu sayfalarda yazılı ya da basılı yazı, resim, sembol ve işaretlerle kaydedilmiş metinlerin iki kapak arasında bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan bir bütün olarak tanımlayabiliriz.

Tarih boyunca farklı şekil ve muhtevalara sahip olan kitaplar önceleri mağara duvarları ya da büyük kayalar, hayvan kemikleri, ağaç kabukları, kil tabletler, ahşap ya da deriden yapılmış tabakalar, papirüs yaprakları gibi farklı zemin ve malzemeler üzerine yazılıyorlardı. Bu yazı gereçlerinin çoğu taşınabilir ve kullanışlı ya da dayanıklı olmadıklarından kitaplar, nesne olarak değil de içerik olarak yayımları için çoğunlukla sözlü olarak aktarılıyorlar ve ezberlenerek bireylerin hafızalarında taşınıyorlardı. Gereci papirüs bitkisi olan kitaplar günümüzdeki şekillerinde değil de birbirine eklenmiş yaprakların ortalarından geçen bir sopaya sarılı olduğu “rulo” şeklindeydiler. Anadolu’da parşömenin yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlamasını kâğıdın bulunması takip etmiş zamanla kitapların yapıldıkları maddeler ve şekilleri değişmeye başladığı gibi, kitaba konu edilen kavram ve olaylarda değişerek zenginleşmeye başlamıştı

Yakınçağa kadar profesyonel anlamda kitap yazımından para kazanmayan yazarların geçimlerini dönemin hükümdarları ve zenginleri sağlıyor, bu kişiler aynı zamanda kitapların yazılmasını teşvik ediyorlardı. Orta çağ boyunca Doğu ve Batı devletlerinin

tamamında hanedanlar arasındaki rekabet, siyasi ve mimari gövde gösterilerinin dışında ilim ve sanatı teşvik ederek, dolayısıyla kitap yazan kişilere hamilik/koruyuculuk yaparak da devam etmişti (İnalçık, 2003:10-11). Bu nedendir ki başlangıçta yazarlar günümüzdeki gibi entelektüel bir alanda üretim yapan sanatçılar olarak algılanmadıkları gibi bir okuyucu kitlesine de sahip olamıyorlardı. Buna rağmen geçmişte yaşamış insanların akla bile gelmeyecek nedenlerin varlığının kaçınılmaz olduğu parantezinde bilgiyi sonraki nesillere aktarmak ya da bireysel tatmin için, düşünce ve yazıyla bir şeyler üretmek çabası günümüze kadar milyonlarca kitap yazılmasını sağlamıştı. Asırlar boyunca üretilmiş olan mağara duvarlarındaki ilk kitap örneklerinin, kil tablet ya da rulo şeklindeki kitapların, en nihayetinde yazma ve basma kitapların tamamı günümüze ulaşamadı. Çünkü kitaplar da insan yaşamındaki diğer nesnelere gibi zamanla çürüyerek ya da farklı şekillerde yok olmaya yüz tutuyorlardı. Bu nedenle insanlık birikimi asırlar boyunca kitabı ya da ona konu edilen muhtevayı farklı şekillerde koruyarak sonraki nesillere aktarılmasını sağlamaya çalıştı.

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de korunması ve kullanılması için tarih boyunca çeşitli yöntemler kullanılan kitapların kitaplık ya da kütüphanelerde sergilenerek okuyucuya ulaşması sağlanabiliyordu. İlk çağda kurulan İskenderiye ve Nineva kütüphaneleri yüzbinlerce kil tablet ve rulo kitabın bulunduğu kütüphanelerin en klasik örnekleriydi. Ortaçağda İslam coğrafyasının çeşitli ilim merkezlerinde raflarında yüz binlerce el yazması kitabın bulunduğu büyük kütüphaneler açılmaya devam etti. Osmanlı devletindeki ilk kütüphane İznik'te kurulan bir medresenin bünyesindeydi ve ardından Bursa'da da benzer bir kütüphane açıldıktan sonra bu kütüphaneleri ülkenin dört bir yanında açılan diğer kütüphaneler takip edecekti. Osmanlılardaki diğer kitap merkezleri cami ve mescitler ayrıca genellikle esnaf çarşılarında bulunan sahhâf dükkânlarıydı. Buralarda genellikle kapalı dolaplar içinde bulunan kitaplar, çağdaş tüm toplumlarda olduğu gibi “gündelik yaşamı kuşatan” temel konuyla yani “din”le ilgiliydi. Tarih boyunca gerek Doğu gerekse Batı toplumlarında yağma, yangın, müsadere gibi olayların yanı sıra ilgisizlik ve bakımsızlığa terk edilen kitaplar, kitap kurtları ve nemden dolayı da paramparça olabiliyor, nesne olarak yok olan bu kitapların sahip olduğu muhtevaysa değişerek ve dönüşerek de olsa söz ve hafızayla korunabiliyordu.

1. 1. Kavram

İlkel insan başlangıçta doğa'da gördüğü canlı, cansız tüm objeleri amaçlı ya da amaçsız resmetmeye çalışmış ötekiyle olan iletişimini işaretleyerek sağlamıştı. İlkel insanın bu çabası *İnsan Üstüne Bir Deneme* adlı yapıtın yazarı olan Ernst Cassirer'in "İnsan" tanımı olan "*homo symbolicum*"a da kaynaklık edecekti. Zira Cassirer (1980:34), İnsanı yeryüzündeki diğer hayvanlardan ayıran temel özelliğin insanın simgesel araçlar kullanabilmesi olduğunu söylüyordu. Tıpkı diğer tüm tanımlar gibi *homo symbolicum* tanımının da tek başına insanı tanımlamaya yetmiyor oluşu ve bu konudaki tartışmalar bir yana, insanın doğayı taklit etme yeteneği görmese de varlığını hissettiği soyut şeyleri/kavramları işaretlerle ifade etme ve sembollerle resmetme ihtiyacı söz konusu olduğunda yetersiz kalıyordu. İnsan, yüz yüze olmadığı durumlarda da kendini ifade edebilmek ve soyut şeyleri de anlatabilmek için henüz varlığından haberdar olmadığı *söz/kelimelere* ihtiyaç duyuyordu artık.

Bitki liflerine düğümler atarak bir bakıma saymayı öğrenen insan, çevresinde meydana gelen olayları anlamlandırmaya bu zihinsel çaba sırasında da yaşadıkları üzerinde düşünmeye başladı. Tarih ve sosyoloji biliminin verilerinin de işaret ettiği gibi, başlangıçtan itibaren ilk önce aile daha sonra da çevresindeki diğer ailelerden oluşan toplumsal çevre ve çemberin içinde sosyalleşen insan, yaşadıklarını bu sosyal çevreyle çeşitli şekillerde paylaşmak zorundaydı. Bu zorundalık bireyin paylaşımlarının ve kişisel deneyimlerinin güdümündeki anlamlandırma sürecinde de etkili oluyordu.

Gündelik hayatta yüz yüze iletişim kurulurken işaretler, semboller ve *ses/sözleri* kullanan insanın ötekiyle arasına giren mesafeler arttıkça iletişimin şekilleri de değişiyordu. Ateşi bulduktan sonra kısa sürede onu işlevselleştirmeyi de başaran İnsan, ateşi yüksek yerlerde yakarak göğe yükselen dumanları bazen de uzaklardan duyulabilecek kadar yüksek sesler çıkaran tamamları birer iletişim nesnesi olarak kullandı. Eski Yunan'da kişi ya da devletlerarasındaki iletişim yaya olarak seyahat eden – haberci/sözcü – görevliler aracılığıyla yapılıyordu bu iletişim Moğol İmparatorluğunda atlı haberci/sözcülerle yapılıyordu. Yazının icadından önce, günümüzde yazıyla yapılan her tür iletişim nasıl yapıldığıyla ilgili bir diğer ilginç örnek de İnkalar'ın geliştirdiği ezbere dayalı ulaştırma yöntemi idi. İnkalar, toprakları üzerinde günümüzdeki kütüphanelerin belki de ilk örnekleri olabilecek haber

konaklarını inşa etmişlerdi. Günümüz kütüphaneleri gibi rafları ve o raflardaki gibi kitapları olmayan bu haber konaklarında kişiler ya da devletlerarasında haber/söz taşıyan yaya haberciler/sözcüler bir araya geliyor haberi/sözleri taşıyan kişi konakta haberi/sözleri bir sonraki yere taşımak için onu ezberine alarak öteki konağa ya da muhatabına koşarak ulaştırıyordu (İnuğur, 1993:26-27; İlin, 1948:11). Henüz yazıya dökemediği şeyleri çıkardığı seslerle sözlere dönüştüren insan bu süreçte kişisel ve toplumsal yaşamın öğelerini çok zaman ses tonundaki küçük vurgu ve duraklamalarla etkileyici bir şekilde ifade ederken günümüzde “Sözlü edebiyat” adını alacak geleneği de başlatmış oluyordu.

Çok zaman ömürleri sadece “o” anı ifade edecek kadar olan bu iletişim araçları mesafe arttıkça ve ifade edilen şeyin ana fikri değiştikçe güvenilirliklerini de yitirebiliyorlardı. Anlık iletişimlerden tatmin olmayan insan, düşüncelerini *öteki*yle yaşamak zorunda kaldığı sosyal ortamda yine ötekine aktararak kendini ifade ederken ifadelerinin kalıcılığını sağlama ihtiyacı hissedince, ağaç gövdelerine ve mağara duvarlarına çeltikler atarak sayıları, sayıları ifade ettiği çeltiklere şekiller vererek de yazıyı keşfetmiş oldu. Başlangıçta kayalara ve ağaç gövdelerine işlenen ve sözcüklerin birer işaretle temsil edilmesi şeklinde ortaya çıkan ve ilk haliyle sadece somut şeylerin ifade edildiği bu iletişim aracı tarihsel süreçte gelişerek zamanla kelimelerin de yan yana getirilmesiyle somut ve soyut her şeyin ifade edilebildiği kalıcı bir iletişim aracına dönüşmüştü. Bu anlamda günümüzdeki alfabenin ortaya çıkmasından evvel Çinlilerin geliştirdiği ve binlerce işaretten oluşan alfabe kullanışlı olmadığı için pek fazla yayılmazken, Kenan halklarının¹ geliştirdiği ve günümüz alfabesine de benzeyen alfabe ticari ilişkiler ve bu ilişkilerin rekabete dönüştüğü dönemlerde yaşanan savaşlar aracılığıyla bilinen dünyaya yayılmıştı. Yazının insan hayatında kapladığı yer arttıkça yaygınlaştırma amacıyla taşınabilir ve kullanışlı olması da önem kazanır olmuştu. Böylece yazı taşınamayan kayalardan, ağaç gövdelerinden sonra artık kil tabletlere, - ince bir mum tabakasıyla sıvanmış - tahtalara, bitki yapraklarına (papiro), kumaş parçalarına (ipek vs.), hayvan derilerine (parşömen) ve nihayet başlangıçta kumaş parçası, kenevir dut ağacı ve bir takım bitkisel katkı maddelerinin karıştırılmasıyla elde edilen kâğıt üzerine yazılmaya başladı. İnsanlığın ortak birikimi olan ve gereci

¹ Kenan halkları tamlamasından günümüzdeki Suriye, Filistin ve Lübnan coğrafyasında M. Ö. 1500’lü yıllardan önce yaşamış topluluklar kastedilmektedir. Fenikeliler dönem olarak Kenan halklarının sonraki üyelerindedir.

yaşanılan bölge ve yüzyıla göre farklılık gösteren yazının aktarıldığı yaprakların bir araya getirilmesiyle elde edilen destenin oluşmasıyla da ‘Kitap’ ortaya çıkmış oldu. Günümüzdeki halini alana kadar onlarca farklı şekil ve farklı şekilleri için bir o kadar farklı gereç kullanan kitaplar aynı zaman da Sözlü edebiyatın karşı karşıya kaldığı aslından uzaklaşma ve yok olma tehlikelerini en aza indirecek olan “Yazılı edebiyat” geleneğini başlatacaktı.

1. 2. Kitabın Kavram Ve Nesne Olarak Evrimi

Başlangıçtan itibaren şekil ve içerik bakımından birçok evrim geçiren *kitapların* ilk örneklerinden “Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap” başlıklı bu tezin konusu dışında kalsa da kitapla ilgili sağlıklı bir çözümlene yapabilmek için bahsetmemiz gerekiyor. Bu bağlamda kitap nesnesinin ilk örnekleri eski Ön Asya medeniyetlerinden olan Sümerlerin, kızgın güneş ya da toprak fırınlarda kuruttuktan sonra *Edubba* adındaki tablet evlerinde, saray ve mabetlerinde arşivledikleri çivi yazılı kil tabletlerdi. (İnuğur, 1993:29; Yıldız, 1985:17; Bozkurt, 2002:120). Tıpkı diğer birçok Ön Asya inamışında olduğu gibi hükümdarlarının tanrısal özellikleri olduğuna inanan Sümerlerin, herhangi bir şekilde birbirine sabitlemeden raflara sıralamak suretiyle korudukları ve *levha* olarak da adlandırılan bu kil tabletlerin günümüzde bir takım matematiksel hesaplar ve yardımcı tarihsel belgeler yardımıyla dili çözülmeye çalışılmaktadır. Yapılan araştırmalarda Babilliler ve Akadlar’dan sonra diğer Ön Asya medeniyetlerinin de Sümerlerden öğrenerek geliştirdikleri bu ve benzer kil tabletlerde tıpkı taşınamayan anıtsal olanlardaki gibi çoğunlukla dinsel konulardan ve sonra da ticari ve edebi konulardan bahsettiği anlaşıldı. Ayrıca bu kil tabletlerde Gilgameş ve Hammurabi gibi hükümdarların düşman kavimlere karşı kazandıkları çoğu destansı zaferleri, diğer kavimlerle yapılan bağışlar ve ilk örneği Babil uygarlığına ait olan yazılı kanun örneklerinin yanı sıra saray ve tapınakların inşa süreçleri, ticari notlar ve hesaplamalar, eşya listelerinin de mevcut olduğu biliniyor.

Bu noktada kil tabletlerin üzerine çivi yazısıyla kazılmış kutsal metinleri de göz ardı etmek şüphesiz kitabın insanlığın sosyal yaşamındaki işlevlerine dair eksik sonuçlar verecektir. Bu bağlamda *Ka’b el-Ahbar*’da, Cebrail’den yazıyı öğrenen Hz. Âdem’in kendisine iletilen vahiyleri balçık levhalar üzerine kazıdıktan sonra bu levhaları pişirdiği ama büyük tufan sırasında bu levhaların kaybolduğu söylenmektedir (Bozkurt ve Kaya,

2001:369). Yine diğer birçok tarihi kaynağın yanı sıra Kur'an'ın da doğruladığı gibi Tur dağında Hz. Musa'ya verilen kutsal metinler/*ahd* de levhalara yazılmıştır (*el – A'raf* 7/145-150-154).

Kökeninde dini beklenti ve kaygıların güdülediği bir refleks barındıran “kutsalı kaydetme geleneği” yazı ve yazı dili geliştikçe toplumsal yaşamı da içine alarak konu ve amacını genişletirken bir yandan da gerecinin sürekli gelişmesini zorunlu hale getirmişti. Resim yazılarının kaydedildiği ve kitabın ilk gereci olarak kabul edebileceğimiz mağara duvarları ve ağaç gövdelerinden sonra büyük kayaların yontulmasıyla yapılan anıt yazıtlar taşınabilir olmadıkları için kısa zamanda yerlerini taşınması ve yazılması daha kolay gereçlere bıraktılar. Modern kitaba geçiş sürecinin son gereci olan ve sayıları giderek artan kil tabletler ve bunlara düşen kayıtların korunabilmesi için Asur Kralı Assurbanipal tarafından kurulan ve raflarında 26,000 kadar tablet bulunan Nineva Tablet Evi ve buna benzer kütüphaneler ortaya ıktı (Mutlu, 2006:72-73). İlk olarak saraylarda verilen dersler sırasında okutulacak önemli eserlerin kopya edilerek mabetler içerisinde arşivlenmesiyle ortaya çıkan Nineva ve benzeri tablet kütüphanelerindeki metinler, çevrede bulunan tapınaklarda, soylu ailelerin evlerindeki küçük kütüphanelerde bulunan orijinal levhaların kopya edilmesiyle bir araya getirilmişti. Kil tabletlerin taşınması ve korunmasının zor oluşu bir yana sayıları arttıça devasa binalarda arşivlenmelerinin gerekliliği hiç şüphesiz insanları yazının aktarılabilmesi için daha kullanılışlı ve taşınabilir gereçlerin arayışına itti.

Yazının “öteki” ve “sonraki”ne aktarılabilmesi, dolayısıyla taşınır ve kullanılırken korunabilmesine sağlayan ve günümüzdekine benzer bir şekilde birbirine sabitlenmiş yapraklardan oluşan kitabın en eski örneği M.Ö. 2700 yıllarına aittir. Bu kitap inançlarının kökenlerinde Brahmanizm'in etkileri de olan eski Mısırlıların cenaze törenlerinde mezarlarına koydukları, dua ve adakların bir nevi büyü yapmak amacıyla derlendiği “Ölüler Kitabı”dır. Nil nehrinin kıyılarında yetişen *Papirüs* adındaki bir tür bitkiden yapılan bu ilk kitap büyük bir kısmı renkli resimlerden oluşan ve diğer ağdaş emsalleri gibi günümüzdeki şeklinden çok daha farklı, çok zaman 6–10 m. uzunluğa sahip yüzden fazla bölüme ayrılmış ortalama 30 cm. eninde tomarlar şeklinde

(Labarre, 1994; Yıldız, 1985:27; Öcal, 1971:68; Tanilli, 1991:113-114).¹ Modern kitabın ilk gerci olan papirüsün diğer ülkelere ihraç edildiği en büyük liman olan günümüz Lübnan kıyılarındaki *Byblos* (Biblos) aynı zamanda kitap kelimesinin batı dillerindeki karşılığı olan *Bibi* kelimesine de kaynaklık eder (Bozkurt, 2002:120). Modern bilimin ve gelişen insan zekâsının ortak birikimlerine göre toprağın altında birçok farklı bakterinin etkisi ve kimyasal reaksiyonlarla çürüyecek cansız bedenlerin gömüldüğü mezarlara – dönemin şartları da göz önüne alındığında – muhtemelen hazırlanması çok zahmetli olan bu metinlerin koyulmasından da anlıyoruz ki; Eski Mısırlılar, ölümden sonraki yaşama inanıyor, ölülerini öteki dünyanın azaplarından koruyarak öteki dünyada huzura kavuşturmalarını sağlamak için tanımlayamadıkları görünmez güçlere bir nevi mektup gönderiyorlardı. Bu yönüyle kitap kelimesi, başlangıçtan itibaren yazılı şeyleri ifade etmişse de bu her zaman günümüzdeki somut kitap şeklini karşılamıyor, uzakta/öte dünyada bulunan birisine/bir şeye gönderilen “mektup” ve ya “pusula” anlamına da gelebiliyordu.

Eski Mısır’dan başlayarak çağdaş diğer medeniyetlerinin de kullandığı papirüs tomarlarından oluşan kitaplar da tıpkı levhalar şeklinde olanlar gibi kütüphanelerde arşivleniyordu. Bu kütüphanelerin en büyüklerinden biri olan İskenderiye Kütüphanesindeki tomarlar ödünç ya da rehin alınan orijinal nüshanın kopya edildikten sonra kütüphanede alıkonulması ve kopyanın da kitabın sahibine verilmesi usulüyle toplanmıştı. Eski Mısırlılar bu yöntemle kopyalama sırasında yapılması muhtemel hatalara karşı orijinal nüshanın korunmasını sağlamaya çalışmışlardı.

Helenistik dönemde, raflarında 200,000 levhadan oluşan bir kitap arşivi olan Bergama kütüphanesinin 700,000 kitaplık İskenderiye kütüphanesine rakip olmasına engel olmak için Mısır’ın Pergamon Krallığıyla yapılan papirüs ticaretine engel olmasından da anlaşılacağı gibi kütüphane geleneği bir zaman sonra devletlerarasında siyasi ve ekonomik rekabet sebebi haline gelmişti. Her ne kadar olumsuz gibi gözükse de bu siyasi çekişme kitabın gercinin gelişmesine olumlu katkıda bulunmuş ve Bergamalılar yine kendi adlarını verdikleri parşömen’i bularak kitap kopyalama işine devam etmişlerdi (Yıldız, 1985:69-147; Mutlu, 2006:16-17).

¹ İlginçtir ki Halk edebiyatında da yazıcısı ya da derleyenini kesin olarak bilinmeyen ve – dua, büyü ve ilaç gibi – folklorik unsurları konu eden ve eni boyundan uzun olduğu için *sığır dili* ya da *danadili* diye de anılan *Cönk* adındaki metinler de ölçüleri bakımından kısmen de olsa Mısır tomarlarını andırmaktadır.

Kitap, Roma İmparatorlarından *August* döneminde (M.Ö. 27–24) parşömenlerin dört köşeli olarak kesildikten sonra ikiye katlanarak sırtlarından birbirine dikilmesiyle günümüzdeki şeklini aldı. Kitabın günümüzdeki şeklini alacağı tarihsel süreçte farklı coğrafyalarda farklı malzemeler kullanılarak farklı şekillerde evrim geçirmiş olmasına bir ilginç örnek de Kuzey Avrupa’da *akgürgen* olarak da adlandırılan *kayın ağacından* yapılan levhalardır. Ahşabı daha beyaz olan kayın ağacından kesilen ince levhaların birbirine bağlanması suretiyle kullanılan bu kitapların her iki yüzüne de yazı yazılabiliyordu. Kitap kelimesinin Almancadaki karşılığı *Buch*, İngilizcede *Book* kelimeleridir. *Buch* kelimesinin kökündeki eski Almancada *Buohha* eski İngilizcede *Bôc* kelimelerinin her iki dilde de “kayın ağacı” anlamına gelmesi Asya dillerinde kitap kelimesinin kökünde kitabın işlevi ya da amacına dair “fiil”ler varken, Avrupa dillerinde kitabın gerecini belirten “isim”lerin kök olarak kullanılmış olduğuna ilginç bir örnektir (Bozkurt ve Kaya, 2001:370).

İnsanlığın gelişmesinin, çoğu tarif edilemeyen beklenti ve kaygıların güdümündeki bir sürecin paralelinde hareket ettiği kabul edilecek olursa bu gelişim sürecinde bulunan yazının, neden başlangıçta sosyal yaşamın dışında öte dünyalar ya da bilinmeyene dair korkular konu ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Yine bir yandan yazının bir yandan da yazının kaydedildiği gerecin değiştiği süreçte, sosyalleşen insanla birlikte yazının “kutsal”ın yanı sıra sosyal yaşamın diğer ayrıntılarını da konu ettiği görülecektir.

Yazının sosyal yaşamda kapladığı yer arttıkça orijinalin yazılışına verilen önem kadar kopya edilmesine de önem verilmeye başlanmıştı. Eski Mısırda mabetlerdeki okullarda dersler sırasında okunması gereken önemli eserler öğrenciler tarafından kopya edilirken Romalılar sıradan bir kopya işi için köleleri, özel durumlarda ise satır başına ücret alan eğitim seviyesi yüksek görevliler kullanmışlardı. Yine Yahudi inancında kutsal metinlerin kopya edilmesi kâhinlere verilen bir görev olduğu Tevrat’ta ki, (Tesniyye, XVII/18–19) “...*Krallığın tahtı üzerine oturduğun zaman kâhinlerin, Levilliler’in önünde olandan bu şeraitin bir nüshasını bir kitaba yazacak ve yanında olacak ve hayatın bütün günlerinde ondan okuyacak...*” şeklinde ki ayetten de anlaşılmaktadır. Elmalılı’nın da (1936:1362-1363) bahsettiği gibi Kur’an’da anlatılan Kitab-ı Mukaddesteki tahrifler de (en-Nisa 4/46) kâhinlerin orijinal Ahit’i kopya etmeleri sırasında gerçekleşmiş olmalıdır.

İlk asırlarda Yunancayı kullanan Hıristiyan kilisesi, *Bibi/Bibliion* kelimesinin çoğul hali olan *Bibliayı* kutsal saydığı metinlerin tamamını ifade etmek için de kullanmıştı (Harman, 2002:75). Kitab-ı Mukaddes’i yeni kopyalarını yaparak çoğaltmaya çalışan Yahudi ve Hıristiyan Arapların da mensubu olduğu İslamiyet öncesi Arap kültüründe, ezber geleneği ve yüzlerce sayfalık metinleri ezberinde saklayabilen kişilerin sayısı oldukça yaygındı. Arap halkı da bilinen dünyadaki diğer kalabalık nüfus gibi genellikle okuyup yazmayı pek az kimsenin bildiği, okuma yazmanın ayrı ayrı düşünülerek buna vâkıf olanların genellikle erkeklerden oluştuğu bir yapıdaydı. Okuma yazma bilgi ya da becerisi doğuştan sahip olunmadığı, dolayısıyla sonradan öğrenildiği için bu tip insanlara okuma yazma bilmeyen anlamına da gelen ve genellikle annesinden doğduğu gibi kalmış, bağlı bulunduğu toplumun bilgi ve düşünce sınırlarının dışına çıkamamış, değişmemiş gibi anlamları da ihtiva eden “ümmî” deniliyordu (Çetin, 1986:104). Toplumun tamamı ümmî olduğu için bilgi aktarımı da doğal olarak sözlü yapıyor, yazı gündelik yaşamda pek fazla kullanılmıyordu. Sözlü sosyal yaşamın merkezinde olduğu bu dönemde yazı, sadece putperest şairlerin şiirlerinden¹ ve kayalara kazılmış kitabelerden ibaretti. “Güzel ve ahenkli sözler söyleyen bir şairin sözlerinin çölde oktan daha hızlı uçtuğuna inanılan” Arap kültüründe hitabet ve söz sanatları oldukça önemli olduğu için güzel sözlerle yazılmış şiirlerin “sihr-i halal” denilen bir çeşit hayranlığa neden olur, toplum içersinde bu yeteneğe sahip “ravi”ler saygı ve itibar görürlerdi (Koloğlu, 1987:35). Yazının yaygınlaştırma amacıyla taşınabilir ve kullanılışlı bir şekilde, elle yazılarak ya da basılarak ciltli ya da ciltsiz bir araya getirilen papirüs, deri, parşömen veya kâğıt sayfaları şeklindeki kitaba dönüşeceği süreçte Araplar da İslamiyet’i kabul etmeye başlamışlardı.

Kitap kelimesinin anlamı toplamak, bir araya getirip dikmek, bağlamak; harfleri yazarak bir araya getirmek yazmak, istinsah etmek gibi birçok anlamlar içeren *Ketb* fiilinden türediği Arapçada, daha da bir genişleyerek Kur’an-ı Kerim², mektup (en-Neml 27/28–

¹ “Şiir” burada entelektüel anlamında değil de, sözlerin güzel bir şekilde dizildiği metinleri ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. İlgili açıklama için bak. Pala, 1999:607.

² *O kitap(Kur’an); onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler için bir yol göstericidir.*”(el-Bakara 2/2); “Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab’ı hak ile indirdik; hainlerden taraf olma!”(en-Nisa 4/105); “Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitab’ı (Kur’an’ı) gönderdik...” (el-Maide 5/48); “Elif. Lâm. Râ. (Bu Kur’an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah’ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır.” (İbrahim 14/11); “Apaçık olan Kitab’a andolsun ki, biz onu (Kur’an’ı) mübarek bir gecede indirdik...”(ed-Duhân 44/2–3); “Biz, Kitap’ta İsrailoğulları’na; Sizler, yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız ve azgınlık derecesinde bir kibre kaplıacaksınız, diye bildirdik.”(el-İsra 17/4); “Bu Kitap aziz ve hâkim olan Allah tarafından indirilmiştir.” (el-Ahkâf 46/2)

29), yazışma-sözleşme(en-Nûr 24/33), belge, bir eserin ana kollarından her biri, iki kapak arasında toplanmış bilgi ve bunların yazıldığı malzemeyi de ifade eder. Rağıb el-İsfehani'ye (1970:638-642) göre de kitap kelimesi yazılı metni ifade ettiği gibi istiare yoluyla, metnin sözlü şeklini de ihtiva ettiği için Allah kelamının sözlü halini de ifade eder. Nitekim Kur'an ve Kitap kelimesi *Kur'an*'da da benzer birçok anlamının yanı sıra daha ziyade; *Allah'ın kendine tapan kullarına gönderdiği vahiy ya da vahiyler bütünü* manasında kullanılır. Bu noktadan hareketle Sami kavimlerinden yazı sanatıyla birlikte *kitap* ve *yazı* anlamlarına gelen kelimeleri de almış olan Müslüman Araplarda kitap kelimesi uzak'tan/öte dünya'dan yeryüzüne gönderilmiş/indirilmiş *vahiy* anlamlarında da kullanılmış, Kur'an'ın fıkıh'ta şer'i hukukun kaynağı kabul edilmesi, İslami literatürde kitap kelimesinin anlamına dini hayat ve sosyal yaşamı düzenleyen *kurallar* şeklinde nicel bir anlam da kazandırmıştır (Krenkow, 1955:829; Yüksel, 2002:122).

1. 3. İstinsah Geleneği Ve Matbaa

İlkçağda herhangi bir kitap çoğaltılmadan önce bizzat yazarın kendisi tarafından dost meclislerinde, ya da diğer yazarlar ve meraklıların huzurunda okunurdu. Herhangi bir kitabın okunmasından evvel dinleyici sayısını arttırabilmek için etrafa haberciler gönderilir, anonslar yapılır ve etrafa ilan benzeri kâğıtlar asılarak çok sayıda dinleyiciye ulaşılmaya çalışılırdı (Yıldız, 1985:35). Kitabın okunmasının ardından çoğaltılmasına sıra geldiğinde ise yapılan yanlışlıklar ve kişisel özensizlikler nedeniyle kopya edilen her bir nüsha başka bir karaktere bürünebiliyor, ortaya aslından uzaklaşmış bambaşka bir kitap da çıkabiliyordu. Kitabı kaleme alan kişi modern anlamda yazar olarak kabul edilmediği gibi kitabın çoğaltılması, satılması gibi aşamalara çok zaman müdahale edemiyordu. Telif anlayışı henüz mevcut olmadığı için herhangi bir kitap daha sonra kim tarafından yapıldığı bilinmeyen eklemelerle farklı isimlerle çoğaltılabiliyor ya da içeriği değiştirilerek sayfa sayısı azaltılabiliyordu. İlk ve Ortaçağ boyunca kitapların – dönemin şartlarına göre – güvenli bir şekilde *istinsah/kopya* edilebildiği tek yer temel

Ayrıca Kur'an'da kitap üç ilahi kitaptan her birini ifade etmek için de kullanılmıştır. Örneğin Kur'an'ı Kerim'de Kitap; "Kur'an'ı kerimde göndermeler yapılan Tevrat'ta da kitap kelimesiyle anılmıştır. "Biz, Musa'ya Kitap'ı verdik ve İsrailoğullarına: 'Benden başkasını dayanılıp güvenilen bir rab edinmeyin' diyerek bu Kitap'ı bir hidayet rehberi kıldık."(el-İsra 17/2); "Ondan önce de bir rahmet ve rehber olarak Musa'nın kitabı vardır. Bu (Kur'an) da, zulmedenleri uyarmak ve iyilik yapanlara müjde olmak üzere Arap lisaniyle indirilmiş, doğrulayıcı bir kitaptır."(el-Ahkâf 46/12); " Sonra iyilik edenlere nimetimizi tamamlamak, her şeyi açıklamak, hidayete erdirmek ve rahmet etmek maksadıyla Musa'ya da Kitap'ı (Tevrat'ı) verdik..."(el-En'âm 6/154-155-156-157); Sözü edilenler de dâhil olmak üzere kitap kelimesi Kur'an'da altısı çoğul (kütüb) olmak üzere 261 yerde geçmektedir. (Türk, 2001) Yine İncil'de de kitap; "Ben Allah'ın kulum, O bana kitabı verdi ve beni peygamber yaptı." (Meryem 19/30) şeklinde kullanılmıştır.

eğitimin de verildiği manastır ve kiliselerin bünyesindeki *scriptorium/müstensih atölyeleri*di. Müstensih atölyelerinde genellikle içeriğinde dini konular bulunan kayda değer her kitabın bir kopyası, tecrübeli bir keşiş'in gözetimindeki scriptorialar/müstensihler tarafından hazırlanarak ciltlenir, ortaya çıkan yeni nüsha yapılacak diğer kopyalar için model olarak kullanılırdı. Kitap istinsahının her aşamasında scriptoriaları idare eden ve scriptorumların yöneticileri olan keşişler, aynı zamanda buldukları kilise ve manastırların kütüphane görevlisi olarak da görev yaparlardı. Başlangıçta gereç olarak parşömenin ve araç olarak da kaz tüyünün kullanıldığı kitaplar, yüzeyi eğik bir tezgâhın üzerinde ayrı defterler halinde hazırlanır, tüm defterlerin yazımı bitince de bir araya getirilirdi. Az bulunur olması ve yapımının zahmetli olması nedeniyle değeri yüksek olan parşömenin karşılanamadığı dönemlerde keşişler üzeri yazılı olan kullanılmış parşömenleri silerek tekrar kullanabilirlerdi (Yıldız, 1985:37; Öcal, 1971:84-88). İncil'in orijinal nüshaları ve birçok değerli kitabın da bu nedenle yok olmuş olması muhtemeldir (Labarre, 1994:28-30).

Kitapların birbirine deri ya da ipek şeritlerle bağlı levhalardan oluştuğu dönemlerden, gereci ipek olan kitaplara geçilen Çin'de zamanla paçavra, kenevir, ağaç kabuğu vb. bitkisel maddelerin karıştırılıp yoğrulmasıyla ortaya çıkan hamurun elde edilmesiyle kâğıt icat edilmişti. Çin'deki kitap geleneğinden etkilenen Uygur devletinin başkentlerinden olan Haço'da yapılan kazılar sırasında, eski yazma ve basma kitaplar da bulunmuştur. Bunların arasında bulunan ve dünyanın sanat eseri niteliği taşıyan ilk ciltleri olarak kabul edilen iki deri cilt parçası, Türkleri kitapla tanıştıran Uygurların kitapla birlikte kitap sanatını ve ciltçiliği de öğrendiğini göstermektedir (Arıtan, 1993:551). Göktürk (Orhun) alfabesini kullanan Türk boyları, Uygurlarla birlikte sert cisimler üzerine yazılmaya daha elverişli olan Göktürk alfabesini terk etmeye başlamışlar, ardından kâğıt üzerine yazılması daha kolay olan Uygur alfabesi yaygınlaşmaya başlamıştı. Uygurlar, yarı göçebe olan diğer Türk boylarının yazı ve yazı gereçlerine yaşam tarzlarının da etkisiyle uzak kalmış olmalarının aksine kâğıt yapımını geliştirmişler ve – günümüzde matbaa gereci olduğu sanılan – tahtadan harfler yaparak bir çeşit hareketli baskı tekniği uygulamışlardı. İlk defa VI. yüzyılda Mısır'da ve XIII. yüzyılda da Batı ülkelerinde, genellikle kumaş üzerine baskı yapmak için kullanılan bu teknik, aslında daha X. yüzyılda Çinliler tarafından kâğıt üzerine uygulanıyordu. Müslümanlar, Semerkand'ı aldıkları sırada burada uygulanan kâğıt tekniğini de

öğrenmişler, Kuzey Afrika'ya hâkim oldukları sırada kâğıt yapımı ve baskı tekniğinin Avrupa'ya geçişini sağlamışlardı (Durant, 19??; Binark, 1975:3; İlin, 1948:123-125). Kullanılan malzemenin ahşap olması sık sık yıpranan harflerin yeniden oyulmasını gerektiriyordu. XV. yüzyıla gelindiğinde sözünü ettiğimiz gereksinim, matbaanın icadına da zemin hazırlamış ve kayıtlı kayıtsız birçok metal ve hareketli matbaa denemesinden sonra günümüzdeki matbaanın prototipi diyebileceğimiz ilk örneği Johannes Gutenberg tarafından Almanya'nın Mainz şehrinde geliştirilmişti(1440). Bu nokta da Gutenberg'in matbaayı "icat" etmiş değil de var olan bir tekniği işlevselleştirdiği anlamına gelebilecek olan "geliştirmiş" olduğunun özellikle vurgulandığını belirtmek gereklidir. Zira tezin konusu dışına çıkmamak için yukarıda kısaca bahsedildiği gibi matbaa aslında var olan "baskı" tekniğinin yerine, harflerin yapıldığı gereç ve baskının yapıldığı düzeneğin işlevselleştirilmesiyle değiştirilerek "icat edilen" değil "geliştirilen" bir baskı ve yazım tekniğidir. Nitekim Orhan Koloğlu da (1987:10) Gutenberg'in matbaa denemeleri yaptığı sıralarda (1440–1450) Avrupa'nın çeşitli yerlerinde bu yönde denemeler ve çalışmalar yapıldığına dair günümüzde ortaya çıkan araştırma sonuçlarından hareketle Gutenberg'in Avrupa'da artık matbaayı bulan kişi değil de bu zanaatın simgesi olarak kabul edilmeye başlandığından bahsetmektedir. Nihayetinde Osman Ersoy'un (1959:13) da değindiği gibi "Gutenberg'in matbaayı ilk icat eden adam olup olmaması önemli değildir." Önemli olan onun bu sanatı/yöntemi geliştirerek daha teknik ve işlevsel bir yapıya kavuşturmuş olmasıdır.

Kâğıt nesnesi olmadığında işlevini yitirecek kadar bağımlı bir makine olan matbaa, XV. yüzyılda Avrupa'da artış gösteren kâğıt üretimin de katkısıyla aynı yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'daki 14 ülkede bulunan 30'a yakın merkeze yayılmış, bu sayı XVIII. yüzyıla gelindiğinde 89'a kadar yükselmişti. Matbaanın kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılabilmesinde Gutenberg'in geliştirdiği matbaanın ilk baskılarını yapmaya başladığı sıralarda Mainz'de başlayan iç savaşın(1462) da büyük etkisi vardı. Zira bu iç savaş sırasında savaştan kaçanlar arasında Mainz'in matbaa ustaları da bulunmaktaydı. Atölye ve evlerini terk eden matbaa ustaları başta Almanya yakınları olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giderek oralarda mesleklerine devam ettiler. Gutenberg'in 1445 yılında açtığı matbaanın ardından gezgin Alman ustaların Avrupa'ya matbaa sanatını yaymasıyla XV. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle başta Mainz ve

Strasburg gibi Alman şehirlerinde olmak üzere, İtalya'da 1467, İsviçre ve Çekoslovakya'da 1468, Fransa'da 1470, Hollanda ve Macaristan'da 1473, Polonya ve İspanya'da 1474, İngiltere'de 1476, Avusturya ve Danimarka'da 1482, İsveç'de 1483 ve Osmanlı devletinde 1494 yıllarında çeşitli basımevleri açıldı (Ersoy, 1959:14).

Tıpkı manastırlardaki scriptorialar'ın istinsah ettikleri kitabın nerede kopya edildiğine dair bir kayıt, sayfa numarası ya da başlık koymuyor olmaları gibi matbaa tekniğiyle basılan ilk kitaplarda da bu eksiklikler devam etmiş, bu dönemde basılan kitaplar yaratıcılıktan uzak kalınmış ve el yazmalarının kopya edilmişti. Artık eskisine nazaran çok daha fazla kopya çıkarılmasını sağlayan ve kitabın seri üretimini kolaylaştıran matbaa tekniğiyle sayfaların karışmaya başlaması üzerine XV. yüzyıldan itibaren sayfa numaraları kullanılmaya, kitabın sonuna kitabın ve yazarının künyesiyle birlikte bazen da basım evinin adı konmaya başlanmıştır. Bu uygulama zamanla gelişerek günümüzdeki logolara benzer işaretler ve yayın tarihiyle birlikte, yayınevinin adresinin de eklendiği tüm bunlar için ayrı sayfaların ya da ön ve arka kapağın kullanıldığı yeni bir tasarım ortaya çıktı.

XV. yüzyıla kadar kilise ve manastırların kontrolünde istinsahı yapılan kitaplar, kentlerin büyümesi ve nüfusun artmasına paralel olarak artık kiliseler dışında sivil zanaatkarların da kendi atölyelerini açarak geliştirdikleri bir mesleğe dönüşmüş, kitaplar buralarda da çoğaltılmaya başlamıştı. Başlangıçta uluslar arası ticaret için talep edilen kitapların basımını kolaylaştırarak üretimin artmasını sağlayan matbaalar bu nedendir ki özellikle ticari potansiyeli yüksek olan şehirlerde kurulmuşlardı (Koloğlu, 1987:10). Matbaanın toplumun diğer kesimlerince de kabul görmesinin ardından özellikle üniversitelerdeki eğitim sırasında ihtiyaç duyulan bilimsel içerikli kitapların çok sayıda üretilmesini sağlayabilmek için parşömen ve özellikle kâğıt üretimine hız verildiği gibi, yazıcıların sayısında artış ve kitap üretimi için gereken iş bölümünde de değişiklikler meydana gelmişti. Buralarda çok sayıda yeni eserin de basılmaya başlaması üzerine Katolik kilisesi, ilk önce kendince sakıncalı bulduğu kitapların listelendiği, günümüzdeki anlamından çok farklı bir kullanım amacı olan ve XX. yüzyıla kadar sürekli güncellenen *indexler/dizinler* hazırlattı (Tez, 2004:47-48; Labarre, 1994:83). Mevcut koşullarda sadece soyluların ve din adamlarının tekelinde olan İncil, Alman basımcılar sayesinde çok sayıda basılıp da geniş halk kitlelerine ulaşmaya başlayınca

bilim ve düşünce alanında köklü değişiklikler oldu. Gündelik yaşamın merkezinde olan dini konularda, söz hakkını elinde tutan kilisenin aldığı kararlara yapılan eleştirilerin İncil'e ulaşabilen insan sayısına paralel olarak artmasıyla başlayan dinsel tartışmalar kısa zamanla mezhep çatışmaları ve reform hareketlerinin başlamasına da ortam hazırlayacaktı.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru artık kitap basımının kolaylaşmış olması, artan kitap yazımının amacını sadece fikirlerinin yayılmasını isteyen kişilerin eserlerini kadar karşılıksız olarak matbaalarda bastırması olmaktan çıkardı. XVII. yüzyılda ise basılan kitaplarından birkaç nüsha almasına izin verilen yazarların kitaplarını zengin kişilere sattıktan sonra yeni kitaplar üretmeye devam etmesi farklı bir meslek ve kazanç kapısını da ortaya çıkarmış oluyordu. Yazdıkları karşılığında para kazanmaya başlayan yazarlar ilk önceleri sadece kitabın ilk basımından, götürü bir para alıyorlar, sonraki basımlar için herhangi bir hak talebinde bulunamıyorlardı. Kitabın sahibinin değil de matbaa sahiplerinin büyük kazançlar elde ettiği bu uygulama XVIII. yüzyılın başlarında İngiltere'de yaşanan hukuki tartışmalardan sonra herhangi bir kitabın sonraki basımlarına ait haklarının da yazarına verilmesiyle "telif" kavramının ortaya çıkmasını sağladı. "kitapların kitapçılara değil, aydınlanmak ve erdeme yakınlaşmak isteyen insanlığa ait olduğunu, bu kurtarıcı çabanın aracılardan başka bir şey olmayan basımcı ve kitapçıların, sahte ve taklit basımlarla, tez elden kitap sağladıkları için insanlığa çok büyük hizmet etmiş olacağını savunan" (Labarre, 1994:103) matbaa sahipleri bu ve benzer bahanelere sığınarak korsan kitap basımına başladılar. Yazar ve orijinal metinlere telif ödeyerek kitap basan yayınevlerinin kazançlarını büyük oranda baltalayan korsan kitap basımı, matbaacılığın ve kitapçılığın profesyonelleşmeye başlamasıyla birlikte kitaba dair modern sorunlar da ortaya çıkmasına neden olmuş, yayıncılar korsan yayınlara karşı kendilerini koruyabilmek için satışa çıkardıkları her bir nüshayı mühürleyerek, "*Cemiyetin mühriyle mühürlenmemiş nüshaların korsan kabul edileceği*"ne dair yasakların da konulduğu iddialı bir korsan savaşına girişmişlerdi (Strauss, 1993:13).

Korsan kitap basımı gibi olumsuz olayların dışında aslında bilginin aktarılmasını kolaylaştıran bir tekniği geliştirmiş olan Gutenberg'in kendi matbaasında basılan ilk kitap 1457 tarihli, *Mezamir/Kitâb-ı Mukaddesti* (İnuğur, 1993:50; Labarre, 1994:55;

Türk Ansiklopedisi, 1967:329). Bu matbaada basılan bu ilk kitap ve sonrasında basılan tüm diğer kitaplar da başlangıçta, önceleri istinsah edilerek çoğaltılan kitaplar gibi kraliyet kütüphanelerinin, Manastır okullarında okutulan derslere ait müfredatın ve manastırlardaki kitaplıkların ihtiyaçlarını karşılamak üzere değerlendirildi. İstinsah edilerek çoğaltılan ve manastırlarda okutulan kitapların ardından matbaa da basılan bu ilk kitabın da dini konuları içermesi, çeşitler arasından kasıtlı yapılmış bir tercih değil de “gündelik yaşamı kuşatan temel konunun din olmasıyla” ilişkilendirilmelidir. Dönemin kitaplarındaki içeriğe ve bu içerikte kullanılan dile bakıldığında kiliselerde eğitim gören papaz adaylarının vâkıf olabileceği bir üsluba sahip olduğu görülecektir (Labarre, 1994:72). Nitekim Rönesans’ın okuma ihtiyacını artıran dinamikleri basılan kitapların sayısında zamanla artışa neden olduğu gibi, dini konuların dışında içeriklere sahip ve halk diliyle yazılmış kitapların basılmasını da kaçınılmaz hale getirmişti. İtalya, Hollanda, Fransa ve İsviçre’de XVI. yüzyılın başına kadar basılan kitap sayısı 30 bini geçmiş üstelik kitabın kullandığı dil ve içerikle ilgili devrim niteliğinde bir değişiklik yapılarak ilk defa, hâkim bilim dili olan Latincenin yerine, ulusal dillerde ve dini konuların dışında yayınlar da yapılmaya başlanmıştı (İnuğur, 1993:51). Nitekim Orhan Koloğlu’na (1987:11-13) göre de XVI. yüzyılın ilk yarısında dünyadaki 300 merkezde toplam 40 bin başlık altında 15–20 milyon kadar kitap, XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise toplam 1 buçuk milyon başlık altında 1,4 milyar kitap basılmış ya da satışa çıkarılmıştı. Bu süreçte matbaa tekniğinin baskıyı kolaylaştırmış olması, haber-bilgi aktarımı konusunda da yararlı olmuş, toplumsal bilgi alışverişi ve genellikle de şirketlerin şubeleriyle olan iletişimlerini sağlamak için kullandıkları güncel haber kâğıtlarının muhtevaları ve işlevleri de genişletilerek daha sık ve çok basılmasına ardından haber kitapları da basılmaya başlanmıştı. Haber kâğıt ve kitaplarının belirli aralıklarla basılması, süreli yayınlar ve gazetelerin ortaya çıkmasına da ortam hazırlayacaktı.

Matbaanın çağdaşı bir diğer büyük buluş olan pusula’nın kolaylaştırdığı coğrafi keşifler aynı zamanda o güne kadar kitaplara konu edilebilecek nesnelere sayısında da artış sağladı. Böylece Avrupa düşüncesinin Ortaçağ boyunca hapsedildiği dar ufukları aşır tüm dünya ve tüm dünyaya dair her şeyle ilgilenen yeni bir entelektüel aydın tipi yaratması için gereken uygun zeminde olgunlaşmaya başlıyordu. Uzun süredir hapsedildiği çorak düşünce coğrafyasından, gözünü daha büyük bir dünyaya açan bu

Avrupalı aydın tipi, düşünce açlığını gidermek için gözünü Ortaçağı, “Ortaçağın üstünde yaşayan” Şark’a dikmişti. Avrupa siyaseti, henüz keşfedilen yenedünya’ya ait toprakları korsan kâşifleri ve tüccarlarıyla yağmalarken diğer yandan Avrupa hafızası Şark’ın kadim kültürleri tarafından medeniyet kırılmalarından kurtarılarak zenginleştirilen bilginin ve o bilginin kaydedildiği kitapların peşine düşmüştü. Avrupalılar, bu uyanış ve arayışın ilk dönemlerinde gerek birey ve gerekse devlet olarak şarkın kadim bilgi birikiminin depolandığı siyasi anlamda güçsüz olan kültür merkezlerine saldırarak buralarda bulunan kütüphaneleri ve kütüphanelerdeki kitapları yağmalaya başladılar. Endülüs kütüphanelerini yağmalayarak aslında evrensel insanlık mirasına saldıran Avrupalılar, Endülüs Emeviler’inden sonra benzer siyasi durumlarda olan diğer coğrafyalara da girmişler, askeri güçleriyle giremedikleri ülkelere tüccarları, misyonerleri ve elçileri aracılığıyla girerek buralardaki kitaplara da göz dikmişlerdi.

1. 4. İslam Kültüründe Kitap Nesnesi

Osmanlı Devleti’nin de mensubu olduğu İslam dinini benimsemiş olan toplumlarda en eski kitaplar – her zaman bir araya getirilmiş sayfalar şeklinde olmasa da – yaratıcı ve yeryüzündeki kulları arasındaki iletişimi sağlayan kutsal metinlerdi. İlahi sözleri ve kuralları bir araya getiren ve insanlar tarafından yazıya geçirilen “vahiy” kavramı bu yönleri nedeniyle kitap anlamında da kullanılmıştı. Nitekim İslam geleneğinde, iki kapak arasına üzerinde yazılar olan ve birbirine sabitlenmiş sayfaların konulmasıyla oluşmuş ilk kitap, Hz. Muhammed’e vahiy edilen ve Arap geleneğine uygun olarak sahabeler tarafından ezberlenerek korunan kutsal metinlerin ilk defa Hz. Ebubekir döneminde bir araya getirilmesiyle meydana gelen *Mushaf* olarak kabul edilir. Aynı dönemde İslamiyet öncesinden kalan birkaç şiir metni ve yukarıda sözünü ettiğimiz Mushaf’ın yanı sıra Hz. Peygamber’in diğer devletlerle olan yazışmaları, mektupları, anlaşma metinleri ve hadislerin not edildiği sayfalar dışında yazılı metin yok denecek kadar azdır.

Kur’an’dan önceki kutsal kitapların asıllarını kaybederek tahrif edilmiş olmasından ders alan ve bu konuda özellikle uyarılan Müslüman Araplar, Hz. Osman döneminden başlayarak özellikle Kur’an’ın istinsah edilmesi ve sayısının arttırılarak İslam coğrafyasına yayılması konusunda hızlı ve dikkatli davrandılar. Bu bağlamda yazı konusunda son derece hassas olan Müslüman Arapların yazma eğitimini eğitime

başlarken değil de sonraki ileri safhalarda veriyor olması, yazıya özel bir hazırlık safhasından geçenlere özel bir sanat niteliği kazandırmış, bu anlayış zamanla İslam geleneğinde Arapça yazılı metinlere konusu ne olursa olsun saygıyla yaklaşılmada etkili olmuştur. Kur'an'ın İslam medeniyetinin ilk ve en kutsal kitabı olarak kabul edilmesinden ve başka içeriklerdeki kitapların varlığıyla ilgili herhangi bir belge ve bulguya ulaşılamamış olmasından dolayı Hz. Peygamber ve Dört halife dönemlerindeki kütüphanelerde, Kur'an ve hadisler dışında herhangi bir yazılı metnin ya da kitabın bulunmadığı sanılmaktadır. Will Durant'ın (19???:85-86), Müslüman Arapların erken dönem eğitim öğretim hayatını anlatırken mescit, cami ya da açık alanda yapılan ve son derece sade olan eğitim sırasında ilahiyat, tarih, ahlak ve hukuk kuralları'nın öğrenilmesi için kullanılan kaynağın Kur'an olduğunu belirtmiş olması da bu sanıyı destekler niteliktedir.

Emeviler döneminde ülke topraklarına yayılmaya başlayan ve kuruluş amaçlarının içinde temel eğitimin verilmesi de olan cami ve mescitleri kitapların İslam medeniyetindeki Kur'an ve hadis merkezli doğuşuna beşik olarak göstermek mümkündür. Bu cami ve mescitlerin bünyesindeki kitapların raflarında çoğunlukla Kur'an ve hadis kitapları bulunuyordu. Kur'an'ın istinsah edilerek çoğaltılmasıyla ilgili tatmin edici bir birikime ulaşılmada birlikte raflarında başlangıçta sayıları az da olsa beşeri ve pozitif bilimleri konu eden kitaplar bulunan kitaplık ve kütüphanelerin sayısı da artmaya başladı. Kur'an'ın tahrifi gibi psikolojik bir kaygının da etkisiyle Kur'an ve diğer kitapların istinsah edildiği ya da arşivlendiği yerler genellikle herkese açık tutulmazdı.

İstinsah edilerek çoğaltılan kitaplar ülkenin dört bir yanındaki kitaplık ve kütüphanelere ulaştırılırdı. Emevi halifesi Muaviye tarafından kurulan ve sonraki halifelerin katkılarıyla da zenginleşen Beytülhikme'nin raflarında tarih, felsefe, biyografi, kimya, tıp ve astroloji konularında içlerinde yabancı dillerden tercüme edilen kitaplarında olduğu ve buradaki kütüphane görevlilerine de *sâhibü'l-mesârif* ya da *hâzin* gibi isimler verildiği rivayet edilmektedir (Erünsal, 1998:154; Baysal, 1991:50). Bu kütüphanelerin bünyesinde aynı zamanda kütüphaneye yeni kitapların kazandırılması için sürekli telif ve istinsah çalışması yapan kadrolar ve Arapçaya çevrilmek amacıyla toplanmış Farsça, Süryanice ve Grekçe eserler bulunmaktaydı. İslam'da ilim'e verilen önem Arap

dünyasında da bilginin yazıyla kayıt altına alınmasını, dolayısıyla da VIII. yüzyıldan itibaren başta dini konular olmak üzere çeşitli konularda kitapların yazılarak istinsah edilmesine hız kazandırmıştı (Bozkurt, 2002:120).

Müslüman Arap dünyasında kitap ve kitap arşivleme geleneği siyasi ve ekonomik nüfuzun da ilerlemesine paralel olarak gelişmiş, Abbasiler döneminde Hicaz'dan İspanya'ya kadar uzanan İslam coğrafyası üzerindeki yüzlerce cami bünyesinde *hizanetûl-mesâhif* veya *mektebe* adı verilen kütüphanelerde binlerce kitap ve bir o kadar mushaf telif edilmişti. Hükümdarların birbirleriyle mektuplaşarak, ender bulunan kitapların istinsahı için anlaştıkları bu dönemde Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevice ve Farsçadan birçok eser de Arapçaya tercüme edilmişti. Yine aynı dönemde raflarında yüz binlerce kitap bulunan ve sayıları hızla artan özel ve genel kütüphaneler kurulmuştu. Her eserin kabul edilmediği bu kütüphanelerdeki kitaplar yazarlarının eserlerine ait birer nüshayı bağışlaması, varlıklı kişilerin Mushaf'ı veya ilmi bir eseri istinsah ettirerek medrese ve cami kütüphanelerine bağışlamasıyla bir araya getirilmişti. Harûnürreşîd ve Me'mûn, Bizans'a karşı kazandıkları zaferlerden sonra savaş tazminatı olarak Antikçağ filozoflarının henüz Arapça'ya çevrilmemiş kitaplarını istemiş olduğunu yazan Sigrid Hunke'nin (1972: 277) da değindiği gibi X. yüzyılda İslam dünyasındaki herhangi bir özel kütüphanenin kitap sayısı aynı dönemde tüm Batı ülkelerinde bulunanlardan daha fazlaydı. Ayrıca Fernand Grenard'a (1992:31) göre, Batı toplumlarının övünerek bahsettiği ve V. Karl'a ait 900 ciltlik kütüphanenin kurulmasından dört asır önce İspanyadaki Endülüs Emevi sarayının kütüphanesinde 400.000 ciltlik kitap bulunmaktaydı. Bu bağlamda Abbasi hükümdarlarından Harûnürreşîd'in kitap temini için özellikle Bizans üzerine seferler yapmış olduğu da bilinmektedir. Böylesi seferlerin yapılmasından da anlaşılacağı üzere, devletlerarası rekabetin savaşlarla çözümlendiği bu dönemde, savaşı kaybederek yenilen devletin topraklarıyla birlikte – muhtemelen – mevcut kütüphanelerindeki kitaplar da müsadere edilmekteydi.

İslam coğrafyasının dört bir yanına yayılmış olan Beytülhikme ve benzeri irili ufaklı pek çok kütüphane ve buralarda bulunan kitaplar, İslam medeniyetinin gelişmesine katkıda buldukları gibi çeşitli yok olma tehlikeleriyle de karşı karşıya kalmıştı. Medrese öğrencileri tarafından ödünç alındıktan sonra iade edilmeyerek ortadan

kaybolan, kıtlık dönemlerinde ya da kuşatmalar sırasında saray kütüphanelerinden alınarak askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için satılan kitaplar yok olmaktan kurtuluyorlardı belki ama savaşlar sırasında yağma edilen kütüphanelerin ve sahhâfların raflarında bulunan kitaplar, çok zaman o kadar da şanslı olamayabiliyorlardı. II. Ferdinand, Kurtuba'yı teslim aldığı anda Hıristiyan askerler Kurtuba medresesi ve bünyesindeki kütüphanenin içinde bir eşi daha olmayan Mushaf'ların da bulunduğu kitapları yakarak yok etmişlerdi. Kurtuba örneğinde olduğu gibi savaşlar sırasında şehirlerle birlikte kütüphaneler ve kitaplar da yağmalanabiliyordu. Bağdat'taki Müstansırıyye Kütüphanesi'nin Moğol istilası sırasında yağmalanan kitaplarının bir kısmı pazarlarda satılmış bir kısmının da ciltleri sökülerek atlar için takım yapılmıştı. Haçlı ordularının Trablusşam'a girdiği 1109'da buradaki kütüphaneler yağmalanmış raflarında bulunan kitapların yakıldığı büyük yangınlardan kurtulan az sayıda kitap da yağmacı askerlerin heybelerinde meçhul bir geleceğe götürülmüşlerdi. Yine Endülüs Emevileri döneminde Kurtuba sarayı bünyesindeki kütüphanede bulunan ve muhtemelen ana fikri – günümüzdeki geniş anlamı kapsamıyor olsa da – düşünce özgürlüğü olan pek çok el yazmasının, iktidar hırsı uğruna buna karşı olan kişilerce yakılmasına izin verilmiş, büyük kayıplar veren kütüphane çok geçmeden Berberiler tarafından yağmalanmıştı.

Ayrıca asırlar öncesinde dahi kütüphaneler ve sahhâfların etrafında mevcut sisteme muhalif gruplar örgütlenebiliyordu. Böylesi durumlarda mevcut iktidar bekasını sağlamak gibi doğal bir refleks göstererek şiddete başvuruyor, mevcut otoritenin kendisi için tehdit olarak algıladığı kitaplar, muhalefet nesnelere yapılan saldırılar ya da terim karşılığı olan – günümüzde genellikle fiili bir şiddet ögesi içermeyen – “sansür” sırasında zarar görebiliyorlardı. Gazneli Mahmud, Rey şehrini ele geçirdiğinde içinde Rafizîlikle ilgili kitapların olduğundan şüphelendiği bir kütüphanenin raflarında bulunan ve kelimelerine dair muhtevalara sahip olan tüm kitapları yaktırmıştı. Bağdat'taki bir Şii Sünni çatışmaları sırasında da kütüphaneler yağmalanmış aynı şehirde İsmâîlî olan bir grubun raflarında İsmâîlîye karşıtı kitaplar olan bir kütüphanenin kitapları yağmalanırken kütüphanecisi de asılmıştı. Yine bu ve benzer olayların yaşandığı Ortaçağda İspanya'nın skolâstik zihin coğrafyasına yayılan Kurtuba kitapları gibi, Gırnata'da bulunan yaklaşık 80.000 kadar kitap da meydanlarda yakılarak yok edilmişti (Binark, 1975:93).

Tüm olumsuzluklara ve kitaba yöneltilen şiddete rağmen, Abbasilerle yükselişe geçen İslam coğrafyasında özenli el yazmalarıyla doldurulmuş bir kitap koleksiyonu sahibi olmak zamanla bir nevi “moda”ya da dönüşmüştü. Zenginlerin, kütüphanelerini nadir, maroken ciltli kitaplarla donattığını anlatan Will Durant (19???:208), Ortaçağda, kitabın bazı kesimlerce aslında sanatsal bir ayrıntı ve bir moda nesnesi olarak algılanmakta olduğunu örnekleyen bir müzayededen bahseder. Buna göre, “Âlim el-Hadram, bir müzayede sırasında kütüphanesinde bulunmasını istediği bir kitaba talip olur. Müzayedenin sonunda kitabın fiyatı, ödeyebileceği rakamı geçtiği için kitap başkasına satılır. Kitabı satın alan kişi evindeki kitaplığında tam da satın aldığı kitabın boyutları kadar bir boşluk olduğunu ve kitabı aslında içeriği için değil de sırf o boşluğu doldurmak için satın aldığını söyler.” Benzer şekilde Hunke (1972:277-278) tarafından da anlatılan ve kitapların bir dekor işlevi gördüğünü en azından öyle de algılanabiliyor olduğunu gösteren bu anekdot oldukça ilgi çekicidir. Buna rağmen kitaba dekor olarak değer verenlerin bile kitap sahibi olmaya çalıştığı sıralarda kitaba “dekor” anlamı değil de “ilim kaynağı” anlamı yükleyen âlim ve zengin ailelerde bulunuyordu. Bunlar da benzeri müzayedeler, seyahatler, istinsah ettirmeler yoluyla bir yandan kitap koleksiyonlarını çoğaltabildikleri gibi, bazen de sahip oldukları kitap koleksiyonları, ödünç alınan kitapların iade edilmemeleri nedeniyle küçülebiliyor, ekonomik sıkıntı yahut ölüm hallerinde ise aylarca süren müzayedelerde satılabiliyor yahut borçlara karşılık müsadere edilebiliyordu.

Endülüs Emevileri, İspanya topraklarında kendi öz denetimlerinde bir kültürel yükselişe başladıkları sırada doğunun limanlarından akın akın gelen bilim ve fikir adamlarını da topraklarında ağırlamaya başlamışlardı. Bu fikir adamları, seyyahlar ve kitap meraklıları seyahatleri sırasında yanlarında yukarıda sözünü ettiğimiz müzayedelerden ve Doğunun ücra yerlerindeki sahhâflardan satın aldıkları yahut gayri meşru yollarla edinilmiş kitapları ucuza kapatarak satın aldıkları kitapları da bulunduruyordu. Söz konusu seyyahların heybelerinde taşıdıkları kitaplar, çok zaman sayfalarında hala buldukları raflardan karga tulumba toplanarak çuvallara, sandıklara konuldukları dehşet savaşlarından kalan yangın kokuları ve yağma çığlıklarını da taşıyorlardı. Doğunun herhangi bir kitap pazarından herhangi bir şekilde temin edilen el yazması kitaplar asırlarca kıtalar arasında seyahatler yapan gezginler, bilim ve fikir adamları, kitap meraklısı zengin aileler ve saray kütüphanesine kitap temini için görevlendirilmiş

kişilerce taşınmıştı. Bu bağlamda İslam kültüründe kitabın bireylerin hayatlarında fanatikçe bağlanılan bir nesne de olabileceğine dair bir örneği XIII. yüzyılda Merv’de yaşanan bir olayı anlatarak vermek mümkündür. Buna göre 1179- 1229 yılları arasında yaşamış Ortaçağın en büyük coğrafyacılarından olan Ebu Abdullah Yakut’un karakterinde kitap bambaşka manalara bürünmüştür. Zira Yakut, Mücâmü’l Buldân adını verdiği ve Ortaçağın bilinen dünya hakkında sahip olduğu tüm bilgilerini ihtiva eden eserini yazmak için harcadığı çileli yıllar boyunca geçimini kitap istinsahıyla sağlamıştı. Aynı insan “Merv’de bulunduğu sırada buradaki kütüphaneden her gece onlarca kitap alarak odasına kapanıyordu. Yaptığı yolculukların birinde Moğollara esir düşmüş, öldürülme tehlikesini son anda atlatıp çıplak olmasına rağmen yazmalarını bırakmayarak, esir düştüğü yerden kaçmıştı (Durant, 19???:246-247).” Bu ve benzeri kitapseverlerin heybelerinde, hafızalarında ve sohbetlerinde kilometrelerce yol kat eden ve binlerce insana ulaşan kitaplar Endülüs’ün kültür ikliminin ilerde Avrupa medeniyetine de ilham verecek topraklarına, birer tohum misali ekilmişlerdi. Endülüs Emevileri’nin, ülke topraklarına gelen bilgin ve ulemanın başlattığı bu trafiği fark etmeleri uzun sürmedi. Silah, at ve diğer bazı eşyalar için uygulanan gümrük vergisi muafiyeti genişletilerek kitaplar da bu muafiyetin bünyesine alınınca kitap, seyyahların heybelerinde taşıdıkları küçük birer – kutsal – hediye nesnesi olmaktan çıkarak özellikle kitap koleksiyonerlerinin ve istinsah işiyle uğraşan kişilerin çevresinde dönen büyük hacimli bir ticaret nesnesine de dönüştü.

Raflarındaki kitapların nasıl temin edildikleriyle ilgili çeşitli yöntemler sıralayabileceğimiz İslam coğrafyasındaki kütüphanelerde, el yazması orijinal nüshanın yine aynı yöntemle istinsah edilmesi ezber ve ezberden dikte etme geleneğinin devam ettiği Arap kültüründe, zamanla istinsah konusunda özgün bir gelenek ortaya çıkmasını sağlamıştı. Kitap ticaretinin doğup gelişmesini sağlayan istinsah, kitap müzayedelerinde değerinin birkaç katı fazla verilmiş olmasına rağmen alınamamış olan kitapların sahiplerinden ödünç alınarak çoğaltılması söz konusu olduğunda da devreye girerek büyük bir ihtiyacı karşılıyordu. Dönemin kitapçı dükkânları aynı zamanda istinsah işlerinin yapıldığı atölyeler olduğu gibi çoğu talebe, eğitim ve yaşam masraflarını kitap istinsahından kazanırdı (Durant, 19???:88). İmlâ meclislerinde imlâ hatalarının önlenmesi için hazırlanan *edebü’l-katib* ve benzeri eserlerden de faydalanılarak “müstensih” adı verilen kişilerce aslına uygun olarak istinsah edilirdi. Kitaplarda

kullanılan yazı karakterine/hattına okumaya teşvik edici olması için özellikle dikkat edilir, edebi eserler ve şiir kitapları ta'lik'le yazılarak tezhiplenir, konusuna göre resim ya da minyatürlerle süslenirdi. Kitap ciltleme işinin ayrı bir sanat olarak algılandığı İslam geleneğinde, ilk sayfanın süslü olan ön yüzüne “zahriye” adı verilir, metnin başına “serlevha” denilen süslü bir başlık eklenirdi. İlk cümlelerin “hemdele” (Elhamdülillah) ve “besmele” (Bismillahi) ile başladığı kitaplarda, son cümle kim tarafından okunduğunu belirten “hatime” ve istinsahı yapan kişiyi belirten “ketebe” kayıtlarıyla son bulur, telif yapılması durumunda kaynak vermeye özellikle dikkat edilirdi.¹ Kitaplar, kullanım amaçlarına göre kütüphanelerde korunacak, heybe, kuşak, çizme ya da cepte taşınabilecek boyutlarda büyük harflerle hazırlanır ve özenle ciltlenirdi. Kitapçılar kitaba, yazarına, konusuna, kitabın nadir olup olmayışına, yazı, tezhip ve cildine dikkat ederek değer biçerlerdi. Başlangıçta gereci papirüs olan kitabın kâğıdın yaygınlaşmasıyla değiştiği süreçte hem okuyucu beklentileri hem de söz konusu metinlerin içeriğindeki konular kutsaldan uzaklaşmaya başlamıştı. Harunürreşid'in hükümdar olduğu 794 senesinde Bağdat'ta kurulan kâğıt fabrikasının yarattığı olumlu hava hem telif faaliyetlerini, hem de kütüphanelerdeki kitap sayısının artmasını sağladığı gibi, kitap ve kâğıt ticaretinin de gelişmesini de sağlamıştı. Will Durant'ın(19??:89) da değindiği gibi “Müslümanlık artık kültür hayatının zirvesine ulaşmıştı. Kurtuba'dan Semerkand'a kadar uzanan bin camide çalışan ilim adamlarının sayısı, camilerdeki sütunların sayısından daha fazlaydı; belâgatle konuşmaları dünyayı titretiyordu. Devletin yolları daha fazla öğrenmek için ilim peşinde koşan coğrafyacı, ilahiyatçı, tarihçilerle doluydu. Fethedilen toprakların eski kültürleri Müslümanlar tarafından emilmiş, sindirilmişti. Müslümanlar öylesine büyük bir müsamaha sahibiydiler ki, şairler, ilim adamları ve filozoflar arasında Arap kanından olanlar pek azdı. Diğerleri ilim ve edebiyat dili olan Arapçayı kullanırdı.”

İslam medeniyetin böylesine ivme kazandığı bir medeniyet teşekkülünde, gerek Müslümanlardan ve gerekse İslam kültürünü yeni yeni tanımaya başlayan Hıristiyanlardan olsun, insan ve devletler her zaman ve her yerde kitaplara ve kütüphanelere saldırarak tahrip edebiliyor, kopyası olmayan binlerce kitabın yok olmasına da neden olabiliyorlardı. Hıristiyanlar, Müslüman kütüphaneleri ve

¹ Ayrıca Osmanlı sosyal yaşamı da dâhil olmak üzere İslam geleneğinde kitap ve kitapla olan temâsın nasıl olması gerektiğiyle ilgili ayrıntılı bir açıklama için bak Ek 5.

sahhâflarında bulunan çok zaman içlerinde ne yazdığı konusunda herhangi bir fikre sahip olmasalar dahi sırf muhalif oldukları kültüre ait olduğu için buralardaki olmadan kitapları yakmış ve yağmalamışlardı. Benzer olaylar Müslüman topluluklar ve devletlerin kendi aralarında da yaşanıyordu. Herhangi bir Müslüman ülkede iktidarı ele geçiren siyasi gücün söylemine muhalefet eden kitaplar yok edilebildiği gibi, bazen de bu kitapları kaleme alanlar şiddete maruz kalıyor ya da öldürülebiliyorlardı. Tarih boyunca bir kavmin bir diğer düşman kavme ya da bir ideolojinin bir diğer ideolojiye ait kitapları yakması şifahi bir adet haline dönüşmüş bu nedenle Doğu'dan Batı'ya binlerce kilometrelik eski dünya coğrafyasında milyonlarca kitap yakılarak yok edilmişti (Harimi, 1931:504-512) Örnekler vererek çoğaltabileceğimiz tüm bu olaylardan anlıyoruz ki tarih boyunca kitaplar ve kitaplara yöneltilen şiddetin kaynağında o kitapların ait olduğu kültüre ve o kültürün kutsalına duyulan öfke ve nefret de bulunmaktaydı. Hıristiyanlarla Müslümanların ya da farklı ideolojilerin birbirine karşı gerçekleştirdikleri tüm benzer olayların orijininde öteki kültüre ait kitabın yok edilmesiyle, o kültürün kutsalını ortadan kaldırarak kendi kutsallarına hizmet etmiş olma düşüncesi bulunuyordu.

1. 5. Başlangıçtan Osmanlı'ya Kitap Geleneği

Kitapla Budizm'i kabul eden Uygurlar döneminde tanışan ve çoğunluğu Çince'den çevrilen dini konuları içeren konuları kitaplarında işleyen Türk boyları, yazıya ve üzerine yazı yazılmış olan her şeye *bitik* derlerdi (Bozkurt, 2002:121). Türk boyları, Türkistan'dan Ön Asya ve Anadolu'ya geldiklerinde muhtemelen "klişe baskı"yı da biliyorlardı. Ancak burada uzun süre yaşadıkları sonra benimsedikleri yeni dinlerin ve yeni yaşam koşullarının da etkisiyle bu sanatı geliştirme ihtiyacı duymamışlardı. Klişe baskıyı Çin'den öğrendikleri tahmin edilen Türk boyları, tarih boyunca Göktürk ve Uygur gibi çeşitli alfabeler kullanmıştı. Türk boyları bu alfabeleri kullanmadan önce dillerini bilgi aktarmaktan daha çok geçmişte başlarından geçen olayları – fantastik unsurları da ekleyerek – sonraki kuşaklara aktarmak için kullandıkları Destan ve Efsaneleri tekrar ederek korumuşlardı. Tıpkı İslamiyet öncesi Arap toplumunda olduğu gibi İslamiyet öncesi Türk boylarında da hitabet sanatı oldukça gelişmiş, zengin bir atasözü (sav) geleneği olan Türk boyları, ölüm törenlerinde matem şiirleri(sagu), düğün ve benzeri törenlerde kopuz eşliğinde aşkın ve tabiatın övüldüğü manzumlar(koşuk) ve

Hun kaynaklı olduğu sanılan halk türküleri söylemişlerdi. Tüm bu sözlü edebiyat öğeleri ezber yoluyla sonraki kuşağın toplumsal hafızasına kaydediliyor kutsalı değil de gündelik yaşamın acı ve mutluluklarını işliyor oldukları için de dönem dönem farklı şekil ve muhtevalara sahip bir şekilde farklı coğrafyalarda yeniden ortaya çıkabiliyorlardı.

Uygurlara ait yazılı edebiyat, diğer Türk boylarının aksine dini konuların ağırlıklı olarak işlendiği ve genellikle maniheist kültüre ve bu kültürün öğelerine ait çevirilerden oluşuyordu. Ayrıca Uygurlar İslam minyatürlerine benzeyen renkli resimleri maniheist kültürden de etkilenererek yazma kitaplarında kullanmışlardı. Sözlü iletişimin dolayısıyla sözlü edebiyatın, dönüşerek kendine yeni yaşam alanı bulmak zorunda oluşu Türk boylarının da yazıyı kullanmalarıyla yeni bir dönemi başlatmıştı. Türk boylarına ait yazılı edebiyatın ilk örneği olarak gösterilen ve VIII. yüzyıla ait olduğu tespit edilen Orhun (Göktürk) Kitabelerinde, sözlü edebiyatın taşıdığı geçmişe dair birikimlerin yanı sıra Türk toplumunun siyasi, idari ve toplumsal yapısı da taş üzerine kazınan sembolik işaretlerle anlatılıyordu.

Yukarıda “kitabın kavram ve nesne olarak evrimi”ne dair bölümde de bahsedildiği üzere Müslüman Arapların kitap anlayışı özetle; öte dünyadan gelen ya da indirilen vahiy olarak, ölümlerin mezarlarına eşyalarıyla birlikte yazılı metinler de bırakan Eski Mısırlıların kitap anlayışı ise öte dünyaya gönderilen bir mektup olarak tanımlanmıştı. Oysa ölümden sonraki yaşama inanan, dolayısıyla bir çeşit ahiret inancına sahip olan Türk boylarına ait kurganlardan/mezarlardan savaş malzemeleri, süs eşyaları, ev eşyaları çıkmış olmasına rağmen herhangi bir yazılı eşya çıkmamıştır. Bu küçük ayrıntı bağlamında Türk boylarının yazıyı bizzat yeryüzüne ait bir kavram olarak algıladıkları ve – Uygurların kitap geleneğindeki istisnaların bu düşüncüyü desteklemeyebileceği parantezinde – sonraki nesillere önceki nesillerin şanlı dünyevi hayatlarını anlatmak için kullandıkları şeklinde bir tanımlama yapılabilir.

Türk boyları, İslamiyet öncesinde Moğolistan’dan, Tuna boylarına kadar çok geniş bir bölgede, değişik kültürlerin etkisinde yaşıyorlardı. Müslümanlar, Hz. Ömer döneminde (Kadisiye ve Nihavent) Sasaniler’i yıkarak, İran’ı fethetmişler ve Türklerle komşu olmuşlardı. Bu gelişmeler yaşanırken; Orta Asya’da Doğu Göktürk devleti yıkılmış ve Batı Göktürk devleti ise karışıklıklar içindeydi. Bir müddet sonra Hz. Osman

döneminde Maveraiünnehir'e kadar giren Araplar zamanla Türklerin zayıflamasına da neden olmuşlar, II. Göktürk devletinin yıkılışını fırsat bilen Çin'in Türkler üzerine yürümesi Müslüman Araplarla Türklerin, Çin'e karşı Talas nehri yakınlarında aynı safta yer aldığı büyük bir savaşa neden olmuştu. Savaşı Müslüman Arapların desteğiyle kazanan ve böylece Orta Asya'daki Çin ilerleyişini durduran Türkler, bu ilk siyasi yakınlaşmanın ardından – siyasi menfaatler ve – Müslüman Araplarla sosyal ve dini hayatlarındaki benzerliğinde etkisiyle (Gök-Tanrı inancı Abbasilerin ırkçı olmayan tavırları vs.) İslamiyet'e geçmeye başlamışlardı. Tarihsel süreçte Türkler İslam devleti ve dini için büyük hizmetlerde bulunmuşlar, devlet ve orduda çeşitli görevler almalarının ardından zamanla İslam'ın ve Halifeliğin koruyucusu haline gelmişlerdi. Bunların yanı sıra iki farklı kültürün kaynaşmasıyla oluşan Türk – İslam kültürü, Selçuklu devleti ve Osmanlı imparatorluğu gibi büyük devletlerin sahip olduğu sosyo-kültürel birikimin de altyapısını oluşturuyordu.

Satuk Buğrahan'ın kurduğu Karahanlılar ve ardından Türkistan'da yaşayan diğer Türk boylarının Göktanrı inancını bırakarak İslamiyet'i benimsemeleri zamanla dini hayatlarını değiştirdiği gibi sosyal yaşamlarının diğer öğelerini de değiştirmişti. İslam uygarlığının hemen hemen her konuda ürünler vermiş yazı geleneği ve yazılı edebiyatı, Türk boylarının yazı geleneğini ve yazılı edebiyatını bu edebiyatın temel taşlarından olan Türk alfabesinin bile yavaş yavaş terk edilmesini sağlayacak kadar etkileyecekti. İslam medeniyetinin yazı ve kitap geleneğinin tesiri altında kalan Türk boyları arasında henüz bu tesire engel olacak, daha zengin bir birikim olmadığı için farklı yazı ve dil gelenekleri ortaya çıktı. Anadolu'ya kadar yayılan Türk boyları burada XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk edebiyatı şeklinde adlandırılan ve içinde Müslüman Araplarla Müslüman Türklerinin kaynağında farklı kutsallar olan kitap ve yazı geleneğini başlatacaktı. İslamiyet öncesi Türk boylarının sözlü edebiyat geleneği İslamiyet sonrasında da devam etmiş özellikle Anadolu'da şiirler el yazması kitaplara kaydedilerek ve ezber yoluyla da korunmuştu. Bilgi ve edebiyatı konu eden kitaplar, Ticaret kervanlarıyla Osmanlı coğrafyasının uzak kültür ve ticaret merkezlerine ulaşarak, saraylarda, varlıklı ailelerin davetlerinde, esnaf çarşılarında ve halk arasında sohbetler sırasında tekrarlanarak hem daha geniş bir yayılma alanı buluyor hem de bir nevi ortak bir hafızaya kaydedilmiş oluyordu (Okay, 1998:76).

Selçukluların Anadolu'ya girerek zamanla burayı egemenlikleri altına almasından evvel XI. yüzyıla kadar Anadolu topraklarına egemen olan Bizans'ın merkezi olan İstanbul'da ve diğer birçok Bizans şehrinde "halk" ve "şehir kütüphaneleri" adı verilen kütüphaneler buluyordu. Haçlı seferleri sırasında tahrip edilen birçok Bizans Kütüphanesi, İstanbul'u tekrar kontrol altına alan Bizans İmparatorları tarafından İznik'ten de temin edilen kitaplarla takviye edilmeye çalışılmıştı. Şehirlerde bulunan ve devletin himayesinde bulunan kütüphanelerin dışında Bizanslıların evlerinde de, büyük küçük kütüphaneler bulunuyordu. Bu hususi kütüphanelerin bazıları sadece kitapların konulması için kullanılan iki kanatlı kapakları olan birer dolap, bazıları ise daha irili ufaklı dolaplardan oluşuyor, bu kitaplıklarda bulunan kitaplar düz bir şekilde dizilerek muhafaza ediliyordu (Mutlu, 1959:20-21).

İrili ufaklı kütüphanelerinde bulundurduğu kitapları iki şekilde vücuda getiren Bizanslıların kitap üretiminde yaygın olarak kullandığı yöntem tomar şeklinde kitapların üretilmesi ikinci olarak da günümüzdeki kitapların şekline benzer şekle sahip olan kapaklı ve ciltli kitaplar üretmekti. Tomar şeklinde kitaplar genellikle 1,5 -2 cm.den başlayıp bazen bunu biraz daha geçen boyutlardaki çubuklar üzerine sarılan muhtelif metre uzunluğundaki kitaplardı. III. Ahmed kütüphanesindeki koleksiyonlarda örnekleri de bulunan Bizans devri kitaplarının tomar şeklinde olanlarının başları genellikle tomarları birkaç kere saracak yeterlilikte deri parçalarıyla kaplıdır. Bu deri kısımların baş tarafı zarf kapağı şeklinde üç köşe olup bunun başucunda da bir bez veya deri şeridi bulunur. Sağ elle açılıp, okunan kısmı sol elle yine tomar haline gerilen bu eserler, okunduktan sonra yine tomar haline getirilir ve deri kısmı üstte, kitabın kabı durumuna getirildikten sonra bez veya deri şeritle bağlanarak raflarda yatık olarak muhafaza edilirdi. Cilt şeklindeki kitaplarsa bazen çok büyük bazen de çok küçük formların bir araya getirilmesiyle üretilirdi. Sayfaları özenle yapılmış renkli resim ve motiflerle de süslü olan kitaplar deri ve kumaşla örtülü ve genellikle tahtadan olan ciltleriye fildişi ve mücevherlerle kaplanarak süslenirdi (Mutlu, 1959:23).

Sözü edilen şekillerde üretilen ve irili ufaklı kitaplık ve kütüphanelerde muhafaza edilen Bizans kitapları Fatih Sultan Mehmet'in 'in İstanbul'u fethinden önce bizzat Bizanslı, Yunanlı ve Garpli yazarların bıraktıkları belge ve bulgulara göre de Fetih'ten senelerce önce ya yakılıp yıkılarak tahrip edilmişti. Tahrip edilmekten ya da yok olmaktan

kurtulan ve çoğunluğu Bizans devri kitaplarının en değerli ve her bakımdan örnek eserlerini oluşturan kitaplar ise bir şekilde Avrupa'ya taşınmıştı (Mutlu, 1959:24) .

Bizans'ın ardından Anadolu'ya egemen olan ve X. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman olan Selçuklular, siyasi güce ulaşmazdan evvel ordularında asker olarak çarpıştıkları Abbasileri yıkılma tehlikesinden kurtarmışlar, çok geçmeden de İslam dünyası üzerinde nüfuza sahip hale gelmişlerdi. Batıya yapılan akınlar sırasında fetih hareketlerini daha da cazip hale getirebilmek için komutanlarına ele geçirdikleri yerleri “yurt” olarak verme geleneği kısa zamanda Selçukluların Anadolu'ya yayılmasını sağladı. Anadolu'nun İslamlaşmasını da sağlayan Anadolu Selçuklularının en parlak dönemlerini yaşadıkları sıralarda kültürel hayatın idame edilmesi içinde özel çaba gösterilmiş, Anadolu'nun muntazam yerlerinde eğitim faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için medreseler kurulmuştu. Söz konusu medreselerin hemen hemen hepsinde irili ufaklı kütüphaneler bulunmaktaydı. Aynı sıralarda Selçuklu hükümdarları ve ülkenin ileri gelen kişilerinin de binlerce kitaplık özel koleksiyonlara sahip olduğu ve medrese kütüphanelerindeki kitap sayılarının vakıf gelirlerinden ayrılan bütçelerle sürekli arttırıldığı bilinmektedir. Medrese kütüphanelerine rehin bırakan okuyucuların eserin çok nadir olmaması koşuluyla istedikleri kitapları ödünç alabildikleri bu kütüphanelerin birçoğu Moğol istilası sırasında yağmalanmış ve yakılma ve parçalanma tehlikesini atlatabilen koleksiyonları Asya'nın çeşitli yerlerine dağılmıştı. Anadolu Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra himayelerinde çok zaman dönemin değerli ilim adamlarını da bulunduran Anadolu beyleri ilim hayatının devam etmesi için çaba sarf ederek medreselerine ilim adamlarını davet etmişler, buralarda okutulan talebelerin ihtiyaçlarını karşılamak için kütüphane, imaret ve misafirhaneler açmışlardı. Altyapının bu şekilde sağlandığı Anadolu şehirlerinde VII. yüzyıldan XIV yüzyıla kadar geçen sürede edebiyat, tarih ve tasavvufa dair kitapların yazıldığı bilinmektedir. Anadolu Selçuklularının toprakları üzerinde kurulan beyliklerin hem kurumsal hem de entelektüel olarak devam ettirdiği kitap, kütüphane ve medrese geleneği Osmanlılar tarafından devralınarak asıl işlevine dokunulmadan devam ettirilecekti.¹

¹ “Osmanlı hududu Anadolu'da genişlediği zaman Anadolu beylerinden alınan yerlerdeki ilmi, ictimai bütün kurumları, mevcut vakıf şartıyla tanınmalarından dolayı bu kurumlar eski faaliyetlerini muhafaza ve devam ettirmişlerdir” (Uzunçarşılı, 1972:523).

Moğol istilasý, her ne kadar Türk – İslam kültüründeki kitap ve yazý geleneğinde bir kesintiye sebep olmuşsa da Türkistan, İnan ve Mısır gibi köklü bir kültürel birikime sahip olan coğrafyaların âlim, řair ve mutasavvıflarını da Anadolu'ya sürmüş olması yönüyle Anadolu Türk İslam kültürünün oluşmasına dolaylı bir katkıda bulunmuştu. Bu kültür birikiminin henüz kemikleştiği XIV. yüzyılda kurulan Osmanlı devletinde, fütihat siyasetinin dâhilinde fethedilen yerlerin iskânına başlar başlamaz bir cami ve yanında bir medrese açılması geleneğini de başlamıştı (İhsanoğlu, 1998:234-235). Bu döneme ait medreselerin bünyesindeki kütüphanelerde bulunan kitapların listeleri günümüze kadar ulaşmamış olduğu için muhtevaları konusunda kesin deliller olmasa da açılan medreselerde okutulan dersler için özellikle dini konuları içeren kitaplar temin edildiği ilk kütüphanelerin dini eğitimin de yapıldığı kurumlarda açılmış olmasından anlaşılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI SOSYAL HAYATI

Moğol istilasından çok önceleri, bilinen dünya kavimleri ekonomik ve siyasi çekişmeler, iklim değişiklikleri gibi nedenlerle yaşadıkları coğrafyaları terk etmeye başladılar. Kavimlerin yerlerini terk ederken önlerine çıkan diğer toplulukları da farklı coğrafyalara sürdükleri Kavimler göçü sırasında, Avrupa ve Asya'nın etnik ve siyasi yapısı büyük bir tahribat ve değişime uğrayarak ilerde günümüzdeki şeklini alacağı bir sürece girmişti. Osmanlı devleti, kavimler göçünün değiştirdiği dengeler doğrultusunda milattan sonraki ilk bin yılın sonlarına kadar göçebe olarak yaşayan Türklerden yüzyıllar sonra XIII. yüzyılda coğrafi ve kültürel manalarda Avrupa ve Asya kıtalarının ortasında kuruldu. Oluşturduğu medeniyet anlayış ve disiplini, kuruluşundan sonraki çağları bile sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik birçok konuda etkileyecek ve yönlendirecek bir yapıdaydı. Kuruluşundan yaklaşık üç yüz yıl sonra XVI. yüzyıla gelindiğinde sınırlarını üç kıta üzerinde genişletmiş olan Osmanlı devleti, uzak coğrafyalarda bulunan yerlerin de merkezden yönetilebildiği bir teşkilat kurarak, siyasi, ekonomik, kültürel konularda özgün bir noktaya ulaşmıştı. Osmanlı devletinin varlığı hem kendi iç dinamikleri hem de dünyada meydana gelen olayların paralelinde ortaya çıkıp devam ettiği için, yapılacak bir araştırmada Osmanlı dönemini daha sağlıklı kavrayabilmek için "klasik", "klasik sonrası" ve "modernleşme" şeklinde üç ayrı başlık oluşturmak mümkündür (Ergenç, 1999:32). Beyliğin büyüyerek devlete dönüşmesini sağlayacak temel teşkilatın yapılandırıldığı klasik dönemde, tımar ve kapıkulu sistemleri merkezi yönetimin oturmasını sağlarken, toplumsal hayat da klasik sonrası dönem ve modernleşme dönemlerinde de pek fazla değişikliğin yaşanmayacağı bir şekle giriyordu.

Devletin sınırlarının genişliği dağınmık nüfusuyla ters bir orantı içindeydi. Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi tüm tebaa "devletin kutsallığı"na muhalefet etmedikleri ve bunun devamlılığını önleyecek faaliyetler içersinde bulunmadıkları sürece belirli bir söz hakkına ve kısmi bir güvenliğe sahip oluyordu. Klasik dönemde milletler arası sürtüşmelerin pek yaşanmadığı sosyal hayat, tüm çağdaş sistemlerde olduğu gibi genelde yazılı olmayan gelenekler ve yine ulemanın fermanları doğrultusunda kendiliğinden şekillenmişti. Millet sistemi toplulukları mensup oldukları din ve mezheplere göre ayıran ve klasik sonrası dönemde keskinleşen bir tanımlama

olduğu için burada tüm dönemler boyunca netliğini koruyan toplumsal tabakalardan bahsetmek daha uygun olacaktır. Bu bağlamda Osmanlı toplumu, üretimle doğrudan ilgilenmeyen, vergi vermeyen “yönetici sınıf” ve ticari, zirai üretimle uğraşarak mal ve hizmet üreten ve devlete vergi veren “reaya” şeklinde iki sosyal tabakadan oluşuyordu. Klasik dönem boyunca yönetici sınıfının özellikle askeri görevleri ağır basıyor olduğu için klasik dönemden sonrada bu sınıfa “askerî” denmeye devam edilmişti. Kendi içinde de ayrı gruplara ayrılan Askerîler, özetle saray ve devlet adamları, askerler din ve ilim adamlarından oluşuyordu (Shaw, 1982:166). Osmanlı çarşılarında ya da mahallerinde dolaşırken bireylerin yaşadıkları mekâna ya da giyimlerine göre kimin askerî, kimin reâyâdan olduğunu seçebilmek mümkün olduğu gibi, Müslüman ya da Gayri Müslim olanları, herhangi bir insanın ne iş yapıyor olabileceğini ve ortalama gelir seviyesini anlamak da çok zaman mümkün olabiliyordu.

Klasik ve sonraki dönemler boyunca merkez ve taşrada bulunan hemen hemen her şehir ve kasabanın birbirine benzeyen ortak bir planı olurdu. Buna göre bağ, bahçe, bostan ve tarlaların arasında bulunan şehir ve kasabalarda etrafında mutlaka genişçe bir avlusu olan cami, mescit ve hanların bulunduğu üstü kubbeli bir bedestenden başlayan ve adına “çarşı” da denen genişçe bir cadde, bölgenin yeryüzü şekillerinin de izin verdiği yön ve ölçülerde uzanırdı. Bu caddeye açılan her bir sokakta, halkın ihtiyacı doğrultusunda mal ve hizmet üreten sanatçı ve zanaatkârlara ait dükkançeler/dükkan olurdu. Bu dükkançeler hem satış hem de üretimin yapılabildiği yerler oldukları için birer atölye işlevi görürler, bu atölyelerde farklı loncalardan olan ustaların yanlarında çıraklık yapan çocuklar, bir yandan zanaat öğrenir bir yandan da toplumsal geleneğe ait dolaylı bir eğitim alırlardı. Çarşılar aynı zamanda ülkenin dört bir yanından gelmiş kervancıların ya da taşradan gelen köylülerin mallarını indirirken ya da çevredeki hanlarda konaklarken bir yandan da geldikleri veya geçtikleri yerlere ait haberleri yerli halka anlatma fırsatı buldukları mekânlardı.

Klasik İslam şehirlerinde yaşam ve ticaret alanları birbirinden ayrı şekilde düzenlendiği için Osmanlı şehir ve kasabalarında da çarşıya inen ya da açılan arka sokaklardan gidilen, ticari faaliyetlerin yapıldığı mekânlara kısmen uzak yerlerde, birbirine benzeyen ve genellikle etrafı duvar ya da parmaklıklarla örülmüş evlerin bulunduğu “mahalleler” olurdu. Mahalle, aslında neredeyse her mahallede bulunan irili ufaklı cami ya da

mescitlere devam eden “cemaat”e mensup kişilerin aileleriyle birlikte yaşadıkları kısmen de olsa bireylerin birbirlerine karşı sorumluluk ve sosyal dayanışma içinde buldukları ortak yaşam alanlarıydı.

Hangi gelir seviyesi ya da dinden olursa olsun Osmanlı toplumunda çocuklar, Anadolu’nun Osmanlı kimliğiyle harmanlaşan gelenekleri doğrultusunda bir karakter kazanırdı. Osmanlı çocukları belirli bir yaşa geldiklerinde okuma ve becerebildikleri kadar da yazma öğrenmeleri için yaşadıkları mahallede bulunan – muhtemelen bir vakıf tarafından kurulmuş – bir caminin içi ya da yanında bulunan “sıbyan mektebi”ne gönderilirdi. Mevcut bir Türkçe eğitimi olmadığı için bir dilbilgisine de sahip olmayan Türkçe (Ünver, 1999:431) yerine Arapça eğitimi verilen bu mekânlarda eğitim Arapça okuma - yazma, dini bilgiler ve zanaatlar gibi gündelik yaşamı kolaylaştıran konuların öğrenilmesi ve bunlara dair eğitim, daha çok baba-oğul ya da usta çırak ilişkisiyle şekillendiriliyordu. İslam geleneğinde doğan her çocuğun en azından iyiyle kötünün ayrımını yapabilecek kadar eğitim almış olmasını esas alan temel bir anlayış mevcuttu. Doğruyla yanlışı, iyiyle kötüyü öğreten, sosyal ilişkileri, kişisel yaşamı düzenleyen ana kaynak da Kur’an olduğu için her Müslüman gibi Osmanlı çocuklarının da en azından Kur’an’a vâkıf olması ibadetlerini yerine getirebilecek kadar da olsa ayet öğrenmesi gerekmektedir. Hal böyle olunca örneğin ümmî olan sıradan Osmanlı insanı da Kur’an’dan bir ayeti ya da dini yaşamı düzenlemeye yardım ederek kendisine kılavuzluk edebilecek bir hadisi, okumadan, işiterek de hafızasına kaydedebiliyor böylece dönemin temel eğitimin ulaşmak istediği sonuca pekâlâ ulaşabiliyordu. Kitaplardaki dilin Arapça ya da Farsça olmasına rağmen gündelik yaşamdaki iletişim dili tüm Osmanlı devirleri boyunca farklı toplum kesimlerinde farklı diller de konuşuluyor olsa da genel itibariyle Türkçe olarak kalmıştı.

Söz’ün sosyal hayattaki hâkimiyetinin devam ettiği klasik ve klasik sonrası dönemlerin ardından gelen modernleşmeye kadar temel eğitim zorunlu olmadığı için farklı içerik ve süreçlere sahip eğitim kurumları mevcuttu. Sadece temel eğitimin verildiği Sıbyan mektepleri ve camilerde çocuklara okuma yazma, Kur’an hıfzı, dini ve ahlaki bilgiler ve ayrıca dört işleme dair eğitim mahalle imamı ya da bir hocanın gözetiminde verilirdi. Buralara devam eden erkek çocuklar genellikle bir meslek sahibi olabilmeleri için Loncalardaki atölyelere de giderek buralarda usta-çırak hiyerarşisinde meslek eğitimi de

alırlardı. Ebeveynlerinden dinledikleri efsane, masal, din ve ahlak bilgisine dayalı şifahi edebiyatın dışında ergenlik döneminde çarşı, kahve ve camilerde daha fazla vakit geçirmeye başlayan özellikle erkek çocuklarının buralarda, evliyaların keramet ve hayatlarının, sultanların savaş ve kahramanlıklarının, zanaatlarla ilgili geleneklerin anlatıldığı sohbetleri dinlemesiyle aslında sözlü bir bilgi alışverişi de yapılmış oluyordu. Kız çocukları kısmen benzer bir bilgi alışverişini kadınların kendi aralarında yaptıkları sohbetler sırasında ve annelerini model alarak yaparlar yine çocuklar örneğin padişaha ait bir fermanın meydanlarda yüksek sesle okunması sırasında bile, duydukları ve gördükleriyle de devlet ve topluma karşı belirli bir disiplin ve ahlak eğitimi almış olurlardı.

Bireylerin sosyalleşebildikleri başlıca yerler merkezde ve büyük şehirlerde bulunan cami, mescit ve kahvehanelerdi. Özellikle şehirlerde ve büyük kasabalarda kahvehanelerde, taşradaki köy ve kasabalardaysa ağaların divanları ve köy odalarında toplanılır, buralar bireyin sosyalleşmesini de sağlayan bir işlev görürdü. Kahvelerin köylere girişi daha yakın bir zamanda başlamış, modernleşme döneminin sonlarına doğru merkeze yakın köylerde birkaç kahve açılmış, bu süreç Cumhuriyetin ilanından sonra açılan kahve sayısının artışıyla ivme kazanmaya başlamıştı. Köy odaları ve divanlarda değerli konuklar ve cemaatin ileri gelen büyükleri rahat davranabilir, bu tanımlamanın dışında kalan ve genellikle sohbetleri dinlemeye gelen kişilerse kendilerine ayrılan yerlerde genellikle bağdaş kurarak ya da diz çökerek otururlardı. Ahalinin belirli bir niceliğe kavuşmasıyla sohbetler koyulaşır, buralarda çay servisini genellikle ağanın hizmetinde olan *qehweci/kahveci* yapardı. Cami ve mescitler dışında bireylerin bir araya gelerek sosyalleşebildiği bu mekânlar zamanla köylülerin her akşam mutlaka kısa bir süreliğine de olsa ziyaret ettikleri uğrak yerlerine dönüşmüşlerdi. Köylülerden herhangi birisinin bu sohbetlere katılmayışı eğer sağlık ya da benzeri önemli bir bahanesi yoksa genellikle hoş karşılanmazdı (Bruinessen, 199?:105-106). Taşrada yörenin zenginlerinin akşamlarını geçirdikleri selamlık olur, kendine göre kural ve adetleri olan selamlıklarda bir araya gelen zengin ailelerin fertleri devletle ilgili haberleri, yöresel konuları konuşur, buralarda aileler arasındaki anlaşmazlıklar da çözülmeye çalışılırdı. Orta seviyeden insanların toplandığı selamlıklarda ise “helva sohbetleri” yapılır, geniş odalarda bir araya gelen halkın minderlerin üzerinde fıkralar, menkıbeler, efsaneler ve hikâyeler anlatarak, maniler okuyarak yaptıkları bu toplantılar

özellikle ramazan aylarında daha da kalabalıklaşırdı. Selamlıklar ve köy odaları modernleşme dönemiyle birlikte yavaş yavaş yerlerini kahvelere bırakmaya başlayacaktı.

Osmanlı kahvehaneleri XVI. yüzyıldan sonra halkın çeşitli kesimlerinden insanların bir araya gelerek sohbet ettikleri, namaz vakitlerinin beklendiği bu arada özellikle okuryazar ya da en azından hitabeti güçlü olan kimselerin, çok zaman doğaçlama olan hikâyelerini, beraberlerinde getirdikleri kitapları ya da hazırda bulunanların getirdikleri yazıları dinleyenlere okudukları mekânlara dönüşmüşlerdi. Buralarda kitaplarla ilgili tenkit ve eleştirilerin yanı sıra edebiyat, bilim ve sanatla ilgili sohbetler de yapılırdı. Kahvehanelerdeki bu sohbetler zamanla nitelik değiştirmeye başlamış, devletle ilgili muhalif konuşmaların yanı sıra ülkedeki herhangi bir durumla ilgili bilgi alışverişleri de bu mekânlardan yapılır olmuştu (Peçevi, 1992:258; Hattox, 1991:97-101). Halkın bir araya gelerek “kahvehane havadisleri” (Strauss, 2000:354) ve muhalif konularda konuşmak konusundaki ısrarı bazı dönemlerde buraların devlet tarafından kötülük yuvası olarak algılanıp kapatılmasına da neden olmuştu. Kahvehanelerin kapatıldığı bu dönemlerde tüccarların İstanbul’a getirdikleri kahveler de daha gemilerden indirilmeden denize dökülerek imha ediliyordu. XIX. yüzyıla gelindiğinde matbaa tekniğinin gelişmesiyle birlikte ülkedeki basılı kaynaklarda artmaya başlamış özellikle sayıları her geçen gün artan gazeteler okunarak ya da okutularak bir kamuoyu oluşturmaya da başlamışlardı. Başlangıçta ülke ve ülke dışından haberler “havadisçi”ler tarafından duyuruluyor çok geçmeden gazete basımının da yayılmasıyla kahvehanelerde gazeteler de okunmaya başlıyordu. Genellikle kahvehanenin sahibi tarafından alınan gazeteler okuma bilmeyen kahvehane müşterileri için bazen okuma bilen herhangi biri bazen de mahalle imamı tarafından yüksek sesle okunurdu. Modernleşme döneminde müşterilerin çoğunun kahvelere gazete okumak/dinlemek için gidiyor olması ortaya yeni bir mekânın çıkmasını sağlamış kahvehanelerdeki okuma bölümleri genişlediği gibi yepyeni bir mekân olan ve okuma işinin yapıldığı “kıraathane”ler de ortaya çıkmıştı (Georgeon, 1999:70-71; Strauss, 2003:47). Kahvehanelerin sosyal yaşamda kapladığı yer büyüdükçe kahvenin de edebiyattaki yansımaları da artıyordu. Örneğin Nev’î, “*İRte*

derse çıkamaz gice kitâba bakamaz/Eğer içmezse müderris iki fincân kahve” diyerek kitap kahve ilişkisine işaret ediyordu.¹

Buraya kadar temel eğitimin verildiği ve her seviye ve yaştan ümmînin de katılabildiği toplumsal dayanışma ve ağırlıklı olarak sözlü iletişime dayalı eğitimden bahsedildi. Osmanlı eğitim sisteminde yukarıda sözü edilen eğitim kurumlarının dışında belirli bir seviyenin üzerinde, disiplinli, bir plan ve program dâhilinde eğitim verilmesi Tanzimat döneminde başlamışsa da bu tarihe kadar medreseler bu boşluğu dolduran temel kurumlar olmuşlardı. Padişahlar tarafından kurulanlarına “sultanî”, devlet adamları ya da ulemadan kişilerce kurulanlarına ise “hususî” denilen Osmanlı medreseleri büyük Osmanlı şehir ve kasabalarında hemen her caminin yanında çok zaman bir eğitim ve kültür kurumu çoğu zaman da mimari yapının bir parçası olarak bulunurdu. Gerek bu medreseler ve gerekse mahalle ya da çarşıda bulunan cami ve mescitlerin bir köşesinde ya bir kitap dolabı ya da bir kütüphane bulunur, ümmî olan halk bu kitapları anlatanlardan, okuma bilenler ise bu kitaplardan okuyarak kitaba ve muhtevasına ulaşmış olurdu.

2. 1. Bir Kültür Nesnesi Olarak Kitap

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında “gaza” fikrinin sosyal ve siyasal hayatı kuşatan fiiliyatı nedeniyle kültürel alanda kayda değer bir gelişme yaşanmamıştı. XVI. yüzyılın önemli tezkire yazarlarından Beyânî (1997:5-6) tezkiresinin giriş bölümünde, “Osmanlı sultanlarının ilk zamanlarda ilim ve irfana fazla önem vermediklerinden, dönemin şair ve yazarlarının da kayda değer şeyler yazmadıkları”ndan bahsederek “Fatih Sultan Mehmet döneminden önceki şiir ve şairleri kitabına almadığı”nı anlatır. Ona göre “Osmanlı da şiir, İstanbul’u fetheden Fatih döneminde başlar ve onun döneminden itibaren ilim ve irfana verilen önem daha da artmış, dönemin şair ve âlimleri saygı görmeye başlamıştır.” Yine Gelibolulu Mustafa Âli (1997:195) Osman, Orhan ve Murad Han dönemlerinde Anadolu’da bulunan Türk ve Tatar gazilerle beraberlerindeki diğer aşiret mensuplarının şiir ve benzeri yazın türlerinden anlayan insanlar olmadıkları için edebi eser ve edebi eser verebilecek şairlerin bulunmadığını, ancak Yıldırım Bayezid döneminden itibaren bu durumun değişmeye başladığını anlatılır. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Anadolu Selçuklu topraklarının Bizans sınırına

¹ Divan Edebiyatında Kitap ve Yazı ile ilgili seçme örnekler için bak Ek 4.

yerleşen tüm diğer aşiretler gibi, Osmanlı devletinin kurucu sülalesi olan Kayı aşireti de adeta Doğu-Batı coğrafyası ve kavramının bıçak sırtı kadar keskinleşerek ayrıştığı bir sınır noktasında, bulunuyorlardı. Bu nedenle Osmanoğulları başlangıçta Doğudan getirdikleri sosyo-kültürel birikimi kullanmak için gereken ortamı yaratmakta güçlük çekmişler ve kitap ve kitaba dair yaşamda kayıtsız ve muhtemelen çorak geçmişti. Nitekim kavimler göçünden sonra kitleler halinde göç eden Türk boylarının İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak, Mısır, Anadolu ve Rumeli'ye yayılırken mevcut yazı dillerinin zamanla bir takım değişikliklere maruz kaldığı ve farklı kollara ayrılan Türk dilindeki her kolun bir yazı dili kurma imkânı bulamadığı ve sadece konuşma dili olarak kaldığı da bilinmektedir (Özkan, 1999:399). Bu nedendir ki Osmanlı devletinin kuruluş döneminin ilk yıllarında Anadolu'daki sosyal yaşamın diğer nesnelere bir yana, asıl konumuz olan kitapla ilgili somut bir fikre ulaşabilmemizi sağlayacak pek fazla edebi eser olmadığı gibi kütüphane ya da kitaplıktan bahsetmemiz için de gereken ticari ya da kültürel herhangi bir delile ulaşamamıştır.

Bireyin henüz sosyal yaşama dâhil olmadığı ve bey ya da sultanın aşiret hayatının tamamını kuşattığı Kuruluş döneminde, aşiretin herhangi bir üyesinin sahip olduğu kitaplarla ilgili bir kayıt kullanılmamıştır. Hatta, Şeyh Edebalı Osman'ın soyuyla ilgili rüyasını yorumladıktan sonra huzurda bulunan bir müridin kendisine padişahlık müjdelenen Osman Gazi'den bir hediye istediğini, gazinin bunu kabul etmesi üzerine müridin gaziden verdiği sözü yazılı olarak kendisine vermesini istediğinde Osman Gazi'nin "*ben kağıt yazmak bilmezem*" diye cevap verdiğini anlatan Âşıkpaşazâde (1332:7) ve Neşri'den (1949:83) bizzat Osmanlı devletinin kurucusu olan Osman bey'in yazı yazmayı bilmiyor olduğunu öğreniyoruz. Bu anektod her ne kadar Osmanlı devletinin kurucusunun ümmî olduğu şeklinde bir yoruma açık olsa da o dönemde okuma yazmanın birbirinden bağımsız farklı beceri/bilgiler olarak algılandığını vurgulamak dolayısıyla da Osman Gazi'nin okuma bilip bilmediğinin kesin olmadığını belirtmek gereklidir. Bu bağlamda aşiret reisinin sahip olduğu kişisel eşyalara ait kayıtlar, konuyla ilgili kesin yargılara ulaştırmasa da fikir vermesi açısından önemlidir. Nitekim Neşri, (1949:147) Osman Gazi'nin miras bıraktığı şahsi eşyalardan bahsederken zaten çok az olan eşyalar arasında herhangi bir kitabın varlığına değinmemiştir.

Bu ve benzeri örneklerin fikrimizde bıraktığı karanlık noktalar bir yana ilki Orhan Bey döneminde İznik'te açılan medrese olmak üzere Bursa, Bolu, Balıkesir gibi yerlerde medrese ve camiler açılmıştı (Bahadır, 1996:15). Bünyesinde irili ufaklı kitaplık ve kütüphanelerin olduğu tahmin edilen bu medrese ve camilerde bulunan kitapların niceliği ve niteliği konusunda herhangi bir kayıt bulunamadığı için buralardaki kitapların varlığı sadece bir varsayım olarak algılanmalıdır. Bundan hareketle, devletin ilk dönemlerinde kurulan medreselerin bünyesinde birer kütüphanenin varlığından ya da buralardaki kitaplardan söz edebilmek için ilgili kitapları temin edebilecek birikime sahip ilim adamları ve kitap üretimi yapılması için gereken insan ve sermaye birikimine ihtiyaç olduğu parantezi açılmalıdır. Osmanlı Kuruluş döneminde kurulan medreselerin ihtiyacı olan ilim adamları'nın Konya, Kayseri Anadolu şehirlerinin yanı sıra özellikle İran, Suriye ve Horasan gibi ilim ve kültür merkezlerinden Osmanlı topraklarına çağrılmış oldukları bilinmektedir (İnalçık, 2003:11). Bu bağlamda Osmanlı'nın henüz nitelikli bir kitap kültürüne sahip olmadığı ve başlangıçta mevcut olmasalar bile ilk Osmanlı medreselerinde bulunan kitapların başka coğrafyalardan gelen bu ulema/ilim adamları tarafından taşınması sırasında hatırı sayılır bir kitap trafiğinin de başlamış olabileceği sonucuna varmak mümkündür.

Bu kitap trafiği XVI. yüzyıla kadar hem İran, Mısır ve Horasan gibi eski ilim merkezlerinde eğitimlerini tamamlayan ilim adamlarının buralardan derledikleri el yazmaları hem de sonraki dönemlerde medreselerde okutulması için kaleme aldıkları kitapları kapsamaktaydı. I. Murat dönemine kadar hem Asya ve Afrika'nın önemli kültür merkezlerine yapılan seyahatler sırasındaki alışverişler sayesinde hem de Osmanlı medreselerindeki müderris/ders verenlerin kaleme aldıkları ya da aldıkları – kısmen de olsa günümüzdeki ders notlarının işlevini gören – kitapların istinsah edilmesiyle Osmanlı devletinde bir kitap birikimi sağlanmaya çalışılmıştı. Buna rağmen Molla Fenari'nin talebelerinin devrin önemli kitaplarından birini satın almak isteyip de yazma nüshasını bulamadıklarında kendi kitaplarını kaleme almaları için tatil günlerinin uzatılmış olması (Taşköprizâde, 1985:20) I. Murat döneminde çekilen kitap sıkıntısı ve kitapların sosyal yaşamdaki yeriyle ilgili dolaylı da olsa fikir verecektir.¹

¹ Ayrıca bu dönemde medrese ve camilerde *bulunduğu varsayılan* kitapların niceliğine dair herhangi bir kayıt bulunmaması, buralarda yeterince kitap bulunmadığı dolayısıyla da kitaplarla ilgilenen herhangi bir görevlinin atanmasıyla ilgili bir yazışmanın yapılmamasından da anlaşılabilir.

XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Osmanlı medreselerinde okutulan kitapların kaynağıyla ilgili bir araştırmada müelliflerinin/yazarlarının % 40 yakınının İran, % 30'a yakınının Mısır geriye kalan %30'luk kısmının da Maverâünnehir, Irak, Harezmi, Fergana, Anadolu ve Horasanda yetişmiş müellifler olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Özgünlüğü konusundaki tartışmalar ortak bir söyleme ulaşmış olmasa da bu ilk medreseler, mimari özellikleri ve eğitim metotları bakımından Anadolu Selçuklu medreselerinin bir devamı olarak da kabul edildiği için zaten var olan bir kitap kültürünü devralmıştı. Sözü edilen Selçuklu medreseleri, kuruluş amacı dini ilimlerin eğitimini yaparak özellikle fıkıh üzerine uzmanlaşarak – belki de – kitaplar kaleme alabilecek ilim adamları yetiştirmek olan Nizamiye medreseleridir. Osmanlı sarayının Anadolu beylikleri arasında ilim adamları ve şairler için öteki beyliklerden daha çok ve daha güçlü bir merkez haline gelmesi uzun sürmemiş Selçuklulardan kalma medrese geleneğinin bir devamı olan Osmanlı medreselerinde ki eğitim faaliyetlerini organize eden ilim adamları aynı zamanda derslerde okutulan birçok kaynak kitabında müellifi/yazarı da olan ve Mısır, Suriye, İran ve Türkistan gibi dönemin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden gelen alimlerin bir çoğu da Osmanlı himayesine girmişlerdi (İhsanoğlu, 1998:234-236; Adıvar, 1943:12).¹ Bu durum her ne kadar edebi anlamda olumlu sonuçlar doğurarak verilen eser sayısında artış sağlamışsa da model olarak İran edebiyatı ve biliminin alınıyor olması tarihsel süreçte Anadolu'nun diğer birçok beyliklerinde olduğu gibi Osmanlı devletinde de Türklerden çok yabancı ilim adamı ve şairlere değer verilmesini de beraberinde getirdi. Bu nedenle sarayın beğenisini kazanmak isteyen Türk ilim adamı ve şairleri, İran yazı dilini kendi eserlerine taşıyarak Anadolu'daki kitap kültüründe yazı dili olarak Arapça ve Farsçanın egemen olduğu ve halkın anlamadığı bu yeni yazı dilinin konuşma dilinden uzaklaşmasına neden oldu (Özkan, 1999:409).

Söz konusu âlimlerin yazı geleneğinin başladığı coğrafyalardan Anadolu şehirlerine gelirken, geldikleri coğrafyanın sözlü ve yazılı edebiyatının yanı sıra derin bir kitap kültürünü de bu şehirlere taşımış olmaları muhtemeldir. Bu bağlamda ilim yolculukları ve ilim talep etmenin faziletleriyle ilgili birçok hadisten ve öğütten hareketle, âlimlerin ilimle olan ilişkilerin dünyevi beklentilerden çok dinsel konulardaki “arayış” ve

¹ İznik'in sufi âlimlerden *Antakyalı Abdürrahman-ül-Bistami* tarafından *Bilginlerin Yuvası* şeklinde adlandırılmış olması Osmanlı kitap geleneğinin başlangıç noktası olarak aldığımız bu ilk medresenin mevcut birikimi konusunda ilgi çekici bir ayrıntıdır. Bkz. Adıvar, 1943:12

“cevaplar”ın ortaya çıkardığı bir “görev” üzerine kurulmuş olduğu sonucuna varmak mümkündür. Ama hemen sonuca varmak yerine konuyu biraz daha açmak gerekirse günümüz ulaşım olanaklarının çok uzağında, bilginin bir lüks olduğu bu çağlarda ilimle uğraşan kişilerin Maveraünnehir’den Mısır’a, Horasan’dan İznik’e binlerce kilometrelik yolculukları çok zaman hayatlarında birden fazla kez yapmış olmalarını uzak ülkelerin hükümdarlarından alınacak birkaç kese Sasani ya da Bizans altınıyla açıklamak gibi pragmatikçe bir yaklaşım, söze başlamadan sonuca varmamıza ve onlarca asırlık söz ve yazı geleneğine dair binlerce sayfalık bir kitabı açmadan kapamamıza neden olacaktır. Bu yaklaşımın aksine söz konusu yolculukları ilimi anlatanlardan, meşhur âlimlerden dinlemek, anlamak için yani ilmin kendisi için yapmış olmalarına dayandırmak okuyucuyu bu coğrafyanın sözlü ve yazılı edebiyatına kodlanmış kitap kültürünün çözümlenmesi için gereken bir anlama eşiğine de çıkaracaktır. İslam peygamberinin, “*İlim talep etmek her mümine farzdır.*” (Taberâni) ve benzer hadislerini nakleden İsmet Binark’a (1975:12) göre de “Müslümanları bilgiyi öğrenmeye ve bilgiye dair olan şeylere sahip olmaya motive eden bu ve buna benzer hadis ve ayetlerin varlığı ilmin gelişmesini sağlamış, nihayetinde dini kitapların yanı sıra edebi ve ilmi kitaplar da çoğalarak İslam ülkelerinde irili ufaklı kütüphaneler, medreseler açılmıştı. Bizans’ın hırpaladığı Helen medeniyeti’nin mirasçısı olan Avrupa, Ortaçağın – medeniyet kırılmasının – sarsıntıları ve karanlığıyla boğuşurken, İslam dünyasında ilmi her şeyden üstün tutan İslam geleneği gerçek âlimlerin yetişmesine ve ilmin ilerlemesini sağlamıştı.”

İslam medeniyeti’nin mevcut evrensel bilgi birikimini, bir yandan muhafaza edip bir yandan da üreterek zenginleştirmesi elbette ki kitaplar aracılığıyla sağlanıyordu ama kâğıt üretiminin coğrafi şartlardan da etkileniyor olması ve istinsah işinin meşakkatli olması nedeniyle sözlü bilgi aktarımı da zorunluydu. Bu nedendir ki İslam coğrafyasında kitapların başlangıçta masraflı ve çilelerle dolu bir çiraklık döneminin ardından dünyevi hazların uzağında yaşanacak bir olgunlaşma dönemini göze alarak sosyal yaşamın uzağına düşenlerin dünyasında yer kapladığı şekilde kısır da olsa bir ipucuyla “bilgi” ve onu “talep edenler”in kişisel çabalarıyla gündemde kalmış olması savlanabilir. Henüz kapital, piyasa ya da kamuoyu anlayışının mevcut olmadığı da göz önünde bulundurulacak olursa Selçuklu ve Osmanlı medrese anlayışında gelenek ve kutsalın sistemleştirilerek inşa edildiği, çağının beklentilerine “cevap veren” değil de

“beklentileri belirleyen”, sonraki nesiller içinse bilgiyi özetlemeye çalışmaktan çok “ayrıştırarak özüne inmeye çalışan” bir medeniyet zihniyeti mevcuttur. Adivar (1943:70-71), – farklı yorumlara açık olsa da – Anadolu Türklerinin ilim’e bakışıyla ilgili yukarıda sözü edilen görüşü de destekleyecek bir olayı nakletmektedir. Buna göre, Orhan bey miras olarak aldığı beyliğin fetihler için yetersiz olan savaş gücünü yenileyerek düzenli bir ordu kurduğu sırada ordunun iç hukukunu organize edecek bir kadı atamak istemiştir. İznik medresesinin mevcut talebeleri ve mezunlarının bu talebe olumlu yanıt vermemesi – kadılığın dünya ve ahrette sorumluluğu olacağı kaygısının etkisinin yanı sıra – dönemin fikri ve coğrafi şartlarında yetişen talebelerin ilimi pratik bir fayda/tribünler için değil de ilim için tahsil etmiş olabileceklerine bir başka delil olacaktır.

Sınırların genişlemesiyle birlikte çevresindeki diğer Türk beyliklerinin teşkilat ve ilim muhitinin birikimlerini – Anadolu Türk Birliği sağlanana kadar yavaş yavaş olsa da – merkeze taşıyan Osmanlı sosyal yaşamına zamanla buralardaki kütüphanelere ve özel koleksiyonlara ait kitaplar da girmişti. Anadolu ve Rumeli yönünde genişlerken buralardaki eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için açılan ve kendi tarzını yaratan Osmanlı medreseleri, dönemin önemli kültür merkezleri haline geldiyse de Yıldırım Bayezid’in, Timur ordusu karşısında aldığı ağır yenilgi siyasi yaşamda olduğu gibi sosyo kültürel hayatta da kesintiye neden olmuştu. Klasik Osmanlı tarih yazımında *Fetret* olarak tanımlanan ve siyasi otoritenin ortadan kaldırıldığı bu süreçte Anadolu’da muhtemelen şehirlerin yağmalanması sırasında kitap ve kitaba dair kayıtlar da tahrip edilmişti. Zira yukarıda isimleri de verilen ve Osmanlı devletinin ilk kültür başkentleri olarak tanımlanabilecek şehirlerdeki ticari faaliyetler, esnaf kayıtları, kütüphane ve vakfiyelere ait bilgiler bu ve benzer savaşlar sırasında şu ya da bu şekilde ortadan kaldırılıyordu.,

Fetret dönemini sona erdirerek Osmanlı devletini adeta ikinci defa tarih sahnesine çıkaran ve kişisel bir kitap koleksiyonuna da sahip olduğu bilinen Çelebi Mehmet ve devletin siyasi otoritesini yeniden sağlayan II. Murat dönemlerinden itibaren Anadolu’daki medrese ve camilerin sayıları da artmıştı. Bu vakıf kurumlarının bünyelerinde – mimari bir ayrıntı olarak inşa edilmiş olsa da – birer kütüphane olmasına özellikle özen gösterilmişti. Kuruluş döneminde medrese ve camilerin raflarında

buralara devam eden müderris ve talebelerin faydalanması için konulan kitapların sayıları, henüz şehzadeyken Manisa sarayında kendisine ait özel bir koleksiyonu olan Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar yüzlerle ifade edilebilecek kadar azdı. Kuruluş ve sonraki dönemlerde kütüphanelerin sahip oldukları kitap koleksiyonlarının, kitap bağışlama geleneğine paralel olarak arttığını da göz önüne alacak olursak Kuruluş dönemi Osmanlı sosyal yaşamında kitabın henüz gündelik yaşamın geri planında kalan bir nesnesi olduğu sonucuna varırız.

Henüz mütevazı koleksiyonlara sahip bu ilk kütüphane örneklerinde kitapları korumak için görevlendirilen *hâfız-ı kütüb/kütüphaneciler*e çok zaman düşük ücretler ödeniyor ya da *hâfız-ı kütübler* bu görevi *hasbi/karşılıksız* yapıyorlardı. Söz konusu personelin seçiminde okuma yazma biliyor olup olmaması konusunda özellikle bir kayıt bulunmamasının şaşırtıcı bir ayrıntı olması bir yana Kuruluş döneminin sonlarına doğru kitaba vâkıf olmalarıyla ilgili herhangi bir ön yetkinlik istenmeyen¹ *hâfız-ı kütüb* sayısı artmış ve yükselme dönemiyle birlikte kütüphane personeline – kitapların kataloglanması, ödünç işlerinin takibi ve istinsah işerinden sorumlu – *kâtib-i kütübler* ve – kitapların tamiri ve ciltleme işlerinden sorumlu – *mücellid* gibi yeni görevliler de eklenmiştir. *Kâtib-i kütüblerin* aldıkları ücretler *hâfız-ı kütüblerinkiyle* karşılaştırıldığında ortaya çıkan fiyat farkı Osmanlı kütüphanelerinde kitap temini için yapılan istinsah çalışmalarının ne kadar az olduğunu da kanıtlar niteliktedir. Söz konusu görevlilerin vefatı ya da görevlerini bırakmaları durumlarında yerlerine genellikle oğulları getirilerek kütüphanecilik de bir nevi babadan oğla geçen bir aile mesleğine dönüşmüşse de *kâtib-i kütüb* personeli XVIII. yüzyıl itibariyle ihtiyaç duyulmadığı için kaldırılmıştır. (Soysal, 1973:29; Koloğlu, 1987:47) Osmanlı devletinin Kuruluş döneminin sürdüğü XIII. ve XIV. yüzyıllarda kitap konusundaki tutumları Endülüs ya da Kuzey Afrika topraklarındaki Müslüman Arapların yaptığı uygulamalarla karşılaştırıldığında hem kitabın sosyal yaşamın içindeki yeri hem de mistik bilinçaltındaki tanımına ters düşen bu durum, akıllarda soru işaretleri uyandırmaktadır.

¹ Kütüphanelerde görevlendirilecek kişilerin özelliklerinin kesin olarak tarif edildiği genel kurallar olmasa da mütedeyyin/dinine bağlı, muhtac olduğu kütübün tafsiline vakıf/korumakta olduğu kitapların açıklamasını yapabilecek kişiler olmalarıyla ilgili kayıtlar mevcuttur. Ayrıca yaygın olmasa da muhtemelen büyük kütüphaneler söz konusu olduğunda kütüphane personeline aranan *Recül-i 'ârif* ve *Sâlih-i zevi'l-maârif* gibi nitelikler de sözlü bilgi aktarımı geleneğinin daha yaygın olduğu bir dönemde kütüphane personelinin okuma yazma biliyor olmalarının zorunlu kılınmış olabileceği çıkarımı için tek başına yeterli değiller (Erünsal, 1998:154-159)

Yükselme döneminin sembolü olarak da kabul edilen ve yukarıda sözünü ettiğimiz Doğu – Batı çizgisinin, tam ortasında bulunan İstanbul’un fethiyle birlikte Osmanlı medrese ve camilerindeki kütüphanelerde bulunan kitap koleksiyonlarının sayılarında ve bunlara yapılan muamelelerde de değişiklikler başlamıştı. İlki yine İstanbul’da kurulan vakıf kütüphanelerinin ve Osmanlı coğrafyasındaki diğer kütüphanelerin sayısında zamanla artış başladı. Ayrıca Fatih döneminde daha da yaygınlaşan bir diğer gelenek de ileri gelen devlet adamları ve zenginlerinin kitabı hayır işlerine katarak medreselerde kütüphaneler açmaları ya da mevcut medreselere kitap bağışında bulunmalarıydı (Gökbilgin, 1952:248-252). Ana fikrinde sahip olduğu malları kendinden sonraki nesillerin faydalanabileceği bir değere dönüştürerek bir hayır işleme inancı olan Vakıf geleneği kitap konusunda da Osmanlı sosyal hayatının önemli kurumlarından birini teşkil eder. Vakıfların kuruluşları sırasında, vakfedilen mal, mülk ve eşya ile birlikte bağışlanan kitapların sayıları ve düzenli olmasa da kitap adlarının bir listesiyle birlikte yazarları ve kaç cilt olduklarına dair ayrıntılar da verilirdi

II. Bayezid’in iç siyasi dinamikler ve kişisel önceliklerinin gölgesinde kalan payitahtı sırasında Klasik dönemin fütühat fikri ve fiiliyatı yerinde sayarken, kitap ve kitabın muhteviyatındaki sosyo-kültürel yaşamda büyük ilerlemeler kaydedilmişti. II. Bayezid’e onun adına yazılmış kitaplar hediye edilmiş olmasından ve saray kütüphanesinde bulunan kişisel kitaplığındaki kitaplarına kitabın kendine ait olduğuna dair işaretler koymuş olmasından ve ülkenin çeşitli yerlerinde kütüphaneler kurdurmuş olmasından da anlaşılacağı gibi II. Bayezid, payitahtının durgun yıllarında kitaplara da özel bir ilgi göstermişti. Dönemin ileri gelen devlet adamları ve zenginlerinin de katkılarıyla her geçen gün sayıları hızla artan özel kütüphanelerin sahip oldukları kitap koleksiyonları da artmış, doğal olarak buradaki kitaplardan faydalanmak da birtakım şartlara bağlanmıştı (Gökbilgin, 1952:16-46). Ayrıca mahallelerde kurulan mahalle kitaplıkları genellikle camilerin bünyesinde bulunuyor ve buradaki kitapların korunması görevi de cami imamına veriliyordu. Cami imamı kitapların korunmasının yanı sıra içlerindeki bilgilerin aktarılması konusunda da sözlü bir aracı rolü görüyordu.

Anadolu ve Balkan coğrafyasında sayıları emsallerinin çok gerilerinde olan kitap koleksiyonlarına sahip kütüphanelerin zenginleşmesi Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı fethetmesinin ardından kitap tüccarları ve ulemanın bu topraklarda dağılan özel

kütüphanelerdeki kitap koleksiyonlarını merkeze taşımasıyla başlamıştı. Bu kitap ticareti sayesinde saray kütüphanelerinin muhtevası artırılmış, ilerleyen dönemlerde kurulacak olan vakıf kütüphaneleri için de ayrıca kaynak elde edilmişti. I. Selim ve Kanuni ve dönemlerine gelindiğinde kitaba ulaşılabilecek yerlerin sayısı da artmıştı. Kitaplar artık medrese, cami, mektep, bedesten, tekke ve türbe kütüphanelerinin yanı sıra genellikle ulema sınıfından olan kimselerin evlerinde ya da vakfettikleri binalarda kurdukları kitaplıklarda da bulunabiliyordu. Vakıf kütüphanelerinin sahip oldukları kitaplar çoğu zaman kütüphanenin kurucusu olan kişilerin sahip oldukları kitapları öğrenci ve okuyucuların faydalanması için bağışlamalarıyla ortaya çıkan koleksiyonlardan oluşuyordu. Buralarda bulunan kitaplardan öncelikle kitaplık ya da kütüphanenin sahipleri, yakınları, ilimle uğraşan kişiler ve ardından söz konusu kitabın dilinden anlayabilecek herkes bu soyut hiyerarşiye göre faydalanabiliyordu. Kütüphaneye vakfedilen kitapların sıralı listesi kayıt altına alınırken bu kayıtların son bölümlerinde taşınabilir malların vakfedilip edilemeyeceğiyle ilgili genel kabul görür bir fikir olmadığı için ulemanın, kitabın vakfedilir bir nesne olduğuna ve kütüphanelerdeki koleksiyonlarında vakfedilmesinin caiz olduğuna dair beyanları da ekleniyordu (Erünsal, 1998:194).

Bazen raflarında birkaç ciltlik kitapların bazen de sayısı yüz yahut binlerle ifade edilebilecek kadar az sayıda ve birçoğu ders kitaplarından oluşan kütüphanelerin içlerindeki kitap sayılarının emsal Müslüman ülkelerdeki kadar olmayışından, hatta birçok kütüphanenin sadece raflarla çevrili odalardan ibaret olmasından da anlaşılacağı gibi Osmanlı devletinin siyasi ve kültürel alanlarda en parlak dönemlerini yaşadığı Yükselme döneminde kütüphaneler saray, medrese ve benzeri mimari eserlerin bünyesinde birer kitap kaynağı olmaktan çok mimari bir figür, komplike bir yapının tamamlayıcısı olarak algılanıyordu.

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde padişah ve devlet adamlarının önemli yerleşim yerlerinde, doğdukları yahut sancağa çıktıkları yerlerde medrese ve dolayısıyla bünyesinde bir kütüphane kurmaları doğal bir hale gelmişti (Ülkütaşır, 1974:163). Kitap ve kütüphaneyle olan alaka arttığı için olsa gerek Sokullu Mehmet paşa döneminde kütüphanelerin bazılarında kitaplardan daha kolay faydalanılabilmesi için hattatlık/el yazmacılığı, nakışçılık gibi yetenekleri de olan görevliler hem kitapların

eksik sayfalarını tamamlamış hem de kataloglar hazırlamıştı. Kuruluşla birlikte oluşturulan kitap koleksiyonları aslında birer vakıf olduğu için bu vakıf kayıtlarını da Osmanlı kütüphanelerindeki ilk kataloglar olarak kabul etmek mümkündür. Benzer kayıtlara II. Mehmet ve II. Beyazıt dönemlerinde de rastlamak mümkünse de bu kayıtlar kitabın konusu ve adından çok vakıf demirbaşı olarak niceliğiyle ilgili olduğu için XIV. ve XV. yüzyıl da Osmanlı sosyal coğrafyasındaki kitapların muhtevalarıyla ilgili sağlıklı araştırma sonuçları verecek yeterlilikte değildir.

XVII. yüzyılda medrese eğitiminin yaygınlaşmasına paralel olarak önemli yerleşim yerlerinin yanı sıra başta Midilli, Amasya, Üsküp, Kastamonu, Erzincan, Mostar, Kayseri, olmak üzere Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde de kütüphane ve bünyelerindeki koleksiyonların sayısı artmıştı. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde zengin kimselerin yeni kütüphaneler açmaktan çok mevcut kütüphaneleri bağışladıkları koleksiyonlarla zenginleştirdikleri görülmektedir. Aynı yüzyılda İstanbul ve Konya'da kurulan iki cami kütüphanesi vakfiyelerinin ilginç oluşuyla dikkat çeker. Zira bu camilerin kütüphanesindeki kitaplardan yoksul ilim erbaplarına ödünç kitap verilmesi sağlanmış, kütüphanelerin bakımı ve idaresi mahalle halkına bırakılmıştı. Yine XVII. yüzyılın sonlarına doğru açılan Köprülü Kütüphanesi diğerlerinin tek yönlü oluşlarının aksine hem ulema ve öğrencilere hem de halka açık bir yapıda ayrıca diğerlerinden farklı olarak müstakil bir binaya sahipti. Ayrıca köprülü kütüphanesi kendinden önceki kütüphanelerin aksine çok zengin bir koleksiyona da sahipti. Mevcut kitap sayısı iki binin üzerinde olan köprülü kütüphanesinden sonra işleyişi Köprülü kütüphanesininkine bezeyen kütüphaneler kurulmuş ve buralara emsal işleri yapanlara nazaran daha yüksek maaşlar alan ve sadece kütüphaneye ilgilenen görevliler atanmıştı. Dönemin kitap katalogların da değişmekte olan kitap çeşitliliğine paralel olarak konu başlıkları artmaya başlamış birçok katalogda alt konu başlıkları kullanılmıştı (Erünsal, 1998:227).

Duraklamanın Osmanlı siyasi ve ekonomik hayatını tahakküm altına aldığı sırada, sosyo kültürel yaşam da Duraklama sürecinden etkilenmiş yeni kütüphanelerin açılması yavaşladığı gibi ülke içindeki kitap ticareti de tıpkı diğer ekonomik faaliyetler gibi durma noktasına gelmişti. Aslında kitap ticareti başlangıçta Avrupalı elçilerin kendi ülkelerine götürmek için yüksek bedeller ödeyerek kitap satın almaları ve Osmanlı iç pazarına ülke dışından basma kitapların sokulmasıyla yoğunlaşan bu trafiğin Osmanlı

aleyhine sonuçlar vermeye başlaması nedeniyle ülke dışına kitap ticareti durdurulmuştu. III. Ahmet dönemi sadrazamlarından, kitaplara özel merakından dolayı zengin bir kitap koleksiyonuna da sahip olan Şehid Âli Paşa'nın İstanbul'dan dışarıya kitap ihracını yasaklamıştı (Erdem, 1999:722-723). Her ne kadar toplumsal belleğin yok olmasına yönelik bir önlem olsa da mevcut kitap ticaretini sadece iç pazarın beklentilerine cevap veren eserlerin satılabildiği dolayısıyla kitap satışının azaldığı yeni bir boyuta sürüklemişti. Bu dönemde aynı zamanda yabancı dillerden çevrilen kitapların takip edilmesi için bir komisyon kurulmuş, ilk Türk matbaasının da açılması sağlanmıştı. III. Ahmet döneminde İstanbul'un çeşitli yerlerinde kütüphaneler açılmış ve birçok kütüphanenin sahip olduğu kitap sayısı 2000'lerle ifade edebilecek bir zenginliğe ulaşmışken merkez dışındaki bölgelerde kitap sayıları 500'ü geçmiyor ve bu konuda bir yerinde sayma yaşanıyordu. Matbaanın açılmış olmasına rağmen birkaç vakıf kütüphanesinin kataloglarına giren bir iki basma eser dışında vakıf kütüphanelerinin sahip olduğu kitapların neredeyse tamamı hala el yazması eserlerden oluşuyordu

Duraklama ve Gerileme dönemlerinden Yakınçağa doğru gidildiği sıralarda Osmanlı topraklarında gerek padişahların şahsi merakları, gerek ileri gelen devlet adamları ve zengin kimselerin kişisel koleksiyon merakı ve gerekse ulemaların şahsi kitaplıklarının çeşitli yollarla el değiştirmesiyle Anadolu'nun en ücra mahallelerinde bile mütevazı denilebilecek bir kütüphane kültürü ortaya çıkmıştı. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ülkenin önemli merkezlerinde günümüzdeki kütüphanelerin işlevini gören ve bünyelerinde profesyonel anlamda kütüphaneci diyebileceğimiz görevliler bulunan zengin koleksiyonlu müstakil kütüphaneler kurulmuştu.

Birçoğu kısmen de olsa birer eğitim öğretim kurumu olarak da çalışan bu kütüphanelerde ayrıca ibadet etmek mümkündü. Bu arada kütüphanelerdeki el yazmalarının yanında basma eserlerin sayısı da elliye kadar ulaşabilmişti. Bu noktada Osmanlı coğrafyasındaki kitap yoksulluğunu kitap yazımı ve istinsahının emek ve zaman isteyen bir iş olmasına bağlamak pekâlâ mümkündür. Ancak XIX. yüzyılın sonlarında Fransa'da yılda 18 bin kitap basılırken, Osmanlı devletinde matbaanın açılışından Cumhuriyet dönemine kadar geçen yaklaşık iki asır boyunca basılan kitap sayısının 50 bini geçmemiş olması (Sakal, 1999:732), kitabın Osmanlı sosyal yaşamında

kapladığı yerin öteki nesnelere bile gerilerde kalmış olduğu gerçeğini vurgulaması adına şaşırtıcı bir veridir.

XIX. yüzyılda özellikle önemli şehirlerde bulunan ve zengin koleksiyonlara sahip olan birçoğuna kütüphaneden çok kitaplık diyebileceğimiz kütüphanelerin sahip oldukları kitapların tamir edilmesi, ciltlenmesi, gerektiğinde istinsah edilerek çoğaltılması için de çeşitli çalışmalar yapıldı. Merkezdeki müstakil kütüphanelerin sahip oldukları kitap sayısı 1000 – 2000 civarındayken İstanbul dışındaki kütüphane ve kitaplıkların sahip oldukları kitap koleksiyonlarının sayısı 300 – 600 kadar olabiliyordu. Dönemin yenilikçi padişahlarından II. Mahmut'un askeri alanlarda gerçekleştirdiği ıslahatların idari ayaklarından biri olan vakıflarla ilgili düzenlemeler yine bir vakıf hizmeti olan Osmanlı kütüphanelerini de etkilemişti. Yeni açılan kütüphanelere vakfedilecek kitapların sayımları ve vakfedilme işlemleriyle ilgili düzenlemeler yapıldığı gibi mevcut kütüphanelerin kitap koleksiyonları da devlet tarafından sıkı denetim ve kontrol altına alınmıştı. Tekke, medrese ve cami kütüphanelerinin sayısının her geçen gün arttığı bu yüzyılda İstanbul dışındaki birçok küçük merkezin yanı sıra kasaba ve köylerde de – sembolik de olsa – kütüphaneler kurulmuştu.

Mevcut kütüphanelere kitaplar bağışlayarak koleksiyon sayılarını arttırma ve vakıf kütüphaneleri kurma çalışmalarının rutin bir şekilde devam ettiği Tanzimat döneminde Osmanlı devlet ve toplum kurumlarının hemen hemen tümünü etkileyen batı etkisi kütüphane ve kitap geleneğini de etkilemiş dönemin kütüphaneleri Avrupa'daki emsalleri örnek alınarak yeniden düzenlenmişti. Söz konusu düzenlemeler şekilde kaldıkları için işleyişi değiştirmede. Tanzimat döneminde İstanbul dışında çok sayıda merkezde yeni kütüphaneler açıldı. Osmanlı kütüphaneleri, Tanzimat dönemine kadar başlangıçtaki işleyişlerinde değişiklik yapılmadığı için değişen şartlara ayak uyduramamışlardı. Özellikle eğitim öğretim alanındaki düzenlemelerden sonra ortaya çıkan ihtiyaca cevap verecek bir muhtevaya ve birer vakıf kurumu olmaları nedeniyle kendini yenileyebilecek bir işleve sahip olmadıkları için XIX. yüzyılın sonlarında sosyal hayatın dışında kalmaya başlamıştı. XIX. yüzyılın başlarına kadar Evkâf-ı Hümâyün müfettişliğine bağlı olan kütüphanelerin kontrolü XX. yüzyılın başlarında Maarif Nezâretiyle bölüşülmüş bu ikili idarelerin farklı uygulamaları arasında sıkışıp kalan kütüphane geleneği kendini yenileyemeyerek yerinde saymıştı.

Kuruluş döneminde kitaplar genellikle fıkıh ve kelâmın yanı sıra matematik ve mantık gibi akli ilimleri de konu edebiliyordu (Adıvar, 1943:12-13). Mevcut birikim nedeniyle neredeyse tüm ilim kitaplarının Arapça olduğu kuruluş döneminin aksine, muhtevası konusunda günümüze yaklaşıldıkça ayrıntılı bilgi edinmenin de mümkünleştiği kütüphane ve kitap kayıtlarından da anlaşılacağı gibi kuruluş sonrası Osmanlı kütüphanelerinde fıkıh, fetva, hadis; tıp, İslam tarihi, tasavvuf içerikli kitapların yanı sıra Türk edebiyatı'nın ilk örnekleri de bulunmaktaydı. İlmi eserlerin Arapça yazılırken Edebiyat dili olarak da ağırlıklı olarak Farsça kullanılmakta dolayısıyla da gündelik konuşma dili olan Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsçanın da iç içe geçtiği farklı bir yazı dili ortaya çıkmış Osmanlı kütüphaneleri bu dilin hâkim olduğu kitaplarla donanmıştı. Yazı dili ve konuşma dili arasındaki bu farklılık sosyal yaşamda sıradan Osmanlı insanının kitapla olan ilişkisini nasıl etkilemiş olduğuna sonraki bölümlerde değinilecek.

Başlangıçta yazı dili olarak Arapçanın egemen olduğu kitapları raflarında bulunduran bu kütüphanelerin sahip oldukları kitapların içeriğinin rasgele oluşu Yükselme dönemiyle birlikte sona ererek artık daha çok kitapların vakfedildiği kurumun ihtiyaçlarının da göz önüne alınması esasına dayanan bir yenilikle sistematik bir düzene sokuldu. Medreselere vakfedilen kitapların medrese bünyesinde eğitim alan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde özellikle dinle ilgili olanlardan oluşuyorken, tekke kütüphanelerinde daha çok tasavvuf ve dini öğretilere dair kitaplar bulunuyor, müstakil kütüphaneler de ise çeşitlilik daha da artabiliyordu. Ayrıca cami ve medrese kütüphanelerinin koleksiyonları kurucularının kişisel arşivini bağışlamasıyla oluşturulduğu için genellikle o kişinin ilgi alanına giren kitaplardan oluşuyordu. Müstakil kütüphanelerdeki kitapların sayı ve içerik bakımından zengin oluşu, beraberinde farklı beklenti ve amaçları olan okuyucuların da çeşitliliğini artırmıştı. Saray kütüphaneleri hem çeşit bakımından hem de nadide eserlerin bile koleksiyonlara dâhil edilmiş olması bakımından daha uzun ömürlü koleksiyonları barındırıyordu.

Kütüphaneler başlangıçta sosyal hayatın merkezinde olmalarına rağmen gün geçtikçe okuyucularını kaybetmeye başlayınca bilginin yok olmasına engel olan kitaplara ulaşmanın en ucuz ve en kapsamlı yöntemi olmaktan çıkarak mütevazı Osmanlı mimari eserlerinin olmazsa olmaz parçalarından biri haline geldi. XX. Yüzyılın başlarında

toplumsal hayatın içindeki işlevini neredeyse tamamen kaybeden kütüphaneler dönemin siyasi çalkantılarının etkisi bir yana okuyucuların eski sıklıkla gelmiyor oluşları nedeniyle düzenli olarak açılıp kapanmamaya başlamıştı. Saray kütüphaneleri, padişahların şahsi kitaplıkları ve devlet adamlarının kurdukları vakıf kütüphanelerindeki zengin koleksiyonlar kısmen de olsa korunabilmişken merkezde tüm koleksiyonların toplandığı büyük kütüphaneler kurmak yerine yerleşim yerlerine rasgele dağılmış küçük kitaplıklar oluşturmanın yeğlenmiş olması bu yüzyılda kitaplardan faydalanmayı daha da güç hale getirmişti. Herhangi bir ek geliri olmayan Tekke, medrese ve cami kütüphanelerinde ekonomik sıkıntıların da etkisiyle hafız-ı kütüb adındaki kütüphane görevlilerine düzenli ödemeler yapılmadığı için katalog ve istinsah çalışmaları durma noktasına gelmiş, kitapların tamir edilmesi, tasnifi, katalog çalışmaları dönemin tüm kurumlarındaki dağınlıktan nasibini alarak kişisel insafa terk edilmişti. Kitap koleksiyonları yenilenemediği gibi mevcut kitapların bakımı da erteleniyordu. Müstakil kütüphanelerin açılmasına kadar kurulan vakıf kütüphanelerindeki kitaplardan genellikle ödünç alınarak faydalanılıyor olduğu için kütüphanenin saat kaçta açılıp kapanacağıyla ilgili kesin kurallar birkaç istisna dışında konulmamıştı. Aydınlatma olanaklarının da kısıtlı olması nedeniyle başlangıçta güneşin doğuşundan bir saat sonra açılıp batışından bir saat önce kapanan kütüphanelerdeki kurallara bağlı olmayan bu mesai saatlerini görevliler ekonomik nedenleri de bahane ederek ihlal edilebiliyorlardı.

Osmanlı sosyal yaşamında sürekli el değiştiren kitap nesnesinin, korunması için inşa edilen bir kurum olarak algılanan kütüphanelerin mevcut koleksiyonları çok zaman ödünç alınan kitapların geri dönmemesi ya da tahrif edilmesi nedeniyle zarar görüyordu. İslam dininin ilimin yayılmasına verdiği önem ve kitabın iâresi/ödünç verilmesinin toplumsal bir gelenek haline dönüşmüş olması nedeniyle kütüphaneye kitap bağışlayanlar, bağışları sırasında kitaptan kütüphane içinde istifade edilmesini açıkça şart koşamamışlarsa da kitap koleksiyonlarının ciddi zararlar görmeye başlamasıyla bu konuda da önlemler alınmıştı. Vakfiyelerin çoğunda ödünç alınan kitabın iade süresi belirtilmezken bu süreler bir aydan bir seneye kadar uzayabiliyordu. XVII. yüzyıldan itibaren kitabın ödünç verilmesiyle ilgili isteksizlik dini ve geleneksel kaygıların etkisindeki suskunluğunu bozmuştu. Artık ödünç alınan kitabın zarar görmesi ya da kaybolması durumunda kitabın bedeli, kitap alacak kişinin rehin bırakması ya da kefil göstermesi istenebiliyordu (Erünsal, 1998:247). Farklı vakfiyelerde ayrı kullanım

koşullarının yanı sıra bazen aynı kişiye ait vakfiyelerin birbiriyle çelişen şartları içeriyor olması başlangıçta Osmanlı devletinde standart bir kütüphane geleneğinin olmamasıyla açıklanabilir.

Vakıf kütüphanelerinin müstakil binalara taşınmalarından önce vakfedilen kitaplar medrese, tekke ve camilerin demir parmaklıklarla asıl mekândan ayrılmış bir köşesine koyulan dolaplarda bulunurdu. Köprülü kütüphanesiyle başlayan müstakil kütüphaneler imarla ilgili imkânlar dâhilinde bazen okuma salonu ve depodan oluşabiliyorken çok zaman tek bir odadan da oluşabiliyordu. Yine vakfiyenin kurucusunun imkânları dâhilinde sade döşenen kütüphanelerde zemin hasır ve kilimlerle kaplanıyor bazıları tel ızgaralı dolaplarla çevrili okuma salonlarında minder, sedir, rahle, yazı takımı gibi eşyalarda okuyucuların hizmetine sunulabiliyordu.

Osmanlı sosyal hayatındaki yeri dini temeller üzerine bina edilmiş olan kitapların koleksiyonlar halinde “sergilendiği” kütüphaneler, daha çok medrese öğrencilerine okutulan derslere kaynak teşkil eden İslam âlimlerinin kitaplarından oluşan koleksiyonlardan ve benzer kaynak kitaplardan oluşmuştu. Klasik dönemin sona erip, Avrupa'nın model alındığı son dönem Osmanlı sosyal yaşamında eğitimin laikleşmesiyle medrese öğrencilerinin sayısı azalmaya başladı. Buna paralel olarak da medreselerde okutulan derslere dair araştırmaların azalması kitap ve kütüphane denince akla gelen dini öğretilerin bir arada bulunduğu sözleri ihtiva eden kitaplara olan talebi azaltmış, medrese, cami ve tekke kütüphaneleri de boşalmıştı. Belki de bu yüzdendir ki XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geçen sürede kurulan yüzlerce kütüphanenin raflarındaki binlerce koleksiyonluk kitapların birçoğu günümüze kadar saklanamamış, Osmanlı tarihinin karanlık ve bakımsız raflarında yok olmaya terkedilmişti.

2. 2. Bir Sanat Nesnesi Olarak Kitap

Avrupalı bir seyyah olan Joseph Michaud XIX yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki kitapçılar çarşısını dolaşırken edindiği izlenimlerini, Müslüman kitap esnafı ve kitap sanatçılarının adeta dini bir vecde girerek çalıştıklarını, kimilerinin kitapları istinsah ettiğini kimilerinin süslemelerle uğraşırken kimilerininse keskin akik taşlarıyla kâğıtları perdahlayarak parlatmakta olduğunu anlatır. Kitaplara adanan bu çalışmaları mukaddes bir göreve benzeten Michaud, çarşının sanatkârlarının sanki ibadet ediyor olduklarını

söyleyerek Osmanlı kitap anlayışının sanatsal yönüyle ilgili tespitler yapabileceğimiz bilgiler verir

Hiçbir yerde kitaplara Osmanlılardaki kadar özenin gösterilmediğini ve kitapların korunması için Osmanlılar kadar uğraşılmadığını düşünen ve İstanbul'daki kitapçılarda bulunan kitapların ciltlerine hayran olan Michaud'a göre İstanbul'daki kitapların ciltleri işçiliklerinin temiz ve ustaca olmasının yanı sıra zarif bir sanat eseri olarak İstanbul dışındaki el yazmalarının çok ötesindedirler. İçine koyuldukları kutuların ve üzerlerine yapılan süslemelerin kusursuz olduğu kitapların Türk işçileri tarafından yapılan ciltleri de kolaylıkla açılıp kapanabilmektedir (Erdem, 1999:724).

Kitaplara dolayısıyla da kitapların içeriklerine duyulan saygının mümkün olduğu kadar asil süslemelerle ifade edilmesi gerektiği şeklinde bir zihniyete sahip olan Osmanlı kitap geleneğinde doğal olarak kitap üretimi de ayrı bir sanat olarak algılanıyordu. Bu sanatın zengin ve cömert meraklılara sahip olduğu Osmanlı İslam geleneğinde, zengin koleksiyonerler benzersiz nüshalar yaptırmak için büyük paralar ödüyorlardı. Kâğıtçıların, hattatların, müzehhiblerin/yaldızcıların ve mücellitlerin/ciltçilerin kolektif çalışmaları, sanatsal beklentisi yüksek olan müşterilerinin istediği kitapları hazırlaması söz konusu olduğunda bazen yıllarca sürebiliyordu. Resmin dinsel inanışlar nedeniyle klasik dönem boyunca kitaplara sokulmadığı İslam ve Osmanlı geleneğinde herhangi bir kitabın istinsahından çok istinsahı süse dönüştürebilmek için resim sanatına alternatif olarak *hüsnü hat/güzel yazı* sanatı gelişmişti. Hüsnü hatla uğraşan *hattatlar/yazıcılar* istinsah sırasında *tezhip/süsleme* de yaptıkları için aynı zamanda birer *tezhipçi/süslemeci*ydiler. Yazının öncelikle Allah kelamının ardından bilginin kâğıda aktarılması için kullanılan bir araç olarak kutsal bir mahiyet kazandığı İslam geleneğinde güzel yazı her şeyden önce Kur'an'ı Allah kelamı olduğu için hak ettiği estetik görünüme kavuşturmak için kullanılır bu yönüyle de dinsel bir sanat olarak algılanırdı. Ayrıca yazı, üzerine kaydedildiği zemini güzelleştirmek için farklı çizgisel şekillere büründürülür bu yönüyle resim sanatına muhalefet ederek, örneğin herhangi birinin adını oluşturan harfler yazılırken yazı karakterinin o kişinin adı ve kimliğine has farklı bir üslupta olmasına çalışılırdı. Bu yönüyle her bir yazı aslında konu ettiği kişi ya da olayı bir nevi resmediyordu. İslamiyet öncesinde var olan resmetme geleneğini dini nedenlerden erteleyen İslam geleneği zamanla örneğin camilere kişilerin resimlerini

yazmak yerine onlara ait isimlerin sanatsal bir şekilde nakşedildiği yazılar yazmaya başlamıştı. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı camilerinde kubbeyi taşıyan ana sütunlarla kubbenin çevresine Allah'ın isimleri, Peygamber ve dört halifeye ait isimlerin sanatsal harf karakterleriyle yazılması bu geleneğin bir devamıydı. Güzel yazı kutsal mekânlarda bu şekilde sergilenabiliyor olduğu gibi bazen bir Kur'an mushafında, bazen bir kitap sayfasında bazen da tek yaprak ya da levha üzerinde özellikle sahip olduğu görsel estetik sayesinde göze yani seyircisine hitap ediyor, seyircisini okumaya davet ediyordu (Bağcı, 2003). Söz konusu İslam geleneğini devam ettiren dolayısıyla da yazıya özel bir değer veren ve Osmanlı hattatları kâğıdın kaliteli olmasına dikkat ederdi. Kâğıdın ilk haline “ham” diyen Osmanlı kâğıtçıları öncelikle kâğıdın beyazlığını gidererek başta gözleri yormayacak en uygun renk olan “nohudi” olmak üzere çeşitli renklere boyarlardı. Boyandıktan sonra daha kaygan bir hal alan kâğıdın kalemi kaydırmaması ve yazının daha güzel düşmesi için yumurta akıyla yapılan bir karışımın kâğıda sürülüp aharlandığı bir işlemle kâğıt terbiye edilir ardından iyice cilalanan kâğıdın mürekkebi emmemesi için “mühre” adı verilen özel bir taşla kâğıt perdahlanırdı. Kâğıtların yazılması için yaygın olarak siyah mürekkep kullanılırdı. Siyah mürekkep bezir yağı, balmumu, nef t yağ ya da gaz yağının yakılmasıyla ortaya çıkan “is”in arap zamkıyla karıştırılmasıyla elde edilirdi. Siyah mürekkep dışında beyaz renkli “üstübeç”, kırmızı renkli “lal”, sarı renkli “zırnık” gibi mürekkep çeşitleri de mevcuttu (Öz bilgen, 2003:567).

Camdan, ahşaptan, metal ya da pişmiş topraktan yapılan hokka adındaki kaplara koyulan mürekkeplerin en iyi şekilde kâğıda düşmesi için genellikle iki ya da daha büyük yaşlarda olan kedilerin boyun kısımlarında bulunan tüyleri kullanılırdı. Böylesi özenli fırçaların batırıldığı mavi mürekkep bazen ağırlığınca altın karşılığında satın alınabiliyor, özel siparişlerde mürekkep yerine sıvı altın da kullanılabiliyordu (Durant, 19???:234). Bunun dışında kalemler genellikle kamıştan yapılır, büyük karakterli harflerin yazılması içinse ağaç dallarından yapılan özel kalemler kullanılırdı. Kamış ya da ağaç dalının yazının cinsine göre kalınlık, verev ya da düz bir biçim verilerek kesilmesi için kalem tıraş adı verilen keskin bir bıçak kullanılırdı.

Yazılması için fanatikçe bir özen gösterilen ve XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar çeşitli Türk boyları tarafından kullanılan Arap alfabesi, tıpkı diğer çağdaş Müslüman

kültürlerde olduğu gibi Osmanlı Türklerinde de yazı sanatının gelişmesini sağlamıştı. Alman çevirmen Hausleutner'in söylemiyle “*Mutlu bir ruh hali ve yaşanılabilir bir iklimi olan Türkler, yazıları açısından, özellikle de Arapça yazılar açısından zengindiler*” (Kreiser, 1999:103). Klasik dönem boyunca ortalama boyutları 45×30 cm, 30×20 cm, 20×15 cm, 15×10 ve 10×7cm olan Kur'an ve diğer kitaplar¹ konusundaki zenginliğe katkıda bulunan müstensihler dışında, Hat sanatıyla uğraşan hattatlar çok zaman kitapları çiçek ya da çiçeği andıran desenlerle süslemişlerdi. Özellikle Kur'an'ın en iyi ve en estetik şekilde yazımını sağlamak için mevcut harflerin boyut ve şekillerinde yapılan değişikliklerle *Kûfi* ve ortaçağdan günümüze ulaşan İslam dünyasına ait birçok kitapta kullanılan *Nesih* gibi yazıların dışında Muhakkak, Reyhanî, Sülüs gibi farklı yazı karakterleri ortaya çıkmıştı. Nesih daha çok Kur'an için kullanılır ve Kur'an'ın istinsahı kutsal kabul edildiği için iyi bir yazıyla çoğaltılan her bir nüsha eşsiz bir sanat eseri kabul edilirdi (Özbilgen, 2003:568). Bu nedendir ki yazma kitap Binark'ın (1975:78) söylemiyle Türkler, basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etseler de işlevsel olmayan bir yazıyla yazılmış da olsa, yazma kitabı en güzel basma kitaplara uzun zaman tercih etmişlerdi. Kitapların içeriklerinde başlangıçta perspektif ve betimleme yerine geometrik çizimlerle yapılan süslemeler zamanla minyatür sanatının ortaya çıkmasını sağlamıştı. Tıpkı sivil kitaplarda olduğu gibi kutsal metinleri ihtiva eden kitaplarda ve özellikle Kur'an'da resimlemeler yapmanın küfür sayılmasından dolayı dini içerikli kitaplarda minyatür sanatının değil de hat sanatının kullanılması, istinsah edilen nesnenin genellikle Kur'an olması nedeniyle minyatürcülerin değil de hattatların zenginleşmesini sağlamıştı (Durant, 19??:141). Kitap koleksiyonerleri çok zaman kitapçı dükkânlarından satın alarak ya da bohçacıardan sipariş ederek renkli ya da yaldızlı el yazmalarını yüksek bedeller ödemeyi de göze alarak kütüphanelerine katmaya çalışırlardı. Herhangi bir eser bittikten sonra hattata teslim edilir, hattatlar eserin ve metnin içeriğine göre bir yazı karakteri kullanarak metni yazmaya başlardı. Kitapların genellikle ilk ya da son sayfalarına “kebîkec”, “yâ kebîkec”, “yâ hafız yâ kebîkec” veya “yâ kebîkec ihfaz ul-varak/ey kebîkec kâğıdı koru!” şeklinde bir kelime ya da cümle yazılır bunun kitabı kitap kurtlarından koruyarak sayfaların zarar görmesine engel olacak bir tılsıma sahip olduğuna inanılırdı (Çavdar, 2002:161-162; Gacek, 1997:5).

¹ Yazma kitapların ölçüleriyle ilgili geniş bir çalışma için bak: (Karatay, 1961)

Hattatların yazma işi bittikten sonra müzehhibler sayfa kenarlarını aharlayarak ya da altınla çerçeveleyerek, altın ya da gümüşten lale ya da karanfil motifleriyle süslerdi. Mücellitler tarafından ciltlenen İslam kitaplarının sağlam ve yumuşak derilerle ciltlenip, estetik motiflerle süslenmiş olduğunu anlatan Durant'a göre İslam kitapları – yazılarındaki estetik duygusunun da etkisiyle – IX. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar dünyanın en mükemmel kitaplarıydı. Söz konusu yazı sanatları şüphesiz *Başlangıçtan Osmanlıya Kitap Geleneği* bölümünde de kısaca değinildiği gibi, İslam geleneğinde *yazının kendisi ve yazma eylemine* gösterilen saygı ve özenle ortaya çıkmış, bu anlayış, beraberinde kitapları çok zaman içeriklerinin ikinci planda bırakıldığı “sanatsal haz nesnelere” haline dönüştürmüştü. Bu bağlamda Antoine Galland'ın Türk, Arap ve Acemlerin her ne kadar daha okunaklı olsalar bile basma kitaplardan zevk almadıklarını ve kötü bir yazıyla yazılmış bile olsa yazma kitapları basma kitaplara tercih ettiklerini ve Doğu halklarının neden basma kitaplardan hoşlanmadığıyla ilgili cevaplar bulmaya çalışmanın da yersizse olduğuna dair düşüncelerini nakleden Selim Nüzhet Gerçek (1965:93), Galland'ı doğrulayarak eskiden beri yazma kitapların büyük rağbet gördüğünü anlatır. Ona göre, örneğin divanda topladığı şiirlerini hattata veren bir şairin, ahenkli sözlerle inşa ettiği şiirlerindeki her bir harf artık hattatlar tarafından kelimelerin ruhuna yakışan bir yazı karakteriyle yeniden yazılır. Hattatın işi bittikten sonra kitabı alan müzehhib sayfaları altınla çerçeveleyerek başlıkları lâle ve karanfil gibi çiçek motifleriyle, altın ve gümüşten yıldızlar ve cazip renklerle süslerdi. Bu işlemin ardından el değiştiren kitaplar mücellitler tarafından ince ve kıvrak şemseli, dokunulduğunda bile haz verecek kadar sanatkârane ciltlerle ciltlenir ve yine aynı derecede özenli kapaklar yapılırdı.” Yaprakları sırasıyla üst üste getirerek hazırlanan formlar bir birine genellikle ipekten iplerle (ibrişim) dikilir kitapların sırtında Avrupa'daki örnekleri gibi bombe (kambure) olmaz, bu kısımlar düz bırakılırdı. Dikişten sonra kitabın sırtına ince bir bez (mermerşahi) yapıştırılır ayrıca üst ve alt köşelerine kitabın dağılmasını önlemek için şiraze adı verilen bir çeşit örgü yapılırdı. Dikişi ve şirazesini biten kitabın kapaklarının yapımına geçilir, ölçüleri alınan kapaklar ve genellikle inceltilmiş deriden yapılan mikleble kaplandıktan sonra deri ile kaplanan kapakların tezyinatı/süslemesi yapılırdı. Tezyinat bittikten sonra da üzerine lak sürülen kapaklar kitaba geçirilirdi.

Arap alfabesi sağdan sola doğru okunuyor olduğu için, genellikle kitapların üst kapağı sağ tarafta bulunurdu. Sol taraftaki alt kapak ise kitabın arka yüzünü örtüyordu. Alt

kapağın “mikleb” adı verilen uzun kenarının serbest kalan ucu sivri kısmı üst kapağın altına girecek şekilde tasarlanmıştı. Miklebin hareketini sağlayan, alt kapağa bağlandığı parçaya da "Sertab" adı verilir, bu parçanın her iki yanındaki kısımlara "dudak" denilirdi. Kitabın dikiş kısmını örten "Sırt" ile kapaklar arasında kalan boşluklara “mukat payı” adı verilirdi. Kitabın sırtı dışında düğger tüm kısımlarına süsleme yapılabilir, önceleri genellikle koyun, keçi ve ince traşlı ceylan derisinden yapılan ciltler fildişi, sedef, kaplumbağa kabuğu, kumaş ya da altın varakla süslenirdi. Bir kalıba konularak yapılan ciltlerin ortasında “şemse” adı verilen ve biçimine göre farklı çeşitleri olan genellikle oval ya da yuvarlak bir süsleme motifi bulunur, bunun etrafındaki uzantılara "salbek", mızrak ucu şeklindeki oklara da "tığ" adı verilirdi. Tüm bu motiflerin etrafına bir çerçeve yapılırdı, çerçevenin üstündeki oval yuvarlak motiflere “kartuş” denilirdi.

“Üstten ayırma şemse”de kabarık olarak beliren motifler renklendirilir, zemin deri renginde bırakılır, “alttan ayırma şemse”de ise bunun tam tersine kabarık olarak beliren motif deri renginde bırakılır, zemin de boya ve altınla renklendirilirdi. “Mülemma şemse”de üstten ve alttan ayırma şemseden farklı olarak, zemin ve motiflerin her ikisi de altın ile süslenir, "soğuk şemse" adı verilen şemselerde ise motifler kalıptan çıkarıldıkları halleriyle, deri rengi herhangi bir değişiklik yapılmadan süsleme yapılırdı. “Mülevvan şemse”lerde kabarık olarak beliren motiflerin üzeri farklı renklerdeki deri parçaları yapıştırılarak bezenir, Kaat’ı adı da verilen ve genellikle kitapların iç kapaklarına yapılan süslemelerdeki “müşebbak şemse”ler ise deri ve kâğıdın dantel şeklinde oyularak işlenmesiyle vücuda getirilirdi.

Kaplumbağa kabuğundan yapılan ve pek fazla yaygın olmayan kitap kaplarına “bağa” denilir, tahta iskelet üzerine mozaik sedef parçalar ya da mukavva iskelet ve pamuklu bez üzerine fildişi süslemeli parçaların yapıştırılması suretiyle üretilen kapaklara da rastlanılırdı. Bu yaygın olmayan kitap cilt ve kaplarının dışında deri üzerine ipek ya da altın ipliklerle el işlemeli motiflerinde yapıldığı ciltlerin yanı sıra süslemenin deri üzerine ucu sivri olmayan bir aletle yapıldığı bir başka süsleme biçiminde de süslemeler altın, gümüş ve farklı renklerdeki boylarla renklendirilirdi. “Zerbahar” adı verilen süslemelerde cilt kapağı yaprak ve çiçek motifleriyle süslenir, çevresi deri ile kaplanan cilt kapağının ortasında kumaş ve ebru gibi malzemelerden motiflerin olduğu ciltlere

“carguše” denilirdi. El yazması kitapların ciltlerinde süslemeler genellikle sıvı altına batırılmış fırçaların cilde sürülmesiyle tamamlanırdı. “Edirne kari” adı da verilen kitap cildi türü ise kâğıtların her birinin suyu, ötekinin aksi yöne gelecek biçimde, istenilen kalınlık elde edilinceye değin birbirinin üzerine yapıştırılması ile oluşan kapaklara boya, ezme altın ve serbest fırça ile süsleme yapılırdı.

Günümüzde nadir örnekleri Topkapı Sarayı, Süleymaniye Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan “murassa” kitap kapları, Osmanlı cilt sanatının en önemli türleri arasındadır. Sırtları genellikle altın zincirli olan murassa ciltlerde tahta ya da mukavva taslak, altın ve gümüş plaka ile kaplandıktan sonra her bir plakanın üstü dantel gibi oyulur ya da kıymetli taşlarla süslenirdi (Çığ, 1953:5-19).

Ciltlerin altın varaklarla kaplanarak üzerlerinin değerli taşlarla süslendiği XVII. yüzyılda ciltlerin içleri oyularak bezenirdi. Özellikle lake ciltlerin yaygın olduğu bu yüzyıla ait cilt bezemelerinde genellikle koyu zemin üzerinde altın başta olmak üzere çeşitli renklerde çiçek motifleri bulunuyordu. Bu yüzyılın ardından deri üzerine işlemler kullanılmış sim ve renkli ipliklerle yapılan çiçek motifli işlemler yapılmaya başlanmıştı. XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren üst ve iç kapaklara manzara ve çiçek motifleri de yapılmıştı. XIX. yüzyıla kadar devam eden bu süslemeler kumaş ve kadifeden yapılan ciltlere sim ve sırmayla işlenerek bezeniyor, bütün ciltler deriden ya da kâğıt ve ebrudan bir çerçeve içine alınarak, dayanıklı olmaları sağlanıyordu (Arıtan, 1993:551-557; Tanındı, 1999:103-107).¹

Klasik sonrası ve modernleşme döneminde Osmanlı yazar ve müstensihleri tarafından üretilen el yazması kitaplarda, kitabı estetik olarak da güzelleştirdiği gibi korunmasını da sağlayan ciltten hemen sonra ara kapak bulunurdu. Ara kapaktan hemen sonra çok yaygın olmasa da kitabın muhtevastaki konu ve başlıkların tespit edilmesini kolaylaştıran bir “içindekiler” bölümü ya da genelde olduğu gibi metnin ilk sayfası bulunurdu. Çeşitli yazı karakterleri ve motiflerle süslenmiş olan ilk sayfaya “Zahriye” adı verilirdi. Zahriye bölümünde kitabın adı, kim tarafından yazıldığı, hangi medrese veya kütüphaneye ait olduğu ve bazı durumlarda da kitabın okunmasını kolaylaştıracak

¹ Osmanlı El yazmalarında ve Kitapçılığında kullanılan bazı terimler için bak. Ek 3.

ya da kitabın muhtevasına dair notları (Fevaid/Faydalar) ihtiva eden bir girizgâh da verilebilirdi.

Zahriye sayfasının hemen ardından gelen ve “Besmele” ile başlayan sayfa, genellikle kitaba konu edilen metnin de ilk sayfası olur, bu metnin ilk satırında bulunan süslemeye de “Serlevha” adı verilirdi. Bismelenin ardından gelen “Hamdele” satırından sonra Allah’a şükür edilerek Hz. Peygamber ve soyunun saygıyla selamlandığı “Salvele” satırı gelirdi. Günümüzdeki giriş ve önsözlerin işlevini gören “Dibace” bölümünde kitabın adı, yazarı eğer kitap bir kopyaysa nerede, ne zaman, neden ve kim tarafından hangi kaynak ve ya kaynaklar kullanılarak istinsah edildiği ya da ettirildiği anlatılır, buradaki satırlardan bazen yazarın hayat görüşü, sanat anlayışı ve yaşamına dair ayrıntılar da bulunabilirdi. Divanlar dışındaki manzum metinleri içeren kitaplar dışında dibace genellikle kullanılmaz, dibaceler özellikle mensur eserleri konu eden kitaplarda bulunurdu (Üzgör, 1990:3-36). Dualar ve istinsah kaydının eklenerek kitabın sona erdirildiği bölüme “Hatime” denir ayrıca kitapların genel itibariyle verilmeye çalışılan bu şablonu kitapların yazıldığı ya da istinsah edildiği döneme ve muhtevasına göre farklı şekillerde de olabilirdi (Öcal, 1971:94-95). *Taaşuk-ı Talât ve Fitnat* ve *Seydi Yahya* gibi eserlerin de sahibi olan Şemseddin Sami’nin eserlerinin bitiminde “son” kelimesini kullanmaya başlamasıyla bu kelime giderek yaygınlaşmaya da başlamıştı.

Kitabın Osmanlı insanının sanat anlayışını en iyi yansıtan nesnelere arasında olduğunu söyleyen Gerçek’e göre (1965:94) Garp’lının bir tablo, bir heykel karşısında duyduğu heyecanı, Türkler bir yazma kitap karşısında pekâlâ duyarlar. Hattatlar bütün harfleri baş, kaş, göz, burun, boy, ayak, karın gibi insan bedenine ait uzuvlara göre adlandırmış olmalarından da anlaşılacağı gibi el yazmalarındaki yazı, süslemeler ve ciltleme bir araya geldiğinde adeta Avrupalıların hayran olduğu o heykellere benzeyen bir sanat eseri ortaya çıkar. Yazma kitap, Türk zevkinin bütünlüğünü, inceliğini, zarifliğini, asaletini tamamıyla ortaya çıkaran bu zevkin en mükemmel en bariz numunesidir. Michaud’un İstanbul kitapçılarıyla ilgili anılarında sarfettiği “*Türklerin ülkesinde kütüphanelerde ve kitapçılarda bir esere gösterilen bu ihtimam ve ilgiyi, yazarın kendisinin gördüğünden şüpheliyim.*” (Erdem, 1999:724) cümlesi kitabın Osmanlı sosyal yaşamında başlangıçta karşıladığı kavramsal anlamın zamanla aslından uzaklaştığını ifade eden bir savlama olarak düşünmek yerinde olacaktır.

2. 3. Bir Ticaret Nesnesi Olarak Kitap

Ortaçağ boyunca kitapların yapıldığı parşömenin pahalı olması yüzünden fazla gelişmemiş olan kitap ticareti, genellikle zenginlerden oluşan seçkin küçük bir toplumsal sınıfın ilgi alanına giriyordu. XIII. yüzyıldan itibaren parşömenin yerini alan kâğıdın ucuzlayarak yaygınlaşmaya başlaması kitap ticaretinin de canlanmasını sağlamıştı (Öcal, 1971:180) Dünya’da bu gelişmeler olurken çağın şartları nedeniyle, Osmanlı devletindeki kitap ticaretine dair kesin veriler olmasa da kitap ticaretinin ilk olarak eski Osmanlı başkentlerinden olan Bursa’da Orhan Gazi döneminde başladığı düşünülmektedir. Osmanlı coğrafyasındaki kitapçılara aslında “kâğıt parçası” anlamına gelen ama zamanla anlamına boyut katarak “kitap satan kişi” şeklinde de tanımlanmaya başlanan *Sahhâf/Sahaf* adı veriliyordu. Ayrıca sahhâflara, bir sureti bulunan kitapları müşterileri için istinsah ettirmek gibi bir hizmeti yerine getiriyor oldukları için “kağıt yapan”, “satan” ve “yazan” gibi anlamları olan “varrakûn” denildiğini bildiren kaynaklar da mevcuttur (Yılmaz, 2005:11). Orhan Öcal (1971:187) kaynak göstermeden Osmanlı devletindeki ilk sahhâfın Mahmut Şeyhi adında bir zat olduğunu ve kendi yazdığı kitapları çoğaltarak sattığını söylemektedir. Osmanlı sahhâflarının, bir nevi devlet memuru olan Hafız-ı Kütüb’ün sosyal yaşamdaki sivil karşılığı olduğunu söylemek hafız-ı kütüblerin sivil yaşamda kitabı yazdırmak, ciltlemek ve – satarak da olsa – bir başkasına ulaşmasını sağlamak gibi bir işlevi yerine getiriyor oldukları düşünüldüğünde anlamlı bir benzetme olacaktır. Necip Asım (1935:131) bu nokta da ayrı bir parantez açarak “sahhâflık” ve “kitapçılık” şeklinde iki ayrı kitap esnafından söz eder. Ona göre “sahhâflar medrese öğrencilerine yazma kitap temin ederken Kitapçılar basma kitaplarla ilgilenirler ve çok zaman kendileri de yazarlara belirli bir ıskonto vererek onlara ait kitapları da basarlar.”

Necip Asım’ın (1994:216) kitap esnafının en eski zanaatlarından sahhâfların ve sahhâflığın yok olan bir kültür unsuru olmasından duyduğu endişeyi dile getirirken kullandığı “*Sultan Bayezid-i sâni devrinden beri şeyhiyle, kâhyasıyla, mükemmel bir çarşısıyla hayatını idame eden sahhâflık da bitdi.*” cümlesinden hareketle II. Bayezid dönemi itibariyle kitap satışının – anakronik olmayan – bir profesyonelliğe ulaştığı da savlanabilir. Bu bağlamda II. Beyazıt döneminden evvel Bursa ve başkent Edirne olmasının ardından buralarda inşa edilen camilerin avlularında günümüzdeki sahhâf

dükkânlarına benzeyen sahhâf dükkânları açıldığı bilinmektedir. İstanbul'un fethinin ardından söz konusu sahhâflar Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde bulunan medreselerdeki kitap talebi doğrultusunda buralardaki kitap ticaretiyle de ilgilenmişler bu esnada da birçoğu Kapalı çarşıda kendilerine ayrılan yeni meskenlerine, bir kısmı da Eyüp sultandaki Fatih Camisi civarına yerleşmişti (Öcal, 1971:188-189). Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinin birçoğunda sahhâflar, hattatlar, mücellitler, müzehhepler, kâğıtçılar, kalemtraşçılar, mürekkepçiler ve diğer kitap esnafları aynı çarşı içinde bulunurlardı (Binark, 1975:88). İstanbul'daki sahhâfların Kapalı çarşıdaki yerlerinden taşınarak Bâyezid Camisi'nin arkasındaki yerlerine geçmeleri 1894 yılında meydana gelen depremden sonra gerçekleşti (Gülersoy, 1979:33).

Matbaanın kullanılmasına kadar Batı Avrupa ülkelerinin başkentlerinde üretilen yazma kitapların toplamından daha fazla yazma kitabın üretildiği İstanbul (Cansever, 1998:169), sonraki tüm dönemlerde kitabın en bol merkezlerden birisiydi. İstanbul âlimlerin gerek Osmanlı sınırları içinden gerekse diğer ülkelerden getirdikleri koleksiyonlarının toplandığı ve toplam kitap sayısının tahmin edilemeyecek kadar çok olduğu bir kitap merkezi olacaktı (Erdem, 1999:723). Nitekim bu durumu ispatlar nitelikte olan ve İstanbul'da birçok yolcuyu hayrete düşürenin, insan sayısı ve görülen eşyaların çokluğu olduğunu vurgulayan bir anekdotta İstanbul'da bulunan ırgat, tüccar, değerli eşya, erzak, dükkân ve kitabın sonu olmadığı anlatılır. Ayrıca bu anekdota göre İstanbul'da sayısız kitap vardır. Kütüphaneler ve çarşılar, kitaplarla dolup taşar. Buraya dünyanın her tarafından kitap akar (Carım, 1966:13-14).

İstanbul'da bulunan kitapların sayısındaki çokluk burada yaşadığı rivayet edilen binlerce müstensihin istinsah ettikleri nüshaların dışında "padişah fermanı"yla da olsa ülke dışından el yazması ya da basma kitap satın alınıyor olmasıyla ilgilidir. Osmanlı devletinde – en azından XVI. yüzyıla kadar – ülke dışından da kitap satın alınmakta olduğunu gösteren bir fermanın mevcut olması bu durumu kanıtlar. III. Murad döneminde Osmanlı ülkesinde çeşitli dillerde basma kitap satan yabancı tüccarların uğradığı gasp olaylarının artması üzerine 1587'de yayınlanan bu fermanla padişah, yabancı kitap tüccarlarına dokunulmamasını, ayrıca kitapların ederinin aşağısına alınmamasını ya da alışveriş sırasında satıcılar üzerinde herhangi bir baskı oluşturulmamasını tembihleyerek aksi davranışta bulunanların cezalandırılmasını

emretmektedir.¹ Fermanın da anlaşılacağı üzere ülke dışından Osmanlı pazarına kitap girmesine engel olunmadığı gibi XVI. yüzyılın sonlarına kadar basma kitap ticaretinin teşvik edildiği de söylenebilir. Bu noktada basma kitapların yurda sokulmadığıyla ilgili münferit durumlar ve söylentilerin Kur'an'ın orijinalliğinin bozulmasına dair endişelerden kaynaklanmakta olduğunu destekleyen bir olay XVII. yüzyılda Marmara denizinde yaşanır. Buna göre bir İngiliz tarafından Osmanlı pazarlarında satılmak üzere getirilen çok sayıda Mushaf baskı harflerdeki olası hatalar ve metinlerin eksik olması ihtimali nedeniyle Marmara denizine dökülerek yok edilmiştir (Babinger, 2004:11; Koloğlu, 1987:23). Nihayetinde Osmanlı ülkesine kitap getiren tüccarların asıl amacı kültürel bir hizmet yapmaktan çok bir şekilde ucuza mal edilen kitaplar üzerinden azami derecede kar ederek gelir elde etmek olduğu için yabancı tüccarların Kur'an ya da meal'lerinin içerik bakımından eksiksiz olup olmamasıyla ilgilenmeyeceği aşikârdır.

Bedesten ve sonradan sahhâflar çarşısı olarak adlandırılan çarşılarında dükkânları olan kitapçılar, ilk önceleri yalnızca kitapçılıkla uğraşıyorlar, formalara ayırarak istinsah ettikleri kitapları sipariş aldıkları müşterilerine satıyorlardı (Erdem, 1999:726). Günümüzdeki kitapçılık anlayışından farklı olarak zamanla sahhâflar aynı zamanda kitaplarla ilgili bilgiye de sahip olan kişiler ve sattıkları kitaplarda her yerde bulunmayan ender kitaplar olmaya başladığı için ortaya Necip Asım'ın da “*eskiden kütüphanelerde saklanabilecek kitaplara sahhâf kitapları derlerdi.*” (İkdam, 1337-1910) diyerek kısaca özetlediği ve genellikle baskısı olmayan, nadir kitaplar için kullanılan “sahhâf kitabı” tabiri de çıkacaktı. Birçoğu İstanbul'da bulunan sahhâf çarşılarında minyatürlerle süslenmiş yazma eserleri satarak kitap ticareti yapan sahhâfların yanı sıra kitaplarını ödünç vererek de gelir sağlayan sahhâflar bulunmaktaydı. Sahhâfların kitapları ödünç de verebiliyor olmaları hatta bazı sahhâfların sadece ödünç kitap vererek bundan kazanç elde etmeleri ve sözlü edebiyat

¹ “*Memalik-i mahrûsamda vâki olan sancak beyleri ve kaptanlar ve kadılara bu emr-i hümayûnum vâsil olıcak malûm ola ki memalik-i mahrûsamda ticaret eden efrenc tâcirlerinden... nam bezîrgânlar dergâh-ı muallâma geliüb vilâyet-i Frengistan'dan ticaret için bazı meta ve Arabi ve Farisi ve Türki basma bazı muteber kitaplar ve risaleler getürüb memalik-i mahrûsamda kendi hallerinde bey'ü şîrâ ederler iken bazı kimesneler yolda ve izde ve iskele ve mi'berlerde fuzuli yüklerin yıkub denklein bozub içünden değendikleri akmişe ve sair emtia kısmını ve cüz'i bahâ ile cebreb alub ve sizde Arabi ve Farisi kitablar neler deyu ticaret için getirdükleri cem'i kitablarını ellerinden alub bahâsın vermeyüb kendülerin ve vekillerinin ve âdemlerinin bey'ü ticaretlerine mâni oldukların bildürüb min ba'd emn ü âman üzre geliüb kendi hallerinde ticaret ettüklerinde bir ferd dahl olmayub müft ve meccânen metaları alınmayub ve yükleri bozulmayub men' olunmak bâbında hükm-i hümayûnumu taleb ettikleri acilden buyurdum ki...*” (Acaroğlu, 1986:510-511; Kabacalı, 1989:15-16)

geleneğinin hala egemen olduğu Osmanlı sosyal yaşamında kitaplarda anlatılan hikâye ve efsanelerin okunduğu ev sohbetleri, sahhâflardaki mevcut kitapların nicel anlamda ulaşamayacakları soyut bir kitap anlayışına da işaret etmektedir.¹ Galland (1998:210), Osmanlı halkının bahsettiğimiz soyut kitap anlayışını – muhtemelen uzun kış günleri ve Ramazan aylarında artan – ödünç kitap alışverişinin sözlü edebiyat geleneğiyle olan ilişkisini anlattığı satırlarında “Avrupalıların on, on iki cilde kadar varan romanlarıyla övünüyor olmalarına rağmen Türklerin yüz yirmi ciltlik İskender romanları olduğunu ve sahip oldukları masal ve hikâyelerinin de hayreta şayan olduğunu” anlatır. Ona göre, “Türklerin elli, altmış ciltlik romanları da mevcuttur ve bedestenlerde bu kitapları dört yahut beş akça mukabilinde okutmak üzere iare etmekten başka işleri olmayan bazı kitapçılar mevcuttur.” Bunlara bilhassa kış aylarında rağbet edildiğini belirten Galland, “kış aylarında anlatılan masal ve hikâyeleri seven Osmanlı ahalisinin bunları dinlemek için İstanbul’daki kitapçılarda toplanarak buraların uzun kış gecelerinde daha da kalabalıklaştırdığını” söyler.

Galland, İstanbul’da kaldığı süre boyunca Türkçeyi iyice öğrenmiş bu sayede de bir yabancıнын kendi dillerini ustaca konuşuyor olmasını sempatik bulan Osmanlı kitap satıcıları ve *Sahhafbaşı*yla iyi ilişkiler kurmuştu. Osmanlı kitap satıcıları, raflarında bekleyen yazma eserleri satabilecekleri paralı bir müşteri bulmuş olmanın heyecanıyla, özellikle ellerindeki *nadide kitapları* Galland aracılığıyla Fransız elçisi Nointel’e ulaştırarak Doğu meraklısı Avrupalı zenginlerin sohbetlerine konu olmanın böylece kitap meraklısı diğer zengin seyyahların ayağını alıştırmaya yönelik bir telaşa girmişlerdi. Galland, çeşitli tarih kitaplarını, şair tezkirelerini, divanları, biyografileri, içleri minyatürlerle süslenmiş Şehname, *İskendername* ve yazı dili Uygurca olan *Miracnâme* gibi yazmaları satın almıştır. Henüz Avrupa’yla olan ilişkilerin olgunlaşmadığı XVII. yüzyılda İstanbul’da görev yapan Galland’ın bu kadar fazla kitaba ulaşabilmiş olması el yazması kitap satılan pazarlarda *Müslüman kitapçıların kutsal kitaba saygısızlık yapmış olacaklarına inandıkları için* Hristiyanlara kitap satmadıklarına dair söylentileri de münferit hale getirmektedir. Yahya Erdem’in de değindiği gibi muhtemelen benzer olumsuzluklarla karşılaşan Avrupalı seyyahlar, sahhâf loncasının koyduğu bir yasak nedeniyle değil de alışverişin muhatabı olan her iki tarafında birbirinin dilinden anlamıyor olmasından kaynaklanan iletişim problemini

¹ Konuyla ilgili çözümler için bak. *Dinsel ve İşitsel Bir Nesne Olarak Kitap*

aşamadıkları için bu izlenimi edinmişlerdi. Söz konusu iletişim sorunun ticari bir yasağın gölgesinde kalmış olabileceğine dair bir örnek de Yahya Erdem'in makalesinde (1999:722-725) sözünü ettiği ve Michaud'dan sekiz yıl sonra İstanbul'a gelen Eliot' un yaşadığı olaydır. Buna göre, Farsça, Arapça ve Türkçe çeşitli kitaplar satan kitapçılar, bir Kur'an'ı Kerim almak isteyen Elliot'a 'gâvur' olduğu için istediği kitabı satmadıkları gibi kutsal kitaba bakmasına da izin vermezler. Bunun üzerine Eliot, alamadığı Kur'an'ı Kerim'i şekilsel bir hile yapmakta sakınca görmeyen Müslüman bir kitap satıcısından bir *Türk hizmetli* aracılığıyla alarak – kitabın gideceği yeri bilmediği için – vicdanı rahat olan sahhâfla dolaylı bir alışveriş gerçekleştirmiştir. Bu anekdot, gayri Müslimlere kitap satışıyla ilgili pratikte farklı beklentiler içinde olan sahhâf esnafının el altından pekâla gayri Müslimlere bile kitap satmakta bir beis görmediklerini çok zaman böylesi bir alışverişin kitap satıcısının kişisel sempati ve tercihleriyle de ilgili olduğunu göstermektedir. Nitekim Türk kitapçıların Hıristiyanlara kitap satmasıyla ilgili yasağın dayandırılabilceği herhangi bir kanun ya da fetva olmadığını belirten Charles White'a göre de “bu iddia kişisel fanatiklerin fevri davranışları ve ellerinde bulunan kitapların fiyatını yükseltmek için varmış gibi davrandıkları bir söylentiden ibarettir.” Nihayetinde Kur'an dışında her tür kitabı aleni olarak sattıkları gibi ellerinde bulunmayan kitapları bile müşterilerini eli boş geri çevirmemek dolayısıyla yapacakları ticaretten gelir elde etmek için başka sahhâflardan bularak temin edebilmektedirler (Erdem, 1999:725).

Müslüman sahhâfların Hıristiyanlara el yazması kitap satmadıklarına dair bir belge varsa da söz konusu belge kronolojik olarak bir sonraki yüzyıla XVIII. yüzyıla aittir. Şehit Ali Paşa'nın İstanbul kaymakamı, kadısı ve gümrük eminine göndererek “*diyâr-ı ahire ticaret vechi üzre min ba'd kitap gönderilmek hususunun men olunması*” nı istediği bu belge 1716 tarihli emirnamedir. Aslında XVIII. yüzyıla ait olan bu yasağın tamamına kuşbakışı bir göz atıldığında sadece basit bir ticari uzlaşmazlık ya da – ait olduğu inançla o inancı yaşayışı arasındaki oranı bilemeyeceğimiz – birkaç Müslüman tüccarla – yine dinine ne kadar bağlı olduğuyla ilgili bilimsel kanıtlar bulamayacağımız – birkaç Gayri Müslim seyyah arasındaki dinsel çatışmanın çok ötesinde iki kadim alt bilincin çatışması olarak karşımıza çıkar. Ülke dışına kitap

satışına dair yasağın asıl nedeni olabilecek çözümlere ilerde değinilecektir.¹ Zaten bu yasak resmen kaldırılmış olmasa da Avrupayla ilişkilerin günden güne gelişmesine paralel olarak yüzyılın sonlarına doğru pratikte uygulanmayarak zamanla ortadan kalkmıştır. Nitekim “Kitapçılar çarşısının bir zamanlar Frenklere ve Hıristiyanlara yasak olduğunu” iddia eden Joseph Michaud, “önceleri Avrupalı bir seyyahın sahhâf çarşısından geçse bile Kur’an nüshalarına sadece hızla göz atabileceğini ama sonradan buradaki hoşgörünün artmasıyla Kur’an ve kitapların herkes tarafından kolayca incelenmesine izin verildiği gibi alışverişin de normale döndüğünü anlatır” (Erdem, 1999:724). Bu anekdottan hareketle söz konusu yasağın pratikte ortadan kalktığına sonucuna ulaşmak mümkündür.

Kurumsal işleyişi ve özelliklerine dair bilgileri Albay Charles White’dan aldığımız sahhâflar loncası, üyelerini genellikle Müslümanlardan seçen ve eğer çekirdekten yetişmemişlerse aralarına yeni katılacak kişilerin, üyelerinden birinin çocuğu ya da akrabası olmasına dikkat eden bir loncaydı. Genellikle baba-oğul ya da usta-çırak devinimiyle işleyen ve katı kuralları olan sahhâflar loncası, aynı zamanda bulunduğu mecranın en saygın en bilgili ve en dindar kişileriyle politik de olsa yakın ilişkiler kurduğu için Lonca teşkilatının en etkili esnaf kolunu da oluşturuyordu. Sahhaf loncasının en yaşlı ve saygı duyulan kişisi olan *Sahhafbaşı* başkanlığında toplanan loncada gündelik alışverişlere dair sorunlar ihtiyarlar heyeti tarafından çözümlenirken büyük sorunlar için ayrıca toplanılabiliyordu. Diğer loncaların aksine dönemin ekonomik şartlarından değil de loncanın kendi içi dinamiklerine göre ücretlendirmeler yapan sahhâfbaşı ya da sahhâflar Şeyhi adı verilen liderin yanı sıra lonca yönetiminde gözetmenler, haberci ve ustalar da bulunuyordu (Erdem, 1999:725-726).

Kitapları vitrin olmaktan çok gizli bölmelerde ve raflara rasgele dizili olan sahhâf dükkânları’nın çarşıdaki en vasat dükkânceler olduğunu söyleyen White göre, sahhâf esnafı suratsız olduğu kadar nazik ve yardımsever kişilerdir. Diğer esnafların aksine müşteri çekmek için yüksek sesle nara atmayan ya da kapıda bekleyerek buyur etmeyen kitapçılar genellikle dükkânlarındaki minderler üzerinde oturlardı. Ahi teşkilatındaki sosyal ahlakı geleneksel bir şekilde devam ettiren ve kitap satışını maddi beklentilerin gölgesinde değil de ilim erbabına doğru olan bilgi kaynağını vermenin huzuru ile yapan

¹ III. Ahmet dönemindeki ülke dışına kitap satışının yasaklanmasının nedenlerine dair çözümler için bak: Bölüm 2. 4. Bir Hafıza Nesnesi Olarak Kitap

sahhâflar olduğu gibi yozlaşarak sahhâflık işini maddi beklentilerin gölgelediği bir duygusuzlukla yapan sahhâflar da mevcuttu. Öyle ki raflarındaki bir kitaba ilgi duyan müşterisinin zaaf ve acziyetini kullanarak kitabın fiyatını yükselten sahhâfların sayısının gün geçtikçe artmaya başlamış olması “*es-sahhâf bi-İnsaf*” şeklindeki deyim in de ortaya çıkmasına neden olmuştu.¹ Galland’ın hatıralarından adı ve müellifi bilinmeyen kitaplara *acâib ül-mahlûkat* (Galland, 1998:36) dediklerini öğrendiğimiz Osmanlı sahhâflarının elinde otuz bin kadar kitap buluyordu ve bir kitapçı dükkânında çoğunluğu el yazması olan ortalama 700 kadar kitap mevcuttu. El yazmalarının matbu kitaplardan daha yüksek fiyatlarla satıldığı kitap borsasında standart bir ücretlendirme yoktu (Erdem, 1999:725) Fiyatlar eserin niteliğine, yazısına, süslemelerine, cildine, nadir oluşuna ve çok zaman kitabın ya da istinsah edenin şöhretine göre değişebilmekteydi. Galland’ın İstanbul’daki bir kitapçıda İbn-i Sina’ya ait ve el yazısına yakın Arapça bir yazıyla yazılmış olan bir basma eser gördüğünü, Garbda satılanlarından daha ucuz olmasına rağmen satılamayan bu kitabın el yazması nüshalarınınsa pahalıya satıldığı şeklindeki bir anısını nakleden Gerçek’in(1965:93) bu küçük anekdotundan da anlaşılacağı gibi el yazması kitapların fiyatı genellikle basma kitaplardan daha yüksek oluyordu.

Sahhâflar, dükkânlarındaki kitapları müzayedelere katılarak da zenginleştirebilirler, müzayedelerin aynı zamanda para gerektiren yüksek fiyatlarla kitap satılan alışverişlere dönüşmesi kitaplardan anlamasa da ticari gelirinin farkında olan tüccarların da bu işe girmesine neden olabilirdi. Başlangıçta sadece kitapçı dükkânlarında yapılan kitap ticareti, matbaanın yayılmasıyla farklı mekânlarda yapılmaya başlandı. Kitap alım satımı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hacmi daha da büyüyen bir ticarete dönüşmeye başlamıştı. Artık her türlü esnaf asıl işinin yanı sıra kahvelerde, kâğıtçılarda ve bilhassa İranlı tütüncülerin tezgâhlarında satış yapılabiliyor çok sayıda kitabın el değiştirdiği – pek de nitelikli olmayan – bir sektör ortaya çıkıyordu. (Erdem, 1999:726; Strauss, 1993:8).

“Kitap tellâlları” tarafından duyurulan kitap mezatlarının cuma ve salı günleri yapıldığı ve nadide yazmaların elden ele dolaştığı Osmanlı devletinde tıpkı, Avrupa ülkelerinde

¹ Evliya Çelebi sözü geçen deyim i konu eden şu fıkrayı anlatır; Çelebi bir bayram namazındadır. Hoca bayram duasına başlar; “Allah yorgancı esnafının ecdadına rahmet eyleye.. kunduracı esnafı,.. derici esnafı..” derken sıra Sahaf esnafına gelince cemaatten biri seslenir; “Aman Hocam! Durun! O Sahaf lar ki “es-Sahaf bi-İnsaftırlar. Onlara Rahmet okumayın!”

taşrayı kasaba kasaba kitap yüklü arabalarla dolaşarak buralardaki kitap ihtiyacına cevap veren gezici kitap satıcıları gibi çalışan ve kitap meraklılarının konaklarına kitap götürerek satan *Bohçacı* adı verilen satıcılar da bulunmaktaydı. Bohçacılar, nadir el yazmalarını, minyatürlü zarif kitapları koyunlarına ya da heybelerine koyarak ellerindeki kitabın düşünsel içeriği ya da sanatsal güzelliğine göre farklı beklentiler içinde olan ve çok para verebilecek konaklara satarlardı. Bohçacıların konaklara sürekli kitap taşınması ve ellerine düşen kitaplardan sürekli müşterilerini haberdar etmesini sağlamak için Bohçacılarından kitap alan kitap meraklıları ödemenin tamamını hemen yapmaz bir sonraki alışverişin bohçacı için de mecburi bir işe dönüşmesini sağlardı (Binark, 1975:91; Öcal, 1971:188; Ülkütaşır, 1974:166).

Müvezzi adı da verilen ve yakınçağ da yaygınlaşmış olması muhtemel kitapçı dükkânlarında yalnız kitap değil her türlü el yazması ve basılı yayın satılabiliyordu (Strauss, 1993:9). Sahnâflar çarşısı ilim erbabının, medrese öğrencilerinin meraklı gezginlerin bulunduğu bir mekân olmanın yanı sıra alım gücü olmayan talebelerin istedikleri kitabı kopya etmek suretiyle kitap sağlayabildiği, her tür kitabın istinsahının yapılabildiği bir atölye ve sohbet mekânı işlevi de görürdü (Koçu, 1964:310). İstinsah işinin boyutları o kadar büyümüşü ki zengin ve varlıklı kimseler çeşitli dillerden yapılan çeviriler ve istinsah çalışmaları için her ay büyük paralar harcayabilir, ekonomik alım gücü yüksek olan kitap meraklıları ve koleksiyoncular bu işler için dönemin ünlü bilgilerini de kullanırlardı.

2. 4. Bir Hafıza Nesnesi Olarak Kitap

XVIII. yüzyıl İstanbul'da ardı arda gerçekleşen yangınların yüzyılı olduğu gibi Avrupa'da da Doğuya yapılan seyahatlerde patlama niteliğinde artışların olduğu bir yüzyıl olmuştu. III. Ahmet döneminde meydana gelen ve sayısı 35'i bulan yangınlar sırasında Osmanlı sosyal yaşamına dair birçok nesne kül olmuş, somut hacimlerini kaybettiği gibi soyut hacimlerini de yitiren bu nesnelere Avrupa'ya öykünmeye başlayan Osmanlı hafızasında da boşluklar açılmıştı. Bir önceki cümleden sonra – tarihin üç boyutlu bir yaşanmışlıklar silsilesi olduğunu göz ardı ederek – herhangi bir bağlaç kullanmadan aynı yüzyıla ait bir başka gelişmeden bahsedelim. XVIII. yüzyılda Avrupalı elçiler, Osmanlı topraklarına özellikle de payitahtın bulunduğu şehre ziyaretler yapıyorlardı. Bu seyahatler sırasında, tam da Osmanlı tüccarlarının devrin ekonomik

koşulları nedeniyle sakıntılar yaşadıkları bir dönemde ilaç gibi gelen bir alışveriş trafiğine girmişler ve ülkelerine beraberlerinde Osmanlı çarşılarından çok zaman ederinden daha fazlasını göz kırpmadan ödedikleri nesnelere satın alarak dönmüşlerdi.

Bu iki cümlenin bağlacının *kitap* olduğu bir an için göz ardı edildiğinde söz konusu yangınların birer tesadüf, elçilerin yaptıkları seyahatlerinse girdiği savaşıardan başarısız ayrılan Osmanlı devletinin vermek zorunda kaldığı tavizlerin doğal bir sonucu ve Garb'ın zarif elçilerinin masum ve otantik tatminler için yaptıkları sıradan şark seyahatleri olduğu düşünülebilir. Oysa her iki gelişmeye ait satır araları iyi okunduğunda, gerek yangınlar sırasında yok olan nesnelere ve gerekse Avrupalı elçilerin yaptıkları alışverişler sonrasında bavullarında ülkelerine götürdükleri nesnelere içinde çok sayıda yazma kitap olduğu da fark edilecektir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde I. Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen Ogier Ghislain de Busbecq, Osmanlı devletinde bulunan kitapların Türklerin elinde kalması bir esaret sayıyordu. Viyana'ya dönüşünde yanında çoğunluğu eski Bizans yazması olan ve günümüzde Viyana devlet kütüphanesinde muhafaza edilen yaklaşık 240 kadar yazma eser götürmüştü (Busbecq, 2005; Cumbur, 1959:4-5).

Klasik Osmanlı tarih anlatımı, XVIII. yüzyılı devletin çöküşten kurtarılması için Avrupalı tarzda ıslahatlar yapan düzensiz bir zemin, söz konusu ıslahatları da boğulmak üzere olan bir yüzücünün can havliyle yaptığı bilinçsiz bir çırpınış olarak tanımlamaktadır. Yapılan ıslahatların amacına ulaşamamış olması, sadrazam değişikliklerindeki artış, sahip olduğu toprakları koruyamayan Osmanlı devletinin üstüne üstlük yeni topraklar kaybettiği gibi savaşlardaki yenilgileri nedeniyle siyasi ve ekonomik bunalıma sürüklenmesi bu tanımlamayı doğru kılar. Buna rağmen XVIII. yüzyıl "kitap nesnesi"yle birlikte düşünüldüğünde iki kadim alt bilinç arasında öncesinde benzeri görülmemiş bir çatışmanın yaşandığı ve Osmanlı ideolojisinin verimi yüksek ve tok bir belleğin, henüz uyanmış aç bir bellek tarafından yutulmasına engel olmaya çalıştığı bir yüzyıl olarak da algılanmalıdır.

Batılılaşma çabasından çok bir yeniden doğuşun sancıları yaşanırken matbaanın gelişimi bilinçli ya da bilinçsiz ertelenmiş, Avrupa'da Arap harfleriyle Arapça kitaplar basılarak, Avrupa dillerinde Türkçe gramer ve sözlükler basılmış tüm bu kitaplar Osmanlı pazarına çoktan girmiştir. Özellikle misyonerlerin ilgi alanlarına giren Türkçe, Arapça

ve Farsça sözlük ve gramerler sayesinde Avrupalılar Osmanlı coğrafyasında ticari kazançlar sağlarken bir yandan da kültürel nüfuz sağlamaya çalışmaktadır. Basma kitapları Osmanlı ülkesinde satarak halkın bu ticaretin sıradan bir kazanç kapısı olduğuna kanmasını sağlayan Avrupalılar çok geçmeden kitapları bir alışveriş nesnesine de dönüştürerek kendileri de Osmanlı kitapçılarında bulunan kitapları satın almaya başlamışlardır. Osmanlı kitapçılarından “*Kralın hizmeti namına!*” kitap satın almak isteyen birçok gezgin ve elçiye göre; “İstanbul’da ve İstanbul’a yakın yerlerde birçok Rumca yazma mevcuttur. Rum keşiş ve papazlar ya da bunların varislerinde bulunan yazmaların sahipleri yazmalarını satmaya hazırdırlar. Rumların sahip olmadığı diğer yazmaları da Türkler, Hıristiyanlardan almışlardır. Kiliselerde kullanılan dua ve şarkı kitapları dışında parşömen, ipek ya da kâğıt üzerine yazılmış kitaplar kâmilen/tamamen satın alınmalıdır.” Lale devrinden itibaren İstanbul’a gelen elçi sayısı günden güne artmakta, başlangıçta Şark’a ve Şark’ın kadim kültürüne duyulan meraka yorulan el yazması satın alma trafiği hız kazanmaktadır. Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki kitapları ne pahasına olursa olsun satın almaya çalıştıklarını yine Galland’ın (1998:234-236) hatıratından öğrenmek mümkündür. Hatıratın çeşitli bölümlerinde ve ekler bölümündeki mektuplarda geçen “... yakın şarkta bulunan bütün yazmaların aranması..” , “.. yakın şark tarihine ait kitaplar, yahut eskiçağda bilinmiş olup henüz Avrupa’da neşredilmemiş olan müellif nazariyeleri bulunup bulunmadığını öğrenilmesi” ve “...yazı adamlarımızın her biri henüz basılmamış birçok güzel eserlerin tab’ı ile mesleklerine ait bilgileri zenginleştirmiş olacaklardır ve bu Şarkın metrukâtıyla/eserleri/mirasıyla da Fransa’mızın zenginleşmesini temin edecektir..” şeklindeki cümlelerden de anlaşılacağı gibi bu kitap ticaretinin asıl amacı Ortaçağın derin uykusundan uyanan Avrupa’nın Osmanlı coğrafyası ve Şark’ın diğer yerlerine dağılmış olan evrensel bilgiyi adeta “hasat ederek” (Galland, 1998: II. cilt:153) – toplayıp çorak Avrupa düşün hayatını ve bilimini – Şark’ın çoraklaşması pahasına da olsa – zenginleştirmektir.

Osmanlı kitapçılarındaki el yazmalarının sayısındaki azalma Damat İbrahim Paşa’nın Tarihçi Aynî’nin *Cihan Tarihi*’ni çevirtmek isteyip de koskoca ülkenin hiçbir yerinde bulamadığı kitabı, sonunda Edirne camisinde tesadüfen bulmasından da anlaşılabilir (Altınay, 1988:84-85; Duverdier, 1992:289). III. Ahmet, toplumsal belleğin kodlanmasını sağlayan yazılı eserlerin azalmakta olduğunu ve hafızanın kan

kaybettiğini fark edince ülke dışına kitap satışını frenlemek için 1716 yılında bir ferman çıkarmıştı. Buna göre İstanbul'daki sahhâfların açgözlülükleri nedeniyle Osmanlı ülkesindeki birçok değerli el yazması kitap, ya Osmanlı coğrafyasının bilinmeyen noktalarına gönderilmiş ya da ülke dışına çıkarılmıştı. El yazması kitapların adeta yok olmaya başlaması, Osmanlı devletindeki bilim hayatını da olumsuz etkilediği için artık ülke dışına kitap satılması yasaklanıyordu.¹ 1718'de ülke dışına kitap gönderilmesini yasaklayan III. Ahmed, bu adımın hemen ardından, toplumsal hafızanın yeniden eski zenginliğine kavuşmasını sağlamak için ülkenin her yanına kütüphaneler açılmasını emretti. Muhtemelen 1712 ile 1780 yılları arasında İstanbul'da Valide Sultan, Şehit Ali Paşa, III. Ahmed, Damat İbrahim Paşa, Âtîf Efendi, III. Osman ve I. Abdülhamid adında yedi farklı kütüphanenin açılmış olması bu emir üzerine gerçekleştirilmişti. Belleğin yitmesine engel olmak için gösterilen bu refleksi ilerleyen yıllarda bünyesinde 30 kişilik bir kadro bulunduran bir tercüme ofisinin kurulması (Altınay, 1980:275; Topdemir, 2002:37) ve Yalova'da bir kâğıt fabrikası² açılması ve matbaanın açılması takip etmiş bir nevi Osmanlı Rönesans'ı başlamıştı (Ersoy, 1959:165; Güleç, 1994:86).

Matbaa, kaybolan Osmanlı el yazmalarının geleceğini müstensihlerin insaflarına bırakmamak için topluma da anlatılmalıydı. Nihayet, ilk Osmanlı – İslam matbaasının kurucusu olan İbrahim Müteferrika, bu matbaada yayımlanan ilk basma kitap olan *Kitâb-ı Lügat-ı Vankulu*'nun önsözüne basma kitap üretiminin Osmanlı halkına bir savunması niteliğinde olan *Vesiletü't-tıb'âa'yı/Matbaanın gerekleri*'ni de eklemişti. Söz konusu metinde el yazması kitapların fiziksel ömürlerinin kısa oluşlarından, istinsahın zaman alan bir kitap çoğaltma yöntemi olması nedeniyle hem birçok kitabın orijinali yok olmadan çoğaltılmasını imkânsız hale getirdiğinden hem de zamanla müstensihlerin

¹ "...İstanbul'da olan sahhaf tâifesi tamamı hamları sebebiyle bi nihaye kütüb-ü mutebere-i etraf ve eknafa belki Memalik-i Osmaniyeden hariç bazı ahar memleketlere gönderip istanbul'da kütüb-ü nefisenin killetine bâis olmağla ilm-i şerifin... muktezidir deyu diyar-ı ahire ticaret vecihi üzere men bâde kitap gönderilmek hususu men olunmak babında Asitane-i Saadet Kaymakamı ve İstanbul Kadısı ve gümrük Emîni'ne hitaben emr-i âli isdar olundu./ 1128"(Raşit, 1866:238)

² Osmanlı sınırlarındaki ilk kağıthane 1453 yılında açılan ve 1808 yılına kadar hizmet veren *İstanbul kâğıthanesi*ydi. Ayrıca *Bursa kâğıthanesi* de 1486–1520 yılları arasında faaliyet gösterecekti. 1746'da Yalova'da açılan kâğıt fabrikasının ardından 1803'te *Beykoz kâğıthanesi* ve 1846'da da ilk özel fabrika olan *İzmir kâğıthanesi* kuruldu. İzmir'deki fabrikanın Avrupa'dan gelen kâğıtların piyasadaki rekabetine fazla dayanamayarak yaklaşık altı ay sonra kapanmasının ardından 1887'de Beykoz'da, *Hamidiye kâğıthanesi* kuruldu. 1915 yılında devam etmekte olan savaştan etkilenecek tahrip edilen Hamidiye kâğıthanesi'nin ardından 1934'de Sümerbank'a bağlı olan *İzmit Selüloz Sanayi Müessesesi* 1936 yılında hizmete girdi. Sümerbank'ın kontrolündeki kâğıt üretimi 1955 yılında *SEKA*'ya verildi. (Güleç, 1994:85-89)

istinsah geleneğine uymayarak yanlış ve eksiklerle dolu kitaplar hazırladıklarından bahsediyordu. Oysa Müteferrika'ya göre matbaa tekniği kullanılarak hem yazılar daha okunaklı ve yanlışsız basılabilir hem de hem de kitap fiyatları ucuzlayabilirdi. Çeşitli konularda okunaklı yazılarla basılacak kitaplar her kesimden okur oranının artmasını sağlayacağı gibi kitap sayısının artmasıyla birlikte Osmanlı coğrafyasındaki kütüphaneler büyüyecek, ilimle uğraşmak isteyen talebeler buralara başvurabilecekti. Yaptığı fetihlerle gayri Müslim toprakları fetih eden Osmanlı devleti kitap basımıyla da İslam medeniyetine katkı da bulunacaktı. Ayrıca bu sayede Avrupa'da birçok eksik ve hatalarla basılan Doğu eserlerini yine doğuya satan Avrupalıların bu ticaretten edindikleri kazançlar da Osmanlı hazinesine dâhil olacaktı. Matbaanın çok sayıda kitap basmaya başlamasıyla çoğunun bir örneği daha olmayan Osmanlı kitapları yok olma tehlikesinden kurtarıldıkları gibi Endülüs kütüphaneleri ve kitaplarının başına gelen kötü olayların benzerlerinin önüne geçilmiş olacaktı (Ersoy, 1959:32-33; Adıvar, 1943:150; Afyoncu, 2000:326; Topdemir, 2002:23).

Osmanlı devletindeki kitap kıtlığının, dolayısıyla hafıza kaybının başlangıcı Endülüs Emevileri'nin düştüğü XV. yüzyıla kadar gitmektedir. İslam medeniyeti'nin en büyük kalelerinden biri olan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (1988:199) *Avrupa'nın temeddiiniinde/uygarlaşmasında birinci derecede amil/sebep* olarak tanımladığı Endülüs Emevi devletinin düşmesinin ardından Endülüs kütüphaneleri yağmalanmıştı. Söz konusu kütüphaneler, Sümer uygarlığından, Asurlulara, İyon uygarlığından Eski Yunan'a, Roma imparatorluğu'ndan İslam uygarlığına kadar medeniyet kırılmaları sırasında havada asılı kalan ya da yok olma tehlikesi yaşayan binlerce yıllık evrensel bilgi birikiminin kodlandığı kitapları barındırıyordu. Avrupalıların, Endülüs Emevileriyle savaşarak elde ettiği ganimetler arasında İspanya toprakları ve İslam medeniyetinin bilgi birikimi de bulunmaktaydı. İslam medeniyetinin evrensel bilgiyle yoğurarak ortaya çıkardığı *Şark yazını* Avrupalılarca ellerinden alınınca zaten maddi imkânları kısıtlı olan Müslümanlar, ilim ve fenden iyice uzaklaşmaya başlamışlardı. Bu durum tüm Garb'a karşı yenik düşen Şark'ın toptan ayağı kalkmasını sağlayacak bir sinir savaşıyla sürdürülecek kültürel bir diriliş hareketini de gerektiriyordu. Fas Sultanı'nın XVII. yüzyılın sonunda Kral II. Charles'a elçi göndererek kaybedilen Endülüs topraklarında bulunan kitaplardan 5000 Arapça el yazması kitaba karşılık 500 İspanyol tutsağını serbest bırakacağını söyleyerek Avrupa'daki kültürel açlıktan kitap

kurtarmaya çalışmıştı (Duverdier, 1992:288). Bu ve benzeri olayların benzer örneklerin yaşanmasından çok evvel Osmanlı devleti de Endülüs'teki engizisyon katliamından kurtardığı Musevilerin Osmanlı topraklarına yerleşmelerine izin vererek bir anlamda Endülüs'teki kitap ve kitap basım kültürünün de Osmanlı topraklarına gelmesini sağlayacaktı.

Avram Galanti, (1995:164-165) Endülüs Arapları ve İspanyollarla birlikte asırlarca yaşamış olan ve bu sırada her iki kültürün birikimleriyle donanan Musevilerin, Portekiz ve İspanyadan çıkarak göç ettikleri yerlere tüccar, banker ve sanatkâr olarak gitmiş olmalarının yanı sıra yazar, tarihçi, şair, doktor, matematikçi, filozof ve matbaacı olarak da yerleştiklerini belirtmektedir. Galanti, sözünü ettiğimiz bu girişi yaptıktan sonra, İspanya ve Portekiz'den İngiltere ve Hollanda'ya göç eden Musevilerin, manevi kültürlerini kaybetmiş olmalarının sebebiyle ilgili açıklamalar yapar. Bu ülkede konuşulan İngilizce ve Hollandaca dillerinin oralarda matbaa bulunduğu için bilim, fen ve edebiyatla birlikte maddi ve manevi hayatı kaplayarak ilerlemiş olduğunu iddia eder. Ona göre, bu ülkelerden gelen göçmenler, geldikleri memlekette konuşulan ve manevi kültürün etkisi dışında kalamayan İspanyolca ve Portekizcenin sosyal yasaların da etkisiyle zamanla Latin diliyle ilişkili olmayan İngilizce ve Hollandaca tarafından yutulmuştur. Bu nedenle İngilizce ve Hollandacanın hem ana dil hem de Eski Ahit ve öteki dini kitapların tercüme ve yazım aracı olarak kalıtım yoluyla kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Bu iddia her ne kadar göreceli de olsa kitabın toplumsal hafızanın korunabilmesi için ne derece etkili bir araç olduğuna dair önemli bir örnek teşkil eder.

Galanti, bu tespitin ardından Osmanlı Sosyal hayatında kitabın kapladığı hacmin kitabın evrim sürecinde değişen gereç ve baskı tekniğiyle olan ilişkisiyle ilgili çıkarımlar yapabileceğimiz bilgiler de vermektedir. Galanti'ye göre XV. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerine dağılan Museviler, sahip oldukları manevi kültürü sürdürebilmek için "gerekli" altyapıya yani "matbaa bilgisi ve tekniğine" dolayısıyla da kitaba sahiptiler. Bu tekniği İstanbul, Edirne, İzmir, Selanik, Filistin ve Şam'da matbaalar açarak uygulamaya koyan Museviler, açtıkları matbaalarda yaygın kanının aksine Arapçanın yanı sıra Türkçe eserler de basmak yasak olduğu için Latince, İspanyolca, Yunanca, Almanca ve İbranice eserler basarak sürdürmüşlerdi (Galanti, 1995:112; Binark, 1975:79-80; Berkes, 2005:58-59; Ertuğ, 1997:36). Osmanlı

coğrafyasında Türkçe ve Arapça harflerle yazılmış olan kitap nesnesinin, matbaa tekniği kullanılarak ve bizzat devletin iradesiyle basıldığı tarihi 1729 olarak veren Galanti (1995:164), ilk Musevi matbaasının açıldığı 1494'ten bu tarihe kadar geçen 235 yıllık süre boyunca Osmanlı coğrafyasında Türkçe basılı kitap olmadığı için İspanyol Musevilerinin, Türkçeden yararlanamayarak sahip oldukları İspanyol kültürü içinde sıkıştıklarını söylemektedir.

Galanti, (1995:113) Musevilerin, Arapça eserler basmalarının neden yasaklanmış olduğuna dair alışıldık bir tespit yaparak “Arapça harflerin, Kur’an’ın yazısı olduğundan, Kur’an’ın gayri Müslimlerin ellerinde bulunmasına izin verilmediğini ve kutsal sayılan bu yazının da gayri Müslimler tarafından kullanılmasının uygun olmadığını söyler.” Selim Nüshet Gerçek’in (1928:10) de değindiği gibi “Kur’an’ın da basılmasından korkan Müslümanlar kendilerine verilen kitapları almak istememişlerdir. İncil’in bir Hıristiyan için kutsal olduğu kadar Kur’an da Müslümanlar için kutsaldır ve Osmanlı toplumu kutsal kitaplarına saygısızlık etmekten çekinerek kendilerine verilen basma kitapları almak istememişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı insanının Kur’an’a duyduğu saygı çok zaman Kur’an’ın yazıldığı dil olan Arapçayı bilmeyen sıradan Osmanlı insanının Kur’an’la ilişkili olabilecek her şeye temkinli davranmasına neden olmuş, Osmanlı insanı Allah kelamının üzerine yazılabildiği kâğıt nesnesine bile hürmet göstermişti. Bu hürmet nesilden nesile asıl kaynağını kaybederek örneğin üzerinde dini konularla ilgili yazı olsun ya da olmasın hatta üzerinde yazı bile olmayan kağıtları yerden kaldıranlara ya da kağıda saygıda kusur etmeyenleri kıyamet gününde cehennem ateşinden korunacağına dair inançların da ortaya çıkmasına neden olacaktı (Busbecq, 2005:30-31; Sanz, 199?:71-72).

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasındaki herhangi bir Musevi matbaasında Arapça eser basılmamış olmasının nedeni olarak sunulan söz konusu yasağın bu şekilde açıklanması artık yıkılamayacak bir kesin kanıya dönüşmüşse de anakronik bir zemin üzerine bina edildiği için tek başına yetersiz bir açıklamadır. Nitekim kitabın insan coğrafyasına girişindeki ana fikrin istisnasız tüm toplumlarda dinsel boyutta olduğu hatırlanacak olursa, Osmanlı devleti gibi inancının temelinde *İkra/Oku!* buyruğu bulunan Müslüman bir devletin, Arapça kitapları gayri Müslimlere ait bir teknikle çoğaltılmasına neden yasak koyduğu daha iyi anlaşılabilir. Zira Osmanlı devleti mensubu olduğu dine geçerken Kur’an’dan önceki kutsal kitapların asıllarını

kaybederek tahrif edilmiş olmasından ders alan ve bu konuda özellikle uyarılan Müslüman Araplardan etkilenmişlerdi. Müslüman Araplar da Hz. Osman döneminden başlayarak özellikle Kur'an'ın istinsah edilmesi ve sayısının arttırılarak İslam coğrafyasına yayılması konusunda hızlı ve dikkatli davranmışlardı. Dolayısıyla Kur'an ve Kur'an harflerinin kendi kitaplarını tahrif eden diğer dinlerin mensupları tarafından – kültürel cihat uğruna – tahrif edileceğine ve “*dinsel hafızanın*” yok olacağına dair bir endişe taşıyor olmaları muhtemeldi. Dinin ve mitlerin çağdaş tüm tarım toplumlarının sosyal ve siyasi yaşamının merkezinde olduğu da düşünülecek olursa, Osmanlı toplumunu sosyal hafızasında bu endişenin kültürel bir endişeye dönüşmüş olabileceği ve XVIII. yüzyıla kadar neden Arapça bir eser basılmamış olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Matbaanın bulunuşundan XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı coğrafyasında herhangi bir Arapça eserin matbaa harfleriyle basılması yasaklanmış, bu yasak kutsal kitap dışında genellikle dini konularda yoğunlaşan diğer Arapça eserler için de uygulanınca kitapların çoğaltılması işi hattat ve müstensihlerin insaf ve tekeline terkedilmişti. Osmanlı coğrafyasının kitap nesnesi söz konusu olduğunda da bir türlü ötesine geçemediği tezgâh üretiminin de bir parçası olarak algılanabilecek yazı ve kitap üretimi bu nedenle yerinde sayarken, Avrupalı devletler – ticari beklentilerin de ötesinde – Ortadoğu'ya kültürel anlamda nüfuz edebilmek için matbaanın icadından yaklaşık yarım asır sonra yine kutsal bir metin olan Mezamir'i Arapça olarak yayınlanmışlardı (Acaroğlu, 1986:510; Kabacalı, 1989:35). Hatırlanacağı gibi İslam kültüründe de ilk el yazması kitap Kur'andır. Özellikle misyonerlerin ilgi alanlarına giren bu ilk Arapça basılı kitabı yine benzer konuları içeren kitapların yanı sıra, Türkçe, Arapça ve Farsça sözlük ve gramer kitapları izlemiş Avrupalılar bu sayede hem kültürel nüfuz hem de ticari kazanımlar için büyük bir alt yapı oluşturmaya başlamışlardı.

Avrupa'da çeşitli dillerde ve çeşitli konularda kitapların matbaa tekniği kullanılarak basıldığı yüzyıllar boyunca Osmanlı devleti her ne kadar bu tekniği ve getirileriyle ilgilenmemişse de kendi topraklarında yaşayan Gayri Müslimlerin matbaa tekniğine olan ilgi ve takibine karışmamıştı. Hatta kendi sınırları içinde satılan basılı kitaplar için gümrük vergisi bile almayarak kitap ticaretini engellememişti. Söz konusu serbestlik, dışardan gelen Arapça ve Farsça basılı eserler söz konusu olduğunda yasaklarla ortadan

kaldırılmışsa da padişah fermanıyla bazı kitapların temin edildiği de bilinmektedir. İspanyadan gelen Musevilerin kurduğu ilk matbaanın dışında Ermeniler ve daha sonra Rumlar da başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde genellikle dini içerikli ya da sözlük ve gramer niteliğindeki kitaplar basmaya başlamışlardı (Ertuğ, 1997:36; Binark, 1975:80).

Söz konusu kitapların basım evlerinde çoğaltılmalarının kimlik ve ana dillerini korumak konusunda önemli bir hafıza işlevi gördüğü kesindir. Ama kitap nesnesinin matbaa tekniği kullanılarak çoğaltılmasına mesafeli duran Osmanlı devletinin bu işi el yazması kitap geleneğine yüklemesinin de en dar anlamıyla okuma yazma oranının artmasına ne kadar olumsuz etki yaptığı da düşünülecek olursa Osmanlı devletinin baskı tekniğine neden 235 yıl boyunca mesafeli kaldığı sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun sebebine dair genel yargıyı özetleyen bir düşünceyi dillendiren Busbecq'e (2005:96) göre "Osmanlılar, Avrupa'daki birçok icatları hemen sahiplenmiş olmalarına rağmen kitap basmaya ve meydan saatleri dikmeye hiçbir zaman yanaşmamışlardır. Çünkü Osmanlılar kutsal kitaplarını bastıkları takdirde bunların kutsal olmaktan çıkacağına, meydan saatlerinin de müezzinlerin ve eski geleneklerin etkisini azaltacağına inanmaktadırlar."

Matbaanın neden geç gelmiş olabileceğine dair bu düşünce bir yana, İbrahim Müteferrika'nın matbaa tekniği konusundaki bilgisinin, yaptığı Avrupa seyahati sırasındaki gözlemlerini kaleme alan Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin meşhur Fransa Seyahatnamesi'nde bulunan matbaanın faydalarına dair bölümlerin ve Sait Efendi'nin devlet bürokrasisindeki nüfuzunun da katkısıyla, söz konusu kişilerin yıllarca sürececek olan bir izin ve fetva bekleyişinin ardından Osmanlı bürokrasisi bünyesinde olduğu ve Arapça harfler kullanıldığı için ilk Osmanlı – İslam matbaası¹ olarak anılan ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasıyla² Temmuz 1727 tarihli ruhsatı Sait Efendi üzerine düzenlenen *Dar'üt Tıbbat ül-Mâmure* 1728 yılında

¹ Nuhoğlu (2002:929) neyin ilk olduğunu şöyle açıklıyor; "Türk-Osmanlı coğrafyasında, bir Müslüman devletin(Osmanlı Devleti) kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere, devletin himayesinde kurulan ilk matbaa"

² "Basma san'atında mahareti olan kimesne bir musahhah kitabın hurûf ve kelimâtını bir kalıba sahihen nakş idüib evreka basmağla zaman-ı kalilde bilâ-meşakka nüsah-ı kesire hâsıl olub kesret-i kütüb rahîs baha ile temlike bais olur. Bu vechle faide-i azimeyi müştemil olmağla ol kimesneye müsaade olunub birkaç âlim kimesneler sûreti nakş olunacak kitabı tashih için ta'yin buyurulur ise gayet müstahsene olan umûrdan olur.. / Fi evaili za 1139" (Altınay, 1988:90)

hizmete girdi (Afyoncu, 2000:326; Berkes, 2005:56-57; Ergürbüz, 1947:25-26). Müteferrika matbaası'nın açılışı için izin istenirken dönemin padişahı ve bürokrasisi tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi dini konuların dışında sözlük, tıp, coğrafya, tarih gibi bilimleri ihtiva eden kitaplar basılacağı telkin ve vaatleriyle bu yeniliğe ısındırılmıştı (Topdemir, 2002:26). Bu noktada matbaa açılabilmesi için fetva çıkarılmış olmasıyla ilgili şu açıklamayı yapmak yerinde olacaktır. Hatırlanacağı üzere Avrupa'da da Katolik kilisesi hazırlattığı indexlerde basılmasını uygun görmediği kitapları mimlemiş ama daha sonra içeriğinde dinle ilgili bir konuyu ihtiva eden kitapların basılmasına da izin vermişti. Ama herhangi bir kitabın basılabilmesi için – İslam kültüründe fetva diyebileceğimiz – dini gerekçeye dayalı bir ön koşul teşekkül ettirildi. Buna göre dini kitapların basılabilmesi için piskoposun onayının alındığını ifade eden *Nihil obstat/Hiçbir engel yoktur* ve *Imprimatur/Basıla* gibi ifadelerle onaylanmış olması gerekiyordu (Labarre, 1994:90). Bundan da anlaşılacağı üzere Osmanlıların kitap basabilmek için dönemin dini otoritesinin onayını almış olmaları Osmanlıya has bir durum değil, dönemin şartlarında tüm dünya ülkelerinin uyguladığı bir usuldü.

Müteferrika matbaası hizmete girdikten sonra basılan kitapların seçiminde, öncelik olarak istinsah edilmesi zahmetli ve zaman isteyen hacimlere sahip ve ilimle uğraşan kişilerce de talep edilebilecek içerikte olanları tercih edilmişti. Matbaanın kurulmasını “*Türk kitabında yapılan reform*” olarak da özetleyen Duverdier (1992:300-305), müteferrika matbaasında basılan kitapların Osmanlı devletinin yeniden doğuşunu sağlamak – kitabın bir hafıza nesnesi olduğuna dair savlamadan hareketle - hafızayı korumak – için bilinçli bir plana göre çıkarıldığına işaret eden ilginç bir tespit yapar. Söz konusu planın muhtemel kahramanları arasında III. Ahmed ve dolaylı da olsa Damat İbrahim Paşa da vardır. “Yeniden dirilişin başkahramanlarından İbrahim Müteferrika Vesiletü't-tıb'âa'sında matbaanın gerekliliğini anlatırken ‘*İman düşmanlarına karşı muharebe, meşru bir meşgaldir!*’ diyerek aslında bu plandan habersiz olan – gelenekçi – Osmanlı bürokrasisi ve dolayısıyla da halkıyla uzlaşmaya çalışarak Osmanlı kitaplarının basılacağı bir matbaa kurmayı “*cihat*” olarak lanse eder.” Buna göre Avrupa'da matbaanın açılmasından sonra Osmanlı devletinin kendi matbaasını kurmasına kadar geçen 234 yıllık süre boyunca Osmanlı coğrafyasında Türkçe dil ve Arapça harflerle çalışan bir matbaa olmadığı için Osmanlı devleti bilim alanında geri kalmıştır (Galanti, 1995:113). “Müteferrika matbaası başlangıçta sözlükler

basarak Osmanlı devletinin kültürel yeniden doğuşunu kolaylaştıracaktır. Osmanlı müstensihlerinin istinsah hataları kendi özensizlikleri nedeniyle gerçekleşmişse de asıl sorun müstensihlerin istinsah ettikleri kitapların diline hâkim olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedendir ki Müteferrika matbaasında ilk olarak Arapça-Türkçe bir sözlük olan *Kitâb-ı Lügat-ı Vankulu* basılır.” İbrahim Müteferrika yönetiminde basılan diğer kitaplara bakıldığında genellikle tarih ve coğrafya kitapları olduğu görülecektir. Osmanlı devletinin güçlü dönemlerinin ve uçsuz bucaksız Osmanlı coğrafyasının eşsiz topraklarının anımsatıldığı bu tarih ve coğrafya kitaplarıyla toplumsal kenetlenmenin sağlanmaya çalışıldığı muhtemeldir. Nihayetinde “kaynaklara dönüş, bilgi ve irfanı özümlemek ve böylece korkunç bir hale gelen gücünü kazanmak isteyen Osmanlı devleti batıya açılan bir pencereyi tamamlamak için 1742 yılında *Kitâb Lisân ül-Acem ül-Müsemma bi-Ferheng-i Şuûri* adındaki Farsça Türkçe sözlüğü basar.” (Duverdier 1992:289-290)

Nitekim bu matbaada Müteferrika'nın yönetimindeki basılan ve 23 cilde ulaşan 17 kitaptan toplamda 12,700 adet basılmış olması ve başlangıçta her bir kitabın baskı adedi 1000 civarındayken sonradan baskı adetlerinin 500'lere kadar düşmüş olması matbaanın hitap ettiği kesimin ve kitaba ayrılan bütçenin ne kadar dar olduğunu bir delil niteliğindedir. Bu noktada söz konusu kitapların bazılarının medrese öğrencilerine ciltlessiz olarak el yazmasının neredeyse onda biri fiyatına dağıtılmış olduğu da bilinmektedir (Altınay, 1994:212; Topdemir, 2002:40). Avrupa'da matbaanın kullanılmaya başlandığı 1454 yılı ile 1454 yılına kadar geçen yaklaşık yarım asır boyunca basılan toplam kitap sayısı 50 bin kadarken Osmanlı devletinde matbaanın kullanılmaya başlandığı 1729 yılından 1830 yılına kadar geçen bir asır boyunca basılan kitap sayısı sadece 180 kadardır. Ancak bu sayı 1876 yılına gelindiğinde 3066'ya kadar yükselmişti (Baysal, 1968:13-14). Kitap basımındaki artışın XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle artan okul sayısıyla ilişkili olması muhtemeldir. Nitekim Jale Baysal'da (1968:79) 1729–1875 yılları arasında basılan kitapların medrese ve dini eğitim veren sübyan mektepleri gibi okullar için basıldığına değinerek kitapların içeriklerindeki değişiklikleri de okullardaki müfredat değişikliklerine bağlamaktadır.

Müteferrika matbaasında müteferrika yönetiminde basılan son kitap olan *Lisan-ül Acem*'in 1742 yılındaki basımı sırasında Müteferrika hastalanmış ve 1744 yılına kadar

matbaasında kitap basılamamıştır. Müteferrika'nın ardından matbaasında neden kitap basılmamış olduğuyla ilgili sebeplere değinen Niyazi Berkes (1962:723), makalesindeki on yedinci dipnotta *Reviczki*'nin Müteferrika tercümesinin önsözünden alıntı yaparak Müteferrika'nın 1746¹ senesinde ölümünden sonra matbaanın kapanmasının hattatların matbaaya karşı muhalefetinden veya daha önemli sebeplerden değil sadece usta işçi bulunamamasından kaynaklandığını nakletmektedir. Müteferrika'nın ardından Osmanlı matbaasının kapanmış olmasının sebebine – ve matbaanın devlet iradesinde açılmasının gecikmiş olmasına – dair bir diğer rivayet de geçimlerini istinsah işinden kazanan altı bin kadar hattat'ın/el yazması işçisinin matbaaya olan tepkilerini göstermek için toplanıp günümüzde Kâğıthane olarak anılan yerde bulunan kâğıt fabrikasına saldırarak göstermeleri üzerine kapanan kâğıt fabrikasından sonra matbaanın da kapatılmış olduğu yönündedir (Babinger, 2004:32). Bu olayın parantezinde Osmanlı devletinde toplamı doksan bini bulan ve geçimini hattatlık yaparak kazanan hattatların matbaanın devlet desteğiyle kurulması üzerine işlerini kaybetme kaygısına kapılarak matbaaya karşı çıktıklarına dair klasik söylemin isabetsiz olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki Evliya Çelebi (1970:218-221) sadece İstanbul'daki yazıcı esnafıyla ilgili bilgi verirken 400 dükkândaki toplam 500 neferden bahseder. Doksan bin kişilik bir hattat klişesi muhtemelen yazıcı esnafı ve yazı ile ilgili diğer reâyâ ve askerîlerin (mahkeme kayıtçıları, sıbyan mektebi hocaları, hatipler, müezzinler, nasihatçiler, naathanlar, hafızlar, mollalar vb.) toplam sayısına bir yakıştırma (Koloğlu, 1987:49). Ayrıca Müteferrika matbaasının faal olduğu 13 yıl boyunca basılan toplam 17 kitap sadece 12–13 bin baskı yapmıştır. Buna göre yıllık ortalama 1000 kitabın basılmış olduğu düşünüldüğünde bunun pek önemsenecek bir rakam olmadığı ortaya çıkar. Eğer hattatlar her yıl 1000 tane kitabı istinsah etme fırsatını kaçırdıklarında ayaklanacak kadar muhtaç ya da fanatik olsalardı, Osmanlı tarihinin piyasaya yeni giren acemi hattatlarla ustalar arasındaki rekabet yüzünden patlak veren asayiş olayları hatta ayaklanmalarla dolu olması gerekirdi. Bu rivayet kronolojik olarak değerlendirildiğinde aslında söz konusu ayaklanmanın ve bu ayaklanma sırasında yöneltilen şiddetin sadece kâğıt fabrikası ya da matbaaya olmadığı aşikârdır. Rivayet edilen olay muhtemelen

¹ Niyazi Berkes, İbrahim Müteferrika'nın ölüm tarihini 1746 olarak verirken Orlin Sabev (2006:96-97) çalışmasında bu konudaki diğer görüşleri de değerlendirerek 1747 tarihini verir. Bu bağlamda Altınay'ın (1988:168) yayınladığı İbrahim Müteferrika'nın ölümüne dair arşiv belgesinde *evahiri 1160* kaydı düşünülmüştür. Bu tarih, Şubat 1747'ye karşılık gelmektedir.

1730 Patrona Halil isyanı sırasında gerçekleşmiştir. İsyân sırasında matbaanın ciddi bir yıkıma uğramamış olmasından da anlaşılacağı üzere Patrona Halil isyanı sadece matbaaya da kâğıt fabrikasını hedef alan bir müstensih muhalefeti değil yeniçerilerin öznesinde, Padişahın yaptığı bir dizi köklü ıslahata, bu ıslahatın sahnelendiği kurum ve mekânlara duyulan tepkinin şiddete dönüşmüş halidir. İsyânın ardından isyandan doğrudan etkilenmiş olsun ya da olmasın birçok Lale devri kurumu zaten mesaisine devam etmemiştir. Bu noktada Müteferrika'nın 1753 Osmanlı – Avusturya savaşına katıldığı ve oradan da Avrupa seyahatine çıktığı beş yıl boyunca – sonradan ruhsatı kendi adına yenilenen – matbaasında herhangi bir kitap basılmamış olması örneğinde olduğu gibi Müteferrikadan sonra Osmanlı matbaasının kapanmış olması, matbaa personelinin henüz Müteferrika olmaksızın kitap basacak beceriyi kazanamamış olmalarına yorulabilir. Nitekim Yalova'da ki kâğıt fabrikası İbrahim Müteferrika'nın ardından III. Selim dönemine kadar faaliyet göstermeye devam etmiş ancak çok geçmeden masrafların artmasıyla zarar eden fabrika da kapanmıştı (Altınay, 1980:296).

Müteferrika matbaasından evvel Osmanlı devleti matbaaya mesafeli dursa da matbaa tekniğini siyasi amaçlar için kullanılmasına engel olmaktan geri durmadığı gibi kendi iç siyasetinde azınlıklara ait matbaaların propaganda yapmalarına da pek fırsat vermemiştir. Osmanlı devleti – muhtemelen mezhep propagandası olarak kullanılmasına engel olmak için – Yahudi matbaalarına müdahale etmezken Rum ve Ermeni matbaalarının çalışmalarına müdahale edebiliyordu (Altınay, 1988:32-33; Berkes, 2005:60-61; Koloğlu, 1987:24). Nitekim bunu dini propagandalar yapan matbaaları kapatarak gerçekleştirmiş ama herhangi bir men etme yoluna gitmemiştir. Osmanlı devletinin matbaayı siyasi propaganda gereci olarak kullananlara karşı aldığı tavır, II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuasında yazılar yazan B. A. Mystakıdıs'ın Osmanlı devletinde matbaaya yasak getirildiğine ve matbaaya müdahale edildiğini iddia etmesine ya da münferit bir kararı tüm çağlara affetmesine de psikolojik bir altyapı da hazırlayacaktı.

Osmanlı devletinin matbaalara karşı muhalefeti ve müdahalesinin ölçüsüyle ilgili elimizde kesin bilgiler olmasa da Mystakıdıs (1328/1910:322-328) tarafından kaleme alınmış olan ve Osmanlı padişahlarından II. Beyazıt'ın matbaa ilmi ile uğraşmayı yasaklayarak bu yasağa uymayanlara idam cezası verileceğine dair bir ferman

yayınladığını *Firmin Didot*'dan nakleden makalesindeki “müdahalenin sınırı”nı tarif eden iddiayı çürütecek yeterliliktedir. Şöyle ki, yapılan araştırmalarda içeriğinde böylesi bir yasağı ihtiva eden bir fermana rastlanılmamıştır (Kabacalı, 1989:11-12). Ayrıca eğer Didot'un iddia ettiği gibi bir ferman yayınlandıysa ve söz konusu ferman I. Selim döneminde yeniden uygulamaya konulduysa adı geçen hükümdarların tahtta kaldığı yaklaşık yarım asırlık süre zarfında Osmanlı coğrafyasında herhangi bir kitap basımının yapılmamış olması gerektiği gibi yeni matbaaların da açılmamış olması gereklidir. Oysa yukarıda da değinildiği gibi 1494 yılında Osmanlı coğrafyasında ilk Musevi matbaası açıldıktan sonra 1510 yılında Selanik'te bir başka Musevi matbaası daha açılmıştı (Adıvar, 1943:19; Ertuğ, 1997:36).¹ II. Beyazıt'ın kendi döneminde topraklarında dört tane matbaa açılmış olduğunu ve İnuğur'un eserinde (1993:151-152) iddia ettiği gibi söz konusu matbaaların *gizlice* faaliyet gösterdiğini bilmiyor olması mümkün değildir. Kaldı ki İstanbul ve Selanik'teki bu matbaalarda 19 tane Yahudice kitap basıldığını belirten Acaroğlu'nun da belirttiği gibi tüm bu sayısal istatistikler bir yana II. Beyazıt'ın kişiliği düşünüldüğünde bile böyle bir yasak getirmiş olması ihtimal dâhilinde değildir. Zira, Adli mahlasıyla şiirler yazan II. Beyazıt'ın kendisi 124 şiirini derlediği bir divana da sahiptir. (Acaroğlu, 1989:508-509). Bu bağlamda II. Bayezid'in halefi olan I. Selim'in Bayezid'le karşılaştırılarak daha sert ve otoriter olduğu göz önüne alındığında kendi payitahtı sırasında azınlıklarca basılan kitap sayısının 33'e yükselmiş olması zaten belgesi olmayan bu tarihsel iddianın – sezgilerle de ulaşılamayacak – tarihsel bir yorum hatası ya da kısa süreli bir yasağın tüm döneme atfedilmiş olduğunu göstermektedir.

II. Bayezid ve I. Selim dönemlerine atfedilen matbaa yasağını Firmin-Didot'tan naklederek dillendiren Mystakıdıs, aslında bir Rum tarihçesidir. Rumlar Osmanlı coğrafyasında kendi matbaalarını açan en son azınlıklırlar. İspanyadaki Katolik Hıristiyanların katliamından kaçan Museviler, Osmanlı Katoliklerine gözdağı vermek için matbaa açtıktan sonra Osmanlı Katolik Ermenileri onların ardında da Ortodoks Rumlar matbaa açmıştır. Peş peşe açılan bu azınlık matbaaları arasındaki çatışmalar, yayımlanan kitaplarla sürdürülmüştür. İstanbul'daki ilk Rum matbaasının kurucusu olan Rahip Kikodemos Metaksas, 1627 yılında Yahudiler aleyhine metinler içeren

¹ Alpay Kabacalı (1989:20-21) yukarıda matbaanın açılışına dair verilen tarihlerden önce; 1488 yılında İstanbul'da İbranice bir Sözlük basıldığını Toderini ve Castellan'ı kaynak göstererek iddia etmektedir.

Court Traitê Les Juif / Yahudiler Aleyhine Küçük Bir Risale kitabını bastıktan sonra söz konusu matbaa Cizvit papazlarının kışkırtmalarıyla saldırıya uğramış, gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılan Meteksas matbaa gereçlerini alarak İstanbul'dan ayrılmıştır (Ertuğ, 1997:36; İnuğur, 1993:152). Dünya ve Osmanlı topraklarında milliyetçilik akımının şimşekler çaktırdığı bir dönemde boyunduruk altına alınmış, ezilmiş bir millet literatürü yaratmak isteyen Rum milliyetçilerinin kaleminde satır aralarından çıkarılarak “barbar” bir medeniyetin “kadim” bir medeniyeti asimile etmek için yaptığı bir zulme dönüştürülmüş, aslında sıradan bir asayiş olayı olan bu küçük hatıra, muhtemelen Didotta yapılan bir alıntıyla Mystakidis ve Karaçun gibi yazarlar tarafından gerçekleştiği dönemin dinamikleri göz ardı edildiği için kördüğüm olan bir önyargıya dönüşmüştür. Oysa olaya tarihsel bir bütün olarak bakıldığında bu olayın geçtiği XV. yüzyılın Avrupa'daki mezhep çatışmalarının en yoğun yaşandığı ve XVI. yüzyıl boyunca da devam eden mezhep çatışmalarının matbaalarda yapılan yayınlar üzerinden körüklendiği görülecektir. Oysa aynı yüzyıllarda Osmanlı devleti Avrupa'nın aksine siyasi ve ekonomik alanlarda yüksek bir refah seviyesini yakalamış bilinen dünyanın tüm kavşaklarına, kültürel mirasın kalelerine sahip olmuştur. Avrupa'daki anarşinin topraklarına sığramasına engel olmak isteyen Osmanlı ideolojisi de kendi bünyesindeki azınlıkların Avrupa'daki dindaşlarının sürdürdükleri mezhep çatışmalarına kapılmasına engel olmak zorundadır. Söz konusu fevri matbaa kapatma olayı istisna bir asayiş olayı olarak algılanarak çağa asayiş olaylarına saplanarak değil de yukardan bakıldığında Meteksas'ın ardından İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde birçok Rum matbaası açılmış olduğu fark edilecektir (Ertuğ, 1997:36). Zaten XV. yüzyılda dünyadaki 14 ülkedeki toplam matbaa sayısı 30 kadardır. Tarih 1728 yılına geldiğinde dünya çapında sayıları 89'u bulan matbaaların 37 tanesi Osmanlı sınırlarında faaliyet göstermektedir.

Osmanlı topraklarında bir matbaa yasağı olduğuna dair söylentilerin asıl kaynağı II. Bayezid ya da I. Selim dönemlerindeki münferit birtakım olaylar değil de yaklaşık iki asır kadar bir zaman farkıyla II Mustafa döneminde yaşanan bir asayiş olayı ve bu olayın hemen ardından ilan edilen 1701 tarihli ferman olmalıdır.¹ Buna göre, dinin

¹ “.... Bu misillü bir muhdes ve fâsid bir şey olmak gerek Valde ve Vezir Hanlarında gerek sair yerlerde her nerede bu misillü kitap basmacıları var ise tecessüs ve tefahhus ile bunları bil-külliyeye alâtların ihrak bi-n-nâr ve kârhanelerin iptal eyleyüb ba'de'l-yevm bir ferde basma etmemek üzere muhkem tenbih ve tekid eylesin, şöyle ki bundan sonra dahi mütenebbih olmayub kitab basmasına isticra ederler ise ahz ü

siyasi çekişme malzemesi olarak yaygın kullanılır olduğu bu dönemde Katolik mezhebinin Ermeniler arasında yayılması için çeşitli ekleme ve tahrifler yaparak bastıkları İncilleri dağıtmak isteyen bir Ermeni matbaası kapatılmıştır. Bu noktadan hareketle Osmanlı devletinde bir matbaa yasağı mevcutsa da bu yasağın iddia edilen dönemlerde değil de daha yakın bir zamana ait olduğu, tüm matbaaları değil de propaganda yapan Ermeni matbaalarını hedeflediği aşikârdır. Fermanın uzun süre yürürlükte kalmadığı Osmanlı devletinin kendi iradesinde bir matbaayı bu olaydan yaklaşık çeyrek asır sonra kurmuş olduğundan da anlaşılabilir. Osmanlı Devletinin kendi iradesinde bir matbaayı kurmakta Avrupa ülkeleriyle ya da bünyesindeki azınlıklarla karşılaştırıldığında neden gecikmiş olduğuna dair sorulara gelince tam da yukarıda sözü edilen mezhep çatışmalarının çağdaşı olan ve İslam coğrafyasıyla ilgili bir parantez açılabilir. Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyasında Sünni – Şii çatışmasının en yoğun yaşandığı dönem yine Avrupa’da mezhep çatışmalarının yaşandığı XV. ve XVI. yüzyıllardır. Katolik kilisesinin asırlar süren tahakkümünü sona erdiren ve özgür düşüncenin kıvılcımlanmasını sağlayarak yeni mezhepler çıkmasını sağlayan somut ortaçağ nesnelere en önemlilerinin başında matbaa ve dolayısıyla “*kitap*” gelmektedir. Şii propagandasının derviş kılığındaki Safevi ajanları tarafından sözlü olarak yapılmasını engellemek konusunda bir asra yakın bir süre boyunca yetersiz kalan Osmanlı devletinin Avrupa örneğindeki gibi bir de bu propaganda araçlarına matbaanın dâhil edilmesini göze alamamış olması muhtemeldir. Ayrıca mevcut savaş koşullarının sosyal hayatın hemen hemen tüm alanlarını kuşatan ezici ağırlığının matbaanın yayılmaya başladığı XVI. yüzyıl boyunca hissediliyor olması eklenince Osmanlı kitap ehlinin ilmin pratik alandaki eserlerine bile neden başlangıçta rağbet etmemiş olduklarıyla ilgili bir başka sebep ortaya çıkar (Adıvar, 1943:64).

İnsan doğasında yerleşmiş olan herhangi bir alışkanlığın kolay kolay terk edilemiyor olduğu aşikârdır. Bu nedenledir ki Osmanlı toplumsal karakterinin derinlerine işlemiş yazı ve kitap geleneğinin matbaanın icadıyla birden bire değişmesini beklemek, özellikle zamanın daha yavaş algılandığı bir çağda, hem de dünyanın en güçlü devleti olmanın verdiği kendine güven yüzünden yeniliklere yukardan bakan bir ideolojiye sahip bir devlet teşkilatına haksızlık etmek olacaktır. Binark’ın söylemiyle girdiği tüm

habs ve ism-i resmileriyle der-i devlet-medârıma arz i’lâm eyleyesün... / Fi evaili ra 1113” (Altınay, 1988:32-33)

savaşlardan galip ayrılan Osmanlı devleti siyasi gelişmelere paralel olarak kültür ve medeniyette de ilerlemişti. Zamanla zaferlerle yenilgilerle yer değiştirmiş olsa da gerek devlet gerekse halk her konuda muzaffer olma alışkanlığını uzun süre devam ettirmiştir. Bu nedenle sadece matbaa konusunda değil, düşünce ve bilim alanında Avrupa’da atılan adımları da kendine uzak tutmaya çalışmıştır. Tamamen örgütsü olan bu toplumsal direniş bir milletin/ideolojinin gururu/zihniyeti ve yenilmezlik fikrinin toplumsal hafızaya işlemiş olmasındandır (Binark, 1975:75-76). Bu toplumsal karakterin devletin ideolojisi haline gelmesindedir ki Osmanlı devleti geçmişin medeniyet kırılmalarından aldığı bilgi mirasını zenginleştirerek yaygın hale getirebilecek Garb’a ait hemen hemen her nesneyi işe yaramaz birer “*icat*” saydığı için dikkate bile almamıştır. Oysa bu Osmanlı ideolojisinin zamanla tıkanmasına neden olacağı gibi var olan birikimin de farkına varmadan Garb’a akmasına neden olacaktır. Osmanlı devletinin bilgi ve bilgi üretimine bakışının tarihsel süreçte ne kadar değişmiş olduğunu göstermesi adına Klaus Kreiser’in (1999:109) Andreas David Mordtmann’dan aktardığı düşünceler toplumsal algıyı özetler niteliktedir. Buna göre, “Abbasi halifeliği döneminde zengin bir biçimde geliştirilen bilimsel yaşam,, Türklerin, tüm bilimlerin Araplar tarafından tam olarak son aşamaya dek geliştirildiklerini sanmalarına neden olmuştur. Türkler de tüm zamanlar için kültür halklarının önderliğini üstlenmek için adeta seçilmiş olan Helenler gibi insanlığa karşı günah işlemişlerdir. Kemikleşmiş dogmaların boyunduruğu altında düşünsel ve fiziksel köleliğe düşen Helenler, Bizans sonrası Yunanlılığa dair olumsuz imgelerin kaynağı olduğu gibi Türkler de kendi antik çağlarına Bağdat Halifeliğine ihanet etmişlerdir.”

Mordtmann’a ait bu düşüncelerin doğruluğu tartışılır olsa da Osmanlı devletinin matbaayı kurmak dolayısıyla gündelik yaşama daha çok kitap kazandırmak konusundaki gecikmesi toplumsal talebin azlığına da yorulmalıdır. Konuya anakronik bir zemin üzerinden değil de dönemin şartları dikkate alınarak bakıldığında ve örneğin herhangi bir kale kuşatmasının bile onlarca yıl sürebildiği göz önüne alındığında – gayri Müslimler tarafından açılmış olsa da – Osmanlı coğrafyasında açılan matbaanın, Almanya’dakinden “sadece” 49 yıl sonra faaliyete başlamış olduğu görülecek bu zaman farkının mevcut zaman algısının “durağanlığında” pek de uzun bir süre olmadığı görülecektir. Ayrıca Osmanlı iradesinin matbaayı başlangıçta ertelemiş olması’nın mevcut lonca sisteminin işleyişiyle ilgili sıkıntılar yani yeni bir beratlı mesleğe izin

verilmiş olması nedeniyle de gecikmiş olabileceği (Berkes, 2005:58) parantezinde, Avrupalı devletlerin de matbaayı hemen içselleştiremedikleri bilinmektedir. İtalya'daki Urbino kralı Federigo'nun basma kitap bulundurmaya bir utanç vesilesi sayması, Fransa da müstensihlerin örgütlendiği loncanın matbaacıları parlamentolarına şikâyet etmiş olmaları, İngiltere de kurulan ilk matbaanın kurucusunun rahipler tarafından dinsizlikle ithaf edildiği bilinmektedir. Yine yakın bir dönemde XIX yüzyılın başlarında kurulan dantel fabrikasının el tezgâhlarında dantel yapan zanaatkârlar tarafından yakılması (Binark 1975:78-79) yerleşmiş üretim ya da yaşam tarzlarının tüm dünya toplumlarında sancılar çekilerek değiştiğini böylesi olayların doğal karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Nihayetinde Osmanlı coğrafyasında gayri Müslimlerin başlattığı matbaacılık konusunda devlet iradesinde kurulan Müteferrika Matbaasıyla toplumsal bir deneyim yaşanmıştı. Sosyal bünyenin bu yeni üretim tarzını sindirmesi için gerçekleşen büyük çalkantıların ardından XIX. yüzyıla gelinene kadar matbaacılık da giderek yaygınlaşmaya başlayacaktı. Başta mühendishane olmak üzere bazı devlet kurumları kendi bünyelerinde matbaalar kurdurdukları gibi gazete basımının da başlamasıyla resmi matbaaların dışında sivil matbaalar da açıldı. Fransa Elçiliği Matbaası, Mühendishane Matbaası (Beydilli, 1995), Üsküdar Matbaası, Takvimhane Matbaası, ve Bulak Matbaası (Kut, 1992:387-388) gibi devlet odaklı matbaaların dışında özel kitapçıları ve matbaa şirketleri de kurulacaktı (Nuhoğlu, 2002:928-929).¹ Abdülaziz'in hükümdarlığının son yıllarından başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden süreçte İstanbul'da günümüzdeki örneklerine benzer kitapçıları "kitapçı" adıyla açılmış, sayıları oldukça fazla olan okulların ihtiyacını karşılayacak bir basımevi sahibi olmak ticari çekiciliğe sahip hale gelmişti (Strauss, 1993:7-8). Server İskit'in (1939:117-122) "Eski Babîâli Kitapçıları" başlığı altında sıraladığı *Kasbar, Kitapçı Arakel, Ohanes Aznavur, İbrahim Hilmi* vb. kitapçıların ve matbaanın varlığı halkın kitaba olan ilgisi ya da eğitim seviyesinin yükselmesine değil de açılan yeni okulların müfredatlarında yapılan değişikliklerle ilgiliydi. Osmanlı kitapçılığı ve matbaacılığı asıl gelişimini II. Abdülhamid döneminde sağlayarak kitap, gazete ve benzeri basımlar gün geçtikçe çoğalacaktı Ancak bu dönemde mevcut sansür uygulamasından kitap ve kitapçılarda nasibini alınca basılan, gazete, dergi ve kitapların ve gümrüklere el konulan

¹ Devlet odaklı olmayan ticari bir kitap işletmesi örneği için bak. Demirel, 2004:89-96

kitapların çoğu toplatılmış, “muzır” damgası vurularak Çemberlitaş hamamında yakılarak yok edilmişlerdi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra sansür uygulaması kaldırılarak 1909 senesinde Kanuni Esasî'nin 12. maddesinde matbaacılık ve kitap yayınlarını düzenleyen “*matbuat kanun dairesinde serbesttir.*” ibaresinin sonuna “*hiçbir veçhile kablettabı teftiş ve muayene tâbi tutulamaz.*” şeklinde bir cümle eklenerek daha net hale getirildi. Aynı tarihte kabul edilen matbuat kanunuyla birlikte artık matbaa açmak serbest hale getirilmiş yayınların serbestçe yapılmasına izin veren bir uygulamaya geçilmişti. 1910 senesinde de “telif kanunu”nun da yarattığı olumlu havaya rağmen mevcut değişiklikler genellikle kâğıt üzerinde yapıldığı ve bürokratların devam eden siyasi çalkantıları da fırsat bilerek eski uygulamaları devam ettirmeleri nedeniyle kitap vb. yayınlarla ilgili sorunlar II. Meşrutiyet döneminde de devam edecekti (İskit, 1939:128-137).

2. 5. Dinsel Ve İşitsel Bir Nesne Olarak Kitap

Osmanlı devletinde eğitim öğretim dili olarak Arapçanın kullanılmakta olduğuna yukarıda değinilmişti. Arapça konusundaki ısrarın Kur'an'da bulunan terimlerin çevrilmesinin kelime ve cümlelerin muhtevasını zedeleyeceği düşüncesiyle caiz görülmemiş olması nedeniyle olduğu bağlamında, Osmanlı devleti ve diğer birçok İslam devleti ilim dili olarak Arapçayı kullanırken Batı'da ilim dili olarak Latince kullanılmaktaydı. Kitapların sadece Arapça olmadığı Osmanlı yazınında Edebiyat dili olarak da Farsça ağırlıklı olarak kullanılmış tüm bu farklı dillerin yanı sıra gündelik yaşamda konuşma dili olarak Türkçe'nin kullanımına devam edilmişti. Hal böyleyken, dini ve tasavvufi metinler dışında kalan klasik dönem edebiyatında, metinlerde kullanılan dil genellikle anlatılmak istene şeyin doğrudan anlatılması için yani “fayda” için değil de söz dizimleri ve söz sanatlarının görsel ve işitsel bir ahenkle bir araya getirilebilmesi için yani “araç” olarak kullanılmış, çok zaman “fikir” ikinci plana itilerek “biçim”e önem verilmişti. Dolayısıyla yazı dilindeki söz sanatlarını ve dili anlayamayan halk, kitaplara mesafeli dururken ortaya sadece belirli bir kesimin anlayabileceği entelektüel bir yazı ve kitap geleneği çıkmıştı (Tulum, 1999:421).

Modernleşme döneminde kitap sayısındaki artış, Batının da etkisiyle ortaya çıkan yeni yazın türlerinden Roman, makale, tenkit tiyatro gibi ürünlerin verilmesiyle birlikte fikri yönü ağır basan, eğitici nitelikteki, anlatmak istediğine söz sanatlarıyla değil de

doğrudan değinen yeni bir yazı dili ortaya çıkaracaktı. Bu durum okur-yazar oranındaki artışı da beraberinde getirecek ama mazisi yakınçağdan öteye gidemeyen bu gelişmenin evvelinde halkla kitap arasındaki mesafe bir türlü aşılamayacaktı. Aslında bu çalışmada özellikle ayırıştırmaya çalışılan da birey-kitap bağlamında Osmanlı insanının gündelik yaşamında entelektüel anlamda kitap okuyup okumadığı konusudur. Örneğin günümüzde kitap sadece ilim talep edenlerin ya da din adamlarının kullandığı “kaynak” yahut “araç” olmaktan çıkarak bireysel tercihlerle ulaşılan, entelektüel haz ve bilgi alınan nesnelere dönüşmüşlerdir. Osmanlı sosyal yaşamında böyle entelektüel bir okuyucu kitlesinin var olup olmadığıyla ilgili bir tartışmanın anakronik olacağı parantezinde mevcut kitap dilinin de entelektüel anlamda olmasa bile genel anlamda da bir okuyucu kitlesinin oluşmasına engel olduğunu söylemek mümkündür. Zira Osmanlı devletinde Türkçe eğitimin yapıldığı ender yerler olan Tekkeler dışında medrese vb. eğitim kurumlarında ilim dili olarak Arapça ve Edebiyat dili olarak da Farsça kullanılmaktadır. Her iki dilin kâğıt üzerinde bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan Osmanlıcanın zengin olduğu şüphesizse de bu dilin genel itibariyle medrese eğitimi almış ulema sınıfına, daha nesnel bir ifadeyle Osmanlı klasik yazınının estetik yapı ve işlenen konular itibariyle belirli bir okuyucu/dinleyici kitlesine hitap ettiği bir gerçektir. Nitekim ezber geleneği nesiller boyunca devam etmiş bu yetenek özellikle Kur’an’ın korunması için kullanılmışsa da Kur’an’ı ezbere bilse de içeriğini anlayamayan çok sayıda hafızın ortaya çıkmasına engel olunamamıştır. Yine Osmanlı toplumunda ana dilindeki yazıları okuyabilen ya da yazabilenlerin sayısının oldukça az olduğu klasik ve klasik sonrası dönemlerde üretilen kitaplardaki dili anlayabilmek bile çok zorken bu kitaplara konu edilen bilimsel ve edebi konuları kavrayabilecek bir yetkinliğe ulaşmak da oldukça zor edinilen bir eğitim gerektirmektedir. Bilindiği üzere birçok din adamının Arapça konusunda yetersiz olduğu Osmanlı toplumunda Arapça eser veren birçok Türk ilim adamı ve edebiyatçı da Arapça konusunda iddialı değildir (Koloğlu, 1987: 32).

Bu bağlamda Divan edebiyatı, Halk edebiyatı, Tekke edebiyatı gibi yazın türleri geliştiren Osmanlı yazınında özellikle sözlü anlatım geleneğinin devam ettirildiği farklı alt formlar da ortaya çıkmıştır. Bu formların belki de en ilginç olanı okuma yazması olmayan bireylerin dâhi sahip oldukları hafıza ve doğaçlama yeteneği sayesinde sürdürebildikleri ve XVI. yüzyıldan sonra ortaya çıkan Âşık edebiyatıdır (Başgöz, 2003). Âşık edebiyatının çok zaman ümmî olan temsilcileri, kendi

yazdıkları/tasarladıkları şiir, efsane gibi eserlerini ya da ağızdan ağza söylene söylene sonraki nesillere aktarılmış ve yaygınlaşmış efsaneleri, nota bilmeseler dahi sazlarından rasgele çıkardıkları melodiler eşliğinde halkın yoğun olarak bir arada bulunduğu kahve, esnaf çarşısı, Pazar ve ya meydanlarda etraflarına toplananlara gündelik konuşma dilinde anlatmışlardı. Anlatılanlar herhangi bir yerden okunmadan sadece işitilerek de ezberlenebildiği için ümmî olanlar bile bu edebiyatın önemli eserlerini verebilmişler, kullanılan dil sıradan Osmanlı insanının gündelik dili olduğu için de bu gelenek günümüze kadar devam edebilmişti. Yazılı olmadığı için o dönem halk arasında dolaşan kitapları bulunmayan bu nedenle de her yinelenişinde farklı kelime ve içeriklere bürünen bu edebiyata ait ürünler sonraları cönk adı verilen defterlere kaydedilmeye başlamıştı. Osmanlı yazınının sahip olduğu dil nedeniyle halktan uzaklaştığı çağlar boyunca halkın sözlü edebiyatı devam ettirmiş olduğunu en iyi örnekleyebileceğimiz Âşık edebiyatına dair açıklamadan sonra Osmanlı sosyal yaşamında kitapların aslında işitsel nesnelere olduklarına dair bilgiler vermeye devam edelim.

Günümüzde kitap denildiği zaman genellikle akla ilk gelen Roman sanatı, XVII. yüzyıla kadar sosyo-kültürel hayatın nesnelere arasında olmayan ancak XVIII. yüzyıl itibarıyla vücut bulmuş farklı bir yazın türüdür. İlk ve Ortaçağlar boyunca Romanların kitaplara konu edilmemiş olması yakınçağa kadar kaleme alınan kitapların aslında *okunmak* için değil de *dinlenmek* için yazılmış olmalarıyla ilişkilidir. Örneğin Tevârih-i Âl-i Osman adındaki erken dönem Osmanlı tarih anlatısını kaleme alan ve XV. yüzyılda yaşamış olan Âşıkpaşazâde eserinde “*Allah ana rahmet etsün kim bu Âli Osman menakıbın okuya ve yahud dinleye*” şeklinde bir cümle kullanır. Bundan da anlaşılacağı üzere İslam ve Osmanlı geleneğinde kitap, tıpkı *Dede korkut hikâyeleri* ya da *Binbirgece masalları* gibi yalnızca *görsel* bir bilgi kaynağı olmanın yanı sıra *işitsel* bir bilgi aktarım nesnesi işlevi de görmektedir. Kitap kavramını, işitsel bir nesne olması bağlamında işitsel bir nesne olarak çözümlenmeye devam edebileceğimiz eserinde Âşıkpaşazâde “*Dinle ki neder bu ışık pirin..*”, “*Dinle ki deyem..*” ya da “*Uzun Hasan’dan evvel işitdiğün hadiseleri..*”, “*Sebeb neyidüğün sana haber vereyim işidesin..*”, gibi cümleleri dinleyenlerin/okuyucu kitlesinin kimler olabileceğine dair fikirlerde veren “*İmdi ay aziz/azizler!*”, “*Ay derviş!*” gibi seslenme ünlemleriyle birlikte sık sık tekrarlamaktadır. Âşıkpaşazâde’nin kitabında kitabını *okuyanlara* değil de *dinleyenlere* seslenen bir üslup kullanmış olması kendi tarzını yaratmaya çalışan bir yazarın kişisel tercihi olmaktan

uzak, bireysel tatmin için değil de toplumsal beklentiler için kaleme alınmış olan ve kendi tabiriyle “*kalem diline verdiği*” eserinin bir *menakıpname* olması nedeniyle mümkün değildir. Zira menakıpnamelerin savaş ve barış zamanlarında kahvehanelerde ya da benzeri yerlerde hazırda bekleyen ahaliye *okunmak* dolayısıyla da *dinlenilmek* gibi amaçlarla yazıldığı bilinmektedir.

Nitekim sözlü anlatımın oldukça fazla geliştiği Osmanlı toplumunda yazılı metinler genellikle okunmak için değil de ezberi kolaylaştırmak için kullanılmakta olduğu gibi Hıristiyanlarda yazıya Müslümanlarda ise söze itimat edildiğini söylemek mümkündür (Sabev, 2006:62). Sözün böylesine merkezde olduğu Osmanlı sosyal yaşamında sohbet sırasında güzel konuşuyor olduğu için büyük saygı ve ilgi toplayan kişilere de “mîr-i kelâm” denildiğini biliyoruz (Strauss, 2000:308). Bu bağlamda Hıristiyan mahkemelerinde şahitlik yapacak kişiler kutsal kitaba el basarak yemin ettirilirken, Müslüman mahkemelerinde kişinin sözlü yeminiyle yetiniliyor olunması bu sanıyı destekler niteliktedir. Kitaba dair böylesi bir bilişsel algının olduğu Osmanlı toplumunda doğal olarak kitabın kendisinin birçok kopyasına ihtiyaç duyulmadan da bilginin aktarılmasını sağlayacak sözlü kitap geleneği gelişmişti. Herhangi bir cami kitaplığında, konakta ya da gezgin bir dervişin çantasında bulunan bir nüshanın varlığıyla zenginleşebilen ve İslamiyet öncesi Türk ve Arap geleneklerinin ortak paydalarından biri olan bu sözlü edebiyat/kitap geleneğinde bir mekânda toplanan dinleyicilere kitabın sesli bir şekilde okunmasını sağlayacak şekilde durak ve geçişlere de dikkat edilirdi. Aynı zamanda kullanılan dilin dinleyenlerin duyduklarını hafızalarında tutabilmeleri için özellikle sade olmasının ve çok zaman *yinelemelerin* sık sık yapıldığı bölümlerin arasında dinleyenlerin hep birlikte tekrar ettikleri bölümlere yer verilmesinin dinleyenleri sıkıcı ve pasif bir kitap okuma/dinleme rahatsızlığından kurtararak eğlenceli ve aktif okuma/dinleme sırasında cemaat olma duygusu vermeye ve dinleyenlerden herhangi birini sözlü kitap geleneğini devam ettirecek bir yetkinliğe ulaştırmaya yönelik olduğu muhtemeldir (Çobanoğlu, 1999:67-68) Kitabın hafızaya alınması eylemini gerçekleştirmek için yinelemelere yer verilmesine yine Âşıkpaşazâde’den bir örnek vermek mümkündür; Âşıkpaşazâde (1332:142) anlatısında II. Mehmet’in İstanbul’u ele geçirdikten sonra Ayasofya’da kıldıracağı ilk Cuma namazını anlatırken “*Elhasıl fethün evvel Cuma günü Ayasofya’da Cum’a namazın kıldılar. Ve hutbe-i İslâm okındı. Sultan Mehmed Han Gazi adına kim ol Sultan Murad*

Han Gazi oğludur. Ve ol sultan Mehmet Han Gazi oğludur.” der. Yine kitabın girişinde Osmanoğulları'nın soy kütüğünü sıralarken “*Ol dahi Sultan Bayazıd Han oğludur. Ve o dahi Murad Hünkar Gazi oğludur. O dahi Orhan Gazi Han oğludur. O dahi Osman Gazi Han oğludur. Ol dahi er Dungrıl Gazi halı oğludur. Ol dahi Sultan Süleyman Gazi han oğludur. Elhasıl Gök alp neslidür kim Oğuz Han oğludur.*” (2) şeklindeki cümlelerinde de aynı tekniği kullanır.

Yapılan yinelemelerle anlatılanların hafızaya alınmasını kolaylaştırılmaya çalışıldığı bu kitap geleneği gündelik yaşama dair her alanda kendini gösteriyordu. Başlangıçta Osmanlı medreselerinde okutulan dersler için yeterli kitap bulunamayışı aslında dönemin kendi şartlarında bir eksiklik değil de doğal bir durumdu. Zaten okutulan dersler de kitaplardan çok medrese hocalarının ağızından duyularak öğreniliyordu. Osmanlı kitap geleneğinin işitsel boyutunu özetleyebilecek bir anekdotu hatıralarında anlatan Galland (1998:79-80) Türklerin müzik eğitimiyle ilgili bir anketodu aktarır. Buna göre Türkler musikiyi Avrupa'daki gibi yazılı kaidelerle ve notaya alınmış havalarla okutmazlar, bütün bunlar hafıza ile ve ustanın ağızından öğrenilir. Hocanın tekrar ettiğini talebeleri tekrar eder. Bilgiyi yazıyla kaydederek saklamak yerine hafızaya almak gibi zahmetli bir yöntemle öğrenmeye Avrupalılar, Türklere göre daha aceleci oldukları için sabredemezler. Buna karşın Türkler bilgiyi ezberleme söz konusu olduğunda hafızalarını bu konuda eğittikleri için yeterince soğukkanlıdırlar.”

Halk anlatı geleneğinde kullanılan üslup dinleyiciyi anlatıya konu edilen karakterlerin değil de genellikle devlet liderleri olan başkahramanlar ve onların “onurlu” karakterleri üzerine yoğunlaştırmaya çalışır. Tıpkı kendisinden önceki ve çağdaşı olan tüm imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı imparatorluğunda da seyahat etme ve çok zaman bu seyahatleri kaydetme geleneği vardı. Seyahatler yöneticiler, kadılar, tüccarlar, derviş ve hizmetkârların yanı sıra bir başka devlete gönderilen casuslar ve diplomasinin gelişmesiyle elçiler tarafından da yapılabilirdi. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyye*'si ve Seydi 'Ali Re'is'in *Mir'âtü'i-memâlik*'i söz konusu geleneğin klasik örnekleri arasında gösterilebilir. Ayrıca siyasi çekişmeler ve ekonomik kazançlar için yapılan savaşlarda da uzun sürecek olan seferlere çıkılıyor, söz konusu seferler sırasında Osmanlı coğrafyasının merkezinden en uç noktalarına kadar dağlar denizler aşılabiliyor sınırlar geçilerek diğer devletlerin topraklarına da gidilebiliyordu.

Sivil seyyahlar tarafından yapılan seyahatler sırasında kaleme alınan kitapların dışında ayrıca Osmanlı devletinde sultanların yaşamı, seferleri ve tebaasına yaptığı iyiliklerin yazılmasıyla görevlendirilen vakanüvisler de bulunuyor, Osmanlı padişahları, imparatorluğun sivil kimliğe sahip ileri gelen önderlerine ve diğer devletlerin hükümdarlarına göndermek için çok zaman seferler sırasında takip edilen yolun anlatıldığı *Fetihnâme*, *Menâzilnâme* ve *Gazavatname* gibi çeşitli türleri olan kitaplar yazdırıyorlardı.

Bireyin henüz sosyal hayatın içindeki öznelerden biri olmadığı Orta ve Yeniçağ boyunca kaleme alınmış olan bu tür seyahat kitapları birtakım tarihsel hikâyeler de eklenerek kısıtlı istinsah olanaklarıyla çoğaltılıyordu. Çok zaman anlattığı olayı ya da sultanı tasvir eden minyatürlerle süslenmiş olan bu tür kitapların ulaştığı okuyucuların sayısı, kitaplarda anlatılan olayların hikâye edildiği saray ve selamlık sohbetlerinin ulaştığı dinleyici sayılarını bulamıyordu. Osmanlı devletindeki seyahatname geleneğiyle ilgili makalesinde Fransız yazar Nicolas Vatin (1999:161-167), özellikle *Fetihnâme* ve *Gazavatnamelerin* içeriklerinin merak ediliyor oluşu nedeniyle değil de kitaplara konu edilen Sultanlarda var olduğuna inanılan *kutsal kişiliğe duyulan saygı* nedeniyle uzun süre devam eden bir kitap geleneği olduğu tespitini yaparak Osmanlı klasik dönemi boyunca bu tür kitapların hanedan ve hükümdarı övmek amacıyla yazıldığı tespitini yapıyor. Sultanların ve yaptıkları seferlerin övüldüğü bu tür kitapların yanı sıra kim tarafından yazıldığı – bilgisi muhtemelen siyasi sebepler yüzünden – özellikle bilinmeyen ve Cem sultan'ın esaretlerle geçen taht mücadelesi sırasında yaşadıklarını anlatan *Vâkı'ât-ı Sultân Cem* adındaki biyografisi ve Seydi 'Ali Re'is'in Hint kıyılarından başlayarak İstanbul'a kadar süren kara yolculuğunu anlattığı *Mir'âtü'î-memâlik* gibi kitaplar da mevcuttur. Her iki eserde de dikkat çeken ortak özellik okuyucularının ya da dinleyenlerinin merhamet duygularını uyandıracak bir üslupta ve bir olay anlatımından çok yapılanları insani ve dini motifler de ekleyerek savunma ya da itiraf samimiyetiyle günümüzdeki romanlara benzer kurgularla kaleme alınmış olmalarıdır.

Osmanlı toplumu da tıpkı çağdaşı olan tüm diğer Ortadoğu halkları gibi kulak hafızasına, dolayısıyla kitabı işiterek de zihnine alabilecek bir yapıya sahipti. Kitapların yüksek sesle okunmayı kolaylaştıracak üsluplara sahip içerikleri yazma sanatında çığır

açan ve sanatlarını, para kazanılan bir zanaata dönüştüren Müslüman müstensihlerin müdahaleleriyle zamanla değişmeye de başlamıştır. Kitabı işitilen ya da dinlenen bir nesne olmaktan uzaklaştırmaya çalışan yazım geleneğinde sonlarına ünlem işareti konabilecek “dinle!” gibi fiiller yeni yazma nüshalardan çıkarılarak “*anla!*”, “*anla ki!*” gibi doğrudan okuyanı kasteden fiiller konulmaya başlanmıştır (Çobanoğlu, 1999:71). Kur’an’ın kutsal kabul edilmesi nedeniyle müstensihler başlangıçta olduğu gibi klasik sonrası ve modernleşme döneminde de özenli davranmaya devam etmişlerdir.

Padişahlara hikâyeler okuyan “kıssahan-meddâh” adında bir saray görevlisinin varlığını bildiğimiz (Erünsal, 1998:35) Osmanlı devletinin, merkezden uzak olan yerlerinde payitahtın emir ve buyruklarını bildiren *Münadiler/Tellallar* at sırtında yaptıkları çoğu günler süren yolculuklardan sonra halkın iç içe ve kalabalıklar halinde bulunduğu pazaryerlerine, kahve ve meydanlara giderek yüksek sesle gündemi halka aktarırlardı. İletişim olanaklarının doğrudan etkilediği bu sözlü iletişim yöntemi çoğunluğu Müslüman olan ve özellikle cuma ve bayram namazlarında düzenli bir şekilde bir araya geldikleri camilerde de devam etmişti. İmamlar, gündemi cemaatlerine aktardıkları gibi gündelik yaşamın ezici yoğunluğundan ve kitaba olan mesafenin dilsel, eğitsel ve parasal sorunlar yüzünden oldukça fazla olduğu sosyal yaşamda bir nevi sesli kitap işlevi görürlerdi. Halkın kitabın işlevine dair inançsızlığının da etkisiyle bir *okuma kültürü* değil de *dinleme kültürü* ortaya çıkmış kitap alım gücü sadece kutsal kitap bulundurmak için yapılan harcamalar konusunda istatistik yapılmasını sağlayacak çorak bir kitap ticaretine neden olmuştu. Münadilerin ve imamların şahsında nitelik değişen sözlü bilgi aktarımı geleneği kişisel beklenti ve amaçların da etkisiyle çok zaman aslından kopabiliyor sözleri sarf edenin şahsi yorumlarıyla başka noktalara gidebiliyordu. Büyük bir kısmı taşrada yaşayan Osmanlı halkı kitaba olan mesafenin çeşitli açılardan çok fazla olması nedeniyle, bilgiyi bilginin ve bilgiye dair açılımlara sahip olduklarını düşündükleri, şeylerden, abdallardan, aşiretin saygı duyulan ihtiyarlarından ve aşiret liderlerinden duydukları gibi din adamlarından, medrese hocalarından dinler ve dinledikleri bilgi kırıntılarına itimat ederlerdi. Bu ilginç bilgi alışverişi, zengin konaklarında, selamlıklarda, geniş akrabalık bağları olan ailelerin büyüklerine ait okuma odalarında, medreselerin geniş avlularında yapılırdı. Haberlerin ve mevcut kitapların içindeki bilgilerin aktarıldığı bu öğrenme şeklinde han ve kervansaraylarda konaklayan ve sarf edecekleri sözlerin hesabını – en azından gündelik

bir konaklama sırasında tanışılan – ötekine vermeyeceğinin farkında olan yolcuların, söylediklerinin içeriğinden çok ne kadar merak ve ilgi uyandıracığının hesabını yaparak etrafına müşteri olabilecek insanlar toplamaya çalışan çerçilerin, köy odalarına devam eden beklentisiz ve hayrete hazır çiftçilerin, cami ve namaz saatleri arasında geçen zaman dilimlerini şüpheyile öldüren kahvehane müdavimlerinin sohbetleri sırasında duyarlar ve – kısmen – öğrenirlerdi. Durant’ın da dediği gibi Kur’an hariç diğer bütün ilimlerde kitap değil, öğretmenin söyledikleri esastı. Yani talebeler, kitaptan değil, insandan öğreniyor; kitabı değil insanı öğreniyordu (Durant, 19??:87).

Kitabın işitsel bir nesne olarak algılanması sözlü edebiyat geleneğinin devam etmekte olmasının yanı sıra okuryazar oranının düşük olmasıyla da açıklanabilir. XVI. yüzyılda III. Murad’ın padişah olduğu dönemde Osmanlı devletine gelerek buradaki gözlemlerini anlattığı bir kitap yazan *Michel Baudier*’den de nakledildiği üzere dünyanın en büyük imparatorluğunun sınırlarında bulunan 120 medresede toplam 9000 talebe bulunmaktadır. Halkın okuma yazma oranının çok düşük olduğu bu dönemde eğitim denince ilk akla gelen medreselerde bulunan bu talebeler de ilimle uğraşmaktan çok eğlence ve dünyevi hazlar peşindedirler. Bu durum öylesine çığırından çıkmıştır ki III. Murad, medreselerdeki eğitimi düzenleyecek bir takım önlemler almak zorunda kalır (Adıvar, 1943:104). XVI. yüzyılda durum böyleyken ilerleyen süreçte eğitimle ilgili durum değişmediği gibi eğitilmiş olması gereken medrese talebelerinin de içi boşalmaya başlamıştır. Uzunçarşılı’nın (1998:480,c.4) naklettiği bir olay XVIII. yüzyılda medrese talebelerinin eğitim seviyelerinin ne kadar düşük olduğunu göstermek adına şaşırtıcıdır. Buna göre şahsi gayretleriyle bir Hendeshane kuran Baron dö Tot Hendeshane’nin kurulmasına muhalefet eden ve Humbaracı ocağından olan bazı talebeleri sınava tabi tutarak onlara üçgenin iç açıları toplamını sorduğunda, “*üçgenine göre değişir!*” cevabını almıştır. Osmanlı sosyal yaşamında kitapların işitsel bir nesne olarak algılanması biraz da bu kitaplardaki dilin Anadolu halkının anlamadığı bir dil olmasından kaynaklanmaktadır. II. Murat tarafından kurulan *Darü’l-hadis medresesinin* Arapça vakfiye kaydında söz konusu kütüphanenin sadece talebe ve müderrislerin faydalanmasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Erünsal, bu kütüphanenin sahip olduğu 71 adet kitabın, Çandarlı-zade İbrahim Paşa’nın Edirne’deki imaretinde bulunan 99 kitabın (Erünsal, 1998:21) tamamının Arapça olduğunu dolayısıyla kitaplardan kimlerin yararlanabileceğine dair herhangi bir kısıtlama getirilmemesi durumunda bile Arapçanın

yaygın olarak bilinmemesi nedeniyle zaten ilmiye sınıfı dışındakilerin bu kitaplardan yararlanamayacağı tespitini yapıyor. Yine dönemin bazı bilginlerinin Türkçe bir ibareyi Arapça sanarak bir türlü okuyamamış olduklarıyla ilgili anlattıkları seyahatname'nin kurgusundaki imkânsızlıklar da göz önünde bulundurulunca şüpheli olsa da dönemin ilim hayatındaki yerinde saymanın sebepleriyle ilgili fikir verebilir (Yurdaydın, 2000:298).

Bir Hafıza Nesnesi Olarak Kitap bölümünde de değinileceği üzere Müteferrika matbaasının faal olduğu 13 yıl boyunca basılan toplam 17 kitap sadece 12–13 000 baskı yapmıştı. Buna göre yıllık ortalama 1000 kitabın basılmış olduğu sonucuna ulaşılır ki bu da basma kitapla ilgilenen insan sayısının ne kadar az olduğuyla ilgili fikir verecek niteliktedir. İlk bakışta bu istatistikî bilgiler okuma yazma oranının yetersiz olması ve halkın ilgisizliği gibi yorumlara açık olsa da dönemin ekonomik şartları da hesaba katıldığında bu sonucun ortaya çıkmasında ekonomik koşulların da etkili olduğu anlaşılır. Ekonomik koşulların da yetersiz olması ve halkın kitap nesnesine ulaşabilmek için gereken alım gücüne sahip olmaması, doğal olarak kitaba olan talebin başta padişah olmak üzere devlet adamları ve zengin kişilerin kişisel “*elit*” zevkleriyle sınırlı kalmasına neden olmuştu. Bu anlamda Durant'ın da (19??:88) eserinde İslam medeniyetine dair çözümler yaparken değindiği gibi “*İslam dünyasında edebiyat ve sanat –dolayısıyla da kitap – asilzadelerin veya büyük zenginlerin zevkini tatmin etmek için bir vasıtaydı*. Bu nedenledir ki Osmanlı halkının kitaplara dair algısının genellikle işitsel olmasını ve kitaplara olan talebin de neden az olduğunu anlamak mümkündür. Bu bağlamda örneğin müteferrika matbaasında basılan bir kitabın halkın özellikle de medrese talebelerinin satın alamayacağı bir değere sahip olduğunu eklemek gerekir. Şöyle ki bizzat İbrahim Müteferrika'nın yevmiyesinin 50 akçe olduğu sıralarda Vankulu lügatı'nın yazma nüshasının fiyatı 350 kuruş, basma nüshasının fiyatı 35 kuruştur.¹ Pratik bir hesaplama yaparsak; İbrahim Müteferrika kendi matbaasında basılan bir Vankulu Lügatına sahip olmak istediğinde 35 Kuruş/4200 akçe kazanabilmek için herhangi bir harcama yapmadan toplam 84 yevmiyesini biriktirmek zorundaydı. Yine müteferrika öznesinden hareket edersek, Müteferrika aynı kitabın yazma nüshasını almak istediğinde 350 Kuruş/42000 akçeyi bu kitap için ayırmalıydı.

¹ 1 Kuruş = 120 Akçe; 1 Akçe = 35 kuruş = 10 Altın değerindedir. Berkes, 2005:62 ; Topdemir, 2002:55-56

Bu da toplamda 840 gün yani yaklaşık olarak 2 yıl 4 aylık bir yevmiyeyi yine herhangi bir yaşamsal harcama yapmadan biriktirmesi gerektiği anlamına geliyordu. Müteferrika öznesinde yapılması mümkün olmayan böylesi büyük bir harcamayı sıradan Osmanlı insanından ya da herhangi bir medrese talebesinden beklemek mümkün olmayacağı gibi bu fiyat istatistiği halkın kitaplara maddi anlamda ne kadar uzak düştüğünü de gösterir.

Kitapların, halkın ekonomik durumuna dair yukarıdaki serimlemelerden sonra küçük bir elitin talep ettiği - kültürel boyutu çok zaman ikinci planda kalan - içeriğine işitsel hafıza sayesinde pekâlâ sahip olunabilecek bir sanat nesnesi olduğu sonucuna ulaşılır. Bu sonuç her ne kadar yukarıdaki çözümlenmeleri destekler nitelikteyse de - sayıları muğlâk olmakla birlikte - Osmanlı topraklarında yaşayan on binlerce kişilik hattat esnafının nasıl olup da kitabı işitsel bir nesne olarak algılayan ve kitabı okuyan değil de dinleyen bir toplumda var olabildiği sorusunu akla getirmektedir. Bu bağlamda kitabın işitsel olduğu kadar dinsel bir nesne olarak da algılanmış olabileceği savlamasından hareket edildiğinde, Osmanlı yazı esnafının neyi, kim için ürettiğine cevap vermek mümkün olur. Zira Osmanlı hattatlarının ve müstensihlerinin ürettiği kitaplar kendinden evvelki Müslüman devletlerin bilgiyi getirdikleri noktayı yeterli gören ve bilginin işlenerek bilgiden bilgi üretilmesi konusunda üşengeç davranan Osmanlı devletinde daha çok kutsal kitapları dolayısıyla da Kur'an'ı yazarak ya da çoğaltarak geçimlerini sağlamaları için yeterlidir. Bir kere yaşamın kaynağını, zeminini, yönünü, yöntemini, amacı ve sonucunu satırlarında taşıdığına inanılan kutsal kitaba dair her şey bir o kadar kutsal kabul edildiği için kutsalın maliyetinin yüksek olması da en tepeden en aşağıya tüm toplumun bireyleri tarafından normal karşılanmaktadır. Aynı düşünce Osmanlı müstensihinin de zihnine yerleşmiş olduğundan olsa gerek, Osmanlı müstensihi de kendisine sipariş edilen bir Kur'an nüshasını istinsah ederken son derece özenli davranmaktadır. Örneğin Galland (1998:147), "İstanbul'da Fransa'dan dil eğitimi almaları için gönderilmiş olan talebelerin hocasının, Türkçe yazmak üzere kalemleri açarken parçalarını dikkatle muhafaza ettiğine görür. Hoca, Galland'a Kur'an'ın yazıldığı harfleri vücuda getirecek bir âletten alınmış bir parçanın yere düşmesinden korktuğunu söyler." İstinsahı sırasında bu kadar özen gösterilen bir kitap doğal olarak değerli olacak ve doğal olarak da alıcısı tarafından aynı değeri görecektir.

Osmanlı toplumunda okunmasa da her evde bir kitap/Kur'an bulundurmak ve okuyarak değil de bir bilene sorarak ya da dinleyerek öğrenmek tüm bu ekonomik, eğitimsel koşullar ve dinsel yorumların ortak sonucudur. Bu bağlamda halk arasında günümüzde dahi devam etmekte olan kitaba dair deyimler ve gündelik konuşmalar sırasında sarf edilen cümleler ya da toplumsal bir takım gelenekler durumu açıkça ortaya koymaktadır. Gündelik yaşamda karşılaşılabilecek çeşitli durumlar karşısında söylenen “*Kitabın ortasından konuşmak*”, “*Kitabına uydurmak*” gibi ilk akla gelen deyimleri bu duruma örnek olarak vermek mümkündür. Yine kaynağından emin olunmayan herhangi bir konudan bahsedilirken kullanılan “*Kitapta yazıyormuş!*” ifadesinin ya da gibi hemen hemen tüm Müslüman evlerinde duvara asılı duran ya da kitaplıklarda diğerlerinden ayrı ve genellikle yukarıda bulundurulmasına dikkat edilen bir Kur'an nüshasının bulunması gelenek haline dönüşmüştür. Güncelliğini hala korumakta olan bu örneklerden de anlaşılacağı gibi herhangi bir Osmanlı insanının evinde bir kitap bulundurması için okuma yazma bilmesi gerekmediği gibi zaten Osmanlı geleneğinde Kur'an'ın içindekiler okunarak değil de yukarıda da değinildiği gibi dinlenerek gündelik yaşama tatbik edilirdi. Osmanlı sosyal hayatında Kitap, dolayısıyla da Kur'an okunmak için, öğrenmek için gerekli olan bir bilgi nesnesinden çok evde bulunması gereken kutsal bir nesne olarak algılanıyordu.

SONUÇ

Osmanlı devleti, kitap geleneğini Asya ve yaşadığımız coğrafyanın kadim kültürlerinden almış, kendi medeniyet zemininde kitap nesnesine soyut ve somut yeni işlevler kazandırmıştı. Kitabın nesnel evrimi boyunca üretilmesi için farklı gereçler kullanılmışsa da Osmanlı kitabının temel gereci her zaman kâğıt olmuştu. Kâğıt üretimi tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı devletinde de yakınçağa kadar pahalı ve emek isteyen bir altyapıyı gerektiriyordu. Osmanlı kitap yazarları ve müstensihleri zaten değerli olan kâğıdın üzerine yazıların yazılıp da sayfaların kitap halini almasından sonra da yazılanların kalıcı olmasını sağlamak için dünyada benzer örnekleri bulunan yöntemler denemişler, kitapların ilk ya da son yapraklarına “ya kebîkeç!” şeklinde tılsımlı olduğuna inanılan bir cümle yazmışlardı. Kebîkeç geleneğinin kaynağında, kitap kurdu ve diğer haşereyi uzak tutmak için kullanılan zehirli bir bitkinin sayfaların arasına koyulması ya da bizzat bu bitkinin katıldığı mürekkeple kitapların ilk ve son sayfalarının yazılması bulunuyordu. Ancak söz konusu yöntemle kitap kurtlarının kâğıtlara zarar verip veremeyeceğiyle ilgili bilimsel sonuçlar da alabileceğimiz bu gelenek zamanla bir inanca dönüşmüş ve “kebîkeç”, kâğıdı ya da kitabı koruyan bir cin olarak Osmanlı kitap geleneğindeki yerini almıştı. Ayrıca hemen hemen her toplumda benzer şekillerde olan kitap falı âdetinin Osmanlı sosyal yaşamında da izlerine rastlamak mümkündür. Osmanlı insanı divan ve benzeri kitap sayfalarına yazdığı ayet, hadislere, ya da o sayfadaki beyit ve anlamlar yükleyebiliyordu.

Kâğıdın dolayısıyla da kitabın hurafelere neden olacak kadar değerli olduğu Ortaçağ Avrupa’ında yazma kitap hırsızlığı yapanlar cehennem azabıyla tehdit edilirdi. Yine bir kontesin sahip olmak istediği dua kitabı için 200 koyun, 1 fiçı buğday, 1 fiçı çavdar, 1 fiçı bal, birkaç sansar derisi ve bir miktar da gümüş para vermişti. (Yazıksız, 1935:89; Ergürbüz, 1947:7) XIII. yüzyılda yaşanan bu olaydan da anlaşılacağı üzere kitap bir zamanlar yüksek bedeller ödenerek ulaşılabilen bir nesneydi. Kitaplar Ortaçağın sonlarına kadar tüm dünyada hocalar, papazlar ve hattatlar tarafından elle yazılıyor ya da yazdırılıyor, elle yazılarak üretildiği ve çoğaltma işi de yine elle yapılabildiği için kitap üretimi sınırlı sayıda oluyordu. Meşakkatli bir çabanın ürünü olan kitap üretiminin zamanla bir zanaata dönüşmesi başlangıçta kitap fiyatlarının yüksek olmasının da nedenlerinden biriydi. Sayıları fazla olmayan ve satış fiyatları yüksek olan kitaplar

kütüphanelerde dolaplarda muhafaza edilebildiği gibi serbest bir şekilde de raflarda okuyucuya sunulurdu. Medrese ve benzeri eğitim kurumlarındaki talebelerin her birinin bir kitaba sahip olması maddi olanaksızlıklar nedeniyle mümkün olmasa da talebelerin kitap ihtiyacı hocaların sahip oldukları kitaplardan anlattıklarını çoğunlukla tahtaya yazmasının ardından, talebelerin tahtada yazılanları kopya etmesi ya da hafızaya alması usulüyle sağlanıyordu. Öğrenmenin, yazılı bir kaynağa her zaman ulaşamıyor olduğu için görsel hafıza değil de işitsel hafızayla yapılması, öğrenilenlerin niceliğini de olumsuz etkileyebiliyor, okuma ve yazma ayrı ayrı bir beceri ya da bilgi olabiliyordu. Harfleri tanısa da yazmayı bilmeyen sıradan bazı Osmanlı insanı kitabı dinleyerek öğreniyor, çok zaman mektuplarını medrese öğrencilerine yazdırıyordu. Okuma yazma bilmeyen halkın bu durumu özellikle “hafız” adı verilen ve Kur’an’ı ezberden okuyan kişilerin ölülerin arkasından Kur’an okuyarak bundan para kazanmalarına dolayısıyla da hafızlığın bir mesleğe dönüşmesine de ortam hazırlamıştı.

Muharrirlerin herhangi bir kitabı kaleme alırken kitabın satışından elde edecekleri kazançlara dair bir beklentileri olmadığı gibi Ortaçağın tüm toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da muharrirlerin geçimini hükümdarlar veya büyük zenginler temin ediyordu. Âlim ve şairlerin Osmanlı hükümdarının himayesinde ilim, dolayısıyla da kitaplar üretmiş oldukları parantezinde Osmanlı patrimoniyal devlet anlayışının âlim ve ilme, sanat ve sanatçıya bakışı, mevcut kitap birikiminin devam ederek zenginleşmesini de sağlamıştı. Osmanlı sınırlarında yazılan her hangi bir eser padişaha sunulduktan sonra kitabın yazarına, bazen bizzat padişah tarafından bazen de bir aracı tarafından “in’am” adı verilen bir bahşış verilirdi. Kitabın bu şekilde padişaha sunulmasını “*zurefâ mecâlis ve muhâfilinde elden ele gezerek*” halk tarafından da okunma en azından dinlenmesi takip ederdi (İnalçık, 2003:74-75). Osmanlı kitabı başlangıçta Osmanlı medreselerinde okutulan dersler için kaynak olarak kullanılan birer “ders kitabı” işlevi görüyor, söz konusu kitapları yine aynı medreselerde eğitim veren medrese hocaları, âlimler kaleme alıyor/aldırıyorlardı. Osmanlı eğitim sisteminde, yine Ortaçağın tüm toplumlarında olduğu gibi eğitim teknik olarak var olduğu şüpheli olsa da pratikte uygulanan ve dini konuların ağırlıklı olduğu bir müfredat programına göre veriliyordu. Medreselerde eğitim görenlere öğrenci değil de “talebe” denmesi bir tesadüf değil, aksine ilim’in “sunulan bir hizmet” değil “talep edilen” bir “değer” olmasıyla ilgiliydi. Osmanlı medrese eğitimi sırasında, sosyal yaşamın hemen hemen

her sorunuyla ilgili tek kaynak olan Kur'an'ın, eksiksiz olduğuna dair inancın da etkisiyle; ilahiyat, tarih, ahlak ve hukuk kuralları'nın öğrenilmesi için kullanılan tek kitap yine *Kur'an*'ın kendisiydi. Bu bağlamda İstanbul ile ilgili anılarında Miss Pardoe (2004:122) de Büyük Britanya dışında hemen hemen tüm dünyada Osmanlı devleti kadar okuryazar bir halkın olmadığını ama bu okuryazarlığın Kur'an merkezli olduğunu anlatmaktadır (Strauss, 2003:39).

Kitabın dolayısıyla da Kur'an'ın üretimini gerçekleştirenler yine yukarıda sözü edilen medreselerde eğitim gören talebelereydi. Herhangi bir kitabın asıl nüshasından medrese hocalarının gözetimi altında istinsah yapan bu talebeler, yetenek ve bilgileri doğrultusunda bu göreve seçiliyorlar ve gelecekte medreselerde eğitim vermesi muhtemel ilim talipleri arasına girebiliyorlardı. Bu yönüyle medreseler ayrı zamanda Osmanlı devletinin aldığı evrensel bilgi mirası ve birikimini bir yandan muhafaza edip bir yandan da üreterek zenginleştirmesini sağlamak için kitap ve kitap yazabilecek yetkinlikte muharrirlerin yetiştirildiği merkezler olarak da görev yapıyorlardı. Gerek medreselerde ve gerekse medreselerin dışında sivil kitap üretimi yapan müstensihler, kitap üretimini bir sanata dönüştürmüş olan hattatlar kitap üretiminin her aşamasında kutsal bir görevi yerine getirmekte olduklarını düşüncesi ve bir sanat eseri yapma heyecanıyla çalışıyorlardı. Kitaplara dolayısıyla da kitapların içeriklerine duyulan saygının mümkün olduğu kadar asil süslemelerle ifade edilmesi gerektiği şeklinde bir zihniyetin yansıması olan Osmanlı kitap geleneğinde doğal olarak kitap üretimi de ayrı bir sanat olarak algılanıyordu.

Kitap üretiminin ekonomik külfeti sosyal yaşamda kitapları sıradan nesnelere ayrı bir yere koysa da Osmanlı insanının kitaplara ulaşması için ülkenin hemen hemen her yerine kütüphaneler kurulmuştu. Kütüphane ve kitaplıklarda bulunan kitapların adları genellikle ciltlerinin üzerine değil de cildi de koruyan bir kitap kabının üzerine yazılırdı. Kitaplar, mekânın da izin verdiği ölçüde içeriklerine göre ayrı bölümlerde bulundurulur, rahleler üzerinde sergilenen ve yerinden istisna durumlar dışında kaldırılmayan kitaplar olduğu gibi diğer bir bölümde de serbest bir şekilde istifade edilebilen kitaplar bulunurdu. Günümüzdeki kütüphane standartlarında olması mümkün değilse de özellikle büyük merkezlerdeki kütüphaneler diğer kütüphanelere nazaran kitap çeşitliliği açısından değerlendirildiğinde dini kitapların dışında metinleri de raflarında

bulundurdıkları için daha zengin içeriklere sahiptiler. Osmanlı medeniyetinin en önemli kurumlarından olan vakıf geleneği kitap ve kütüphane konusunda da devreye girmiş, kitap koleksiyonuna sahip olan devlet adamları ya da zengin kişilerin kitaplarını kurdukları bir vakıf kütüphanesine ya da mevcut bir kütüphaneye bağışlaması esasına dayanan kitap vakıf geleneği sayesinde Osmanlı kütüphanelerinin tarihsel süreçte zenginleşmesi sağlanmıştı.

Taşradaki kitap ihtiyacı ise başlangıçta kütüphaneden çok kitaplık diyebileceğimiz her biri mahalle mescidi ya da medrese ve camilerin bünyesindeki birkaç raf ve o raflardaki elle sayılabilecek kitaplardan karşılanıyordu. Taşrada bulunan mescit ve cami kütüphanelerinin çok zaman sadece raflarla çevrili odalardan ibaret olmasından da anlaşılacağı gibi kütüphaneler saray, medrese ve benzeri mimari eserlerin bünyesinde birer kitap kaynağı olmaktan çok mimari bir figür, komplike bir yapının tamamlayıcısı olarak da algılanabiliyordu. Medrese eğitimi alanlar dışında sıradan Osmanlı insanının yazı dili genellikle Arapça olan kitapların diline vâkıf olmaması dolayısıyla da kütüphanelerde bulunan kitapları talep etmemesi bu mekânlarda kitapları okunan değil de sergilenen bir objeye dönüştürmüştü. Mehmet Reşid'in, *Tarih-i Reşîd*'i, Taşköprîzâde'nin, *Eş-Şakâ'ikü'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye'si* ya da Beyani'nin, *Tezkîretü's-Şuarâ'sı* gibi ilk bakışta içeriğinin hangi dilde olduğu bile anlaşılamayan ve modernleşme dönemine kadar Osmanlı sınırlarında yazılan kitapların nerdeyse tamamının başlıkları Arapça ya da Farsçaydı. Nihayetinde zaten mevcut toplum nüfusunun büyük bir bölümü ümmî olduğu için entelektüel bir okur-yazar kitesinden bahsetmek de mümkün değildi.

Medreseler ve kütüphaneler dışında kitabın en bol olduğu yerler başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinin birçoğunda bulunan sahhâf çarşıları ve dükkânlarıydı. Sahaf dükkânlarının bulunduğu çarşılarda aynı zamanda hattat, mücellit, müzehhep, kâğıtçı, kalemtırışçı ve mürekkepçi gibi kitap esnafı da bulunurdu. Yazma kitapların sıradan insanın alım gücü dikkate alındığında yüksek fiyatlarla alıcı buluyor olması her evde en azından birkaç cilt olmamasının nedenlerinden biriydi. Nihayetinde yazı zanaatkârlarının büyük emeklerle ürettikleri kitaplar için biçtikleri fiyatlar matbaanın gelişinden sonrada değişmemiş hatta sosyo-psikolojik bir refleks gösteren Osmanlı esnafı ve halkı yazma kitaba daha sıkı sarılmıştı.

Bazı nadir kitaplara sahip olan kişilerin ellerindeki kitaplara başkalarının da sahip olmasına engel olmak için bunların istinsah edilmesine engel olması, sahhâflarda bulunan yazmaların da doğal afetler ve yabancı müşterilerle yapılan alışverişler nedeniyle yok olmaya başlaması mevcut kitap zenginliğinin zamanla kitap sıkıntısına dönüşmesine neden olacaktı. Günümüzde dahi yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerde eski matbu kitaplara dair fihristlerde “*Kadimen zayî olmuştur.*” şeklinde işaretlere rastlanıyor olması da şüphesiz bu olayların bir sonucudur. Müjgan Cumbur’un (1959:3) söylemiyle “*her devirde Doğu ülkelerini dolaşan seyyah, diplomat ve müsteşriklerin çoğunluğu, gezdikleri ve geldikleri yerlerden eli boş dönmemeği vazife bilmişler, gaye edinmişler, hatta hükümetlerince bizzat vazifelendirilmişlerdir.*” Doğu’nun muhtelif bölgelerini dolaşarak buralarda bulunan değerli kitapları ve sanat eserlerini bazen bedavaya denilebilecek fiyatlara kendi müze ve kütüphanelerine taşıyan şarkiyatçıların yanı sıra benzer Doğu ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı hükümdarları da Avrupalı devletlerin liderlerine kitaplar hediye etmişlerdi. Bu nedenle de Osmanlı coğrafyasındaki el yazmalarındaki sayının azalmasına farkında bile olmadan katkıda bulunuyorlardı. Tüm bu bilinçsiz savurganlığa rağmen Osmanlı devleti, kendinden evvelki medeniyet kırılmalarına ait mirası ve birikimi kodladığı bu yönüyle toplumsal hafıza niteliğindeki yazma kitapların yok oluşuna seyirci kalmadı. Ülke dışına kitap satışının yasaklanmasının ardından mevcut kitap stokunun bir an önce yedeklemesini yapmak için yaklaşık 250 yıl boyunca matbaaya mesafeli duran Osmanlı iradesi sonunda kendi matbaasını kurmuştu. Matbaa öncelikle yeni bir esnaf tipinin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Kâtiplerin yerini alacak olan matbaacılar bastıkları kitaplarla dünyanın birçok kadim kültürünün sahip olduğu bilgi edinme ve aktarma geleneğinde de değişiklik yapacak olan kişilerdi. Bilgi artık işitilerek değil de görülerek arada herhangi bir aracı olmadan doğrudan edinilebiliyordu. Matbaanın kullanılmasından evvel mevcut kitaplar bir yerlerden okunup sıradan halkın anlayacağı şekilde yazılıyor ya da öğrenilenler bireylerin işitebildikleriyle sınırlı kalıyorlardı. Mevcut cemaat anlayışının aksine birilerine tabi olmadan bireysel tanıklıklarla ulaşılan bilgi, söylenti ve kişisel düşüncelerden arınmış bir şekilde okuyucunun karşısına çıkabilecekti. Böylelikle cemaatle birlikteyken işiterek öğrenen ama bu sırada işittikleri üzerinde düşünme fırsatı bulamayan birey, matbaa tekniğiyle çok sayıda basılmış kitaplardan edindiği takdirde cemaat dışında da bir şeyleri okuyarak öğrenme ve üzerinde düşünme fırsatı

bulabilecekti. Osmanlı insanının okuma yazma konusunda çağdaşı olan diğer toplumlarda olduğu gibi henüz yeterli birikime sahip olmadığı genel bir yargı olarak savlanabilir. Ancak bu durumun aşılması takdirinde yaratılış, hayat, ölüm ya da varlığa dair tüm konularla ilgili kişisel tespitler yapabilmek ve cevaplar bulabilmek için bir din adamı ya da liderin söz ve telkinlerine artık ihtiyaç duymamaya başlaması muhtemeldi. Matbaanın gelişi bu yönde bir endişeyi de beraberinde getirmiş olmalıdır.

Aslında daha seri bir kitap üretim yöntemi olan matbaaya olan direniş Osmanlı devlet teşkilatının kurumlarını sağlam ve birbirine sıkı sıkıya bağlı kaideler üzerine kurmuş olmasından kaynaklanıyordu. Devletin bir tamamlayıcısı da olan loncalar, saray ve halk arasında da bir köprü işlevi görürler, halkın kontrol altında tutulmasında rol oynarlardı. Devletten izin almayan hiç kimsenin dükkân açmasına izin vermeyen bu kontrol sisteminde, esnaf sayısının keyfi olarak artışı önlendiği gibi, meslekten anlamayanların dükkânlar açarak kaliteyi düşürmesine, üretim ve tüketim dengesinin bozulmasına engel de olunurdu. Klasik dönemden itibaren yerleşen bu anlayış lonca sisteminin de kemikleşmesini sağlamıştı. Lonca sistemini bir nevi oto kontrol mekanizması gibi kullanan Osmanlı geleneği, Ortaçağ'ın ruhuna uygun olarak sanatkârla zanaatkâr arasında büyük bir fark görmediği için her iki gurubun üyeleri de benzer kurallara uymak zorunda bırakılıyordu. Bu lonca sistemi sayesinde sanatkâr teşvik edilirken, zanaatkâr da değerlendirilmiş oluyordu. Osmanlı sanatkârı ve zanaatkârının ürettiği her nesnenin amacı özgün bir sanat ürünü de olabilmektir. Çarıkçı da, çanakçı da öyle ya da böyle elden çıkaracağı ve sonunda kullanılıp atılacak nesnelere ürettiği işlerini yaparken bir sanat eseri vermeye çalışır gibi özen gösteriyorlardı. Osmanlı lonca sistemine bağlı herhangi bir usta bazen sıradan bir çömleğe, bazen rengârenk bir kilime, bazen de yumuşak ve yaldızlı ciltlerle süslediği bir kitaba umudunu, inancını, geleneğini ya ad kaygılarını da nakşediyordu. Matbaaya olan direniş samimi ve sıcak bir el emeğinin soğuk ve metalik dişlilere olan direnişiydi. Ayrıca matbaanın Osmanlı devletine neden geç geldiğine dair tüm tartışmaların aslında yanlış bir zemin üzerinden yapıldığını söylemek de mümkündür. Zira sonuçta bu konuda toplumsal bir talebin henüz olgunlaşmadığı aşikâr olduğu parantezinde, yöneticilerin topluma bu hizmeti sunması yukarıda da söz edildiği gibi lonca sisteminin pratikte buna uygun olmaması nedeniyle uzun süre mümkün olmamıştır. Ayrıca Osmanlı devletinde henüz yeterli miktarda kâğıt üretimi yapılmadığı gibi teknolojik gelişmelerde ağır hareket etmektedir.

Toplumsal talebin de henüz yazma kitaplarla karşılanıyor olduğu düşünüldüğünde Kemal Beydilli'nin (2004:51) bu konudaki sözleri konuyu çarpıcı bir şekilde özetler niteliktedir; “*Bekleyen yolcusu olmayan durağa, otobüsün geç veya erken gelmesi ne ifade eder ki?*”

Osmanlı kitap geleneğinde bir dönüm noktası olan XVIII. yüzyıl beraberinde bilinçli ya da bilinçsiz olduğu muğlâk olsa da sonuçta Osmanlı geleneğinin kendisiyle yüz yüze geldiği ve kaynaklara dönüşün gerçekleştiği bir yüzyıl olacaktı. Bu dönüm noktasında kitabın Osmanlı sosyal yaşamının ne kadar uzağına düştüğünü fark eden Osmanlı iradesi, artık yazma kitabın on katı daha ucuz bir fiyata kitap üretimi yapıyordu. Ama bu defa da bir başka sorun ortaya çıkmış Osmanlı insanının okuma yazma konusunda çok gerilerde olduğu ve aslında kitabı talep etmeyişiinin tek nedeninin alım gücü değil içeriği kavrayamama sıkıntısı olduğu anlaşılmıştı. Bu bağlamda Osmanlı devletinde gazetelerin ortaya çıkışını da söz konusu sıkıntının bir yansıması olarak ele almak mümkündür. Şöyle ki Şinasi, Ekim 1860 tarihli Tercüman-ı Ahvâl'in mukaddime kısmında “...*en güzel icâd-ı akl-i insanî olan kitabet dahi kalemle tasvîr-i kelâm eylemek fenninden ibarettir; bu itibâr-ı haikate mebni giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu...*” (Tercüman-ı Ahvâl, No:9) şeklindeki sözleriyle kitaplardaki mevcut dilin ağır olduğu gerçeğine işaret ederek yeni bir yazın dilinin ilk adımlarının ve özgün bir gazete dilinin oluşmakta olduğu haberini verir. Modernleşme döneminde basılmaya başlayan gazetelerde kitaplardaki dilin dışında daha yalın bir dil kullanılmış olmasında asıl amaç daha geniş okuyucu kitlelerine ulaşarak tirajlarını yükseltmek dolayısıyla daha fazla gelir elde etmek olsa da bu yenilik mevcut yazı ve kitap anlayışında da değişikliklerin başlamasını sağlayarak önemli bir kültür hizmeti de olmuştur. İşte tam da bu nokta da tüm çağdaşları gibi asırlar boyunca din ve türevleriyle kuşatılmış olan ve o din “*Oku!*” diye emretse de “*oku(ya)mayan*” çoğunluğu ümmî bir halkın nasıl olup da bilgiye ulaştığına dair bir çözümleme yapmak gerekiyor. Çünkü Osmanlı geleneğinin ortaya çıkışından kendi gerçeğinin farkına vardığı bu dönüm noktasına gelene kadar geçen yaklaşık dört yüz yıl boyunca önceki medeniyet kırılmalarından kurtarılmış bilgi sönmediği gibi işe yararlılığını da yitirmemişti. Üstelik aynı bilgi Ortaçağın karanlığına gömülmüş olan öteki dünya halklarının meşalesi olacak kadar sıcak kalabilmişti. Hiçbir şekilde hiçbir çağın ve ideolojinin tekelinde olmayan bilgi, bir şekilde birikmek ve nesilden nesile

akmak zorundaydı. Akmalıydı çünkü *medeniyet* tüm kırılğanlığına rağmen bilgiyle var olabilirdi.

Osmanlı sosyo-psikolojisi bireyin – ya da toplumun - zamanın evrelerinden birinde saplanıp kalmaması için kimden ve nerden gelirse gelsin bilgiye açık ve zeminin sınırlarına takılmadan onu geliştirmeye çalışan bir bağışıklığa ve dünya nüfusları yaygın olarak ümmî olduğu için de bilgiyi farklı şekillerde aktarabilecek bir yapıya sahipti. Kitabın okunamadığı ya da en azından okuma ve üretme faaliyetinin “*talep eden*” küçük bir azınlığın insafında devam ettiği tüm çağlar boyunca bilgi sadece kitaplarda gömülü kalmamış İlkçağdan beri var olan sözlü ifade yöntemiyle akmaya devam etmişti. Mevcut bilgi birikiminin yaygınlaştırılmasını sağlamak için kullanılan kitaplar her ne kadar yazılı kültürün bir nesnesi olsalar da sözünü ettiğimiz dönüm noktasına gelindiğinde Osmanlı ideolojisinin iradesi dışında kendini var eden sözlü bilgi aktarımının yok olan yazma kitapların açtığı boşlukları dolduracak soyut bir kitap geleneğine dönüşmüş olduğu fark edilmişti. Avrupa’ya elçilerin ve eğitim için giden “*öğrencilerin*” Osmanlı devletine fikirlerini anlatan aydınlar olarak dönmesi belki de Osmanlı insanının işitsel hafızasının fark edilmesindendi.

Asırlar boyunca kitabı okuyarak değil de dinleyerek ve dinlediklerini hafızasına kaydederek muhafaza eden çoğunluğu Müslüman Osmanlı insanı bu işitsel kitap geleneğini özellikle cuma ve bayram namazlarında düzenli bir şekilde bir araya geldikleri camilerde de devam ettirmişti. İmamlar, sosyal yaşamda bir nevi sesli kitap işlevi görürlerdi. Halkın kitabın işlevine dair inançsızlığının da etkisiyle bir *okuma kültürü* değil de *dinleme kültürü* ortaya çıkmış kitap alım gücü sadece kutsal kitap bulundurmak için yapılan harcamalar konusunda istatistik yapılmasını sağlayacak çorak bir kitap ticaretine neden olmuştu. Büyük bir kısmı taşrada yaşayan Osmanlı halkı kitaba olan mesafenin çeşitli açılardan çok fazla olması nedeniyle, bilgiyi bilginin ve bilgiye dair açılımlara sahip olduklarını düşündükleri, şeyhlerden, abdallardan, aşiretin saygı duyulan ihtiyarlarından ve aşiret liderlerinden duydukları gibi din adamlarından, medrese hocalarından dinler ve dinledikleri bilgi kırıntılarına itimat ederlerdi. Bu ilginç bilgi alışverişi, zengin konaklarında, selamlıklarda, geniş akrabalık bağları olan ailelerin büyüklerine ait okuma odalarında, medreselerin geniş avlularında yapılırdı.

İlmin bir av olduğunu söyleyen Kâtip Çelebi'ye (1968:219) göre “*ilmin bukağısı/prangası yazmak, yazdığını da ezberlemektir. Zira ilim hatırda tutulandır, defterlere emanet edilen değil. Deftere yazmaktan maksat, unutma olursa bakmak içindir, yoksa defterde yazılı olana güvenmek için değil.*” Kitap kültürü bu düstur doğrultusunda şekillenen Osmanlı sosyal hayatında, bildiklerini genellikle asırlar boyunca yazılı bir kaynaktan değil de işiterek öğrenen Osmanlı insanının sosyal yaşamında kitap değil kitabı söyleyenin sözleri esastı. Osmanlı insanı kitaptan değil, insandan öğrenir, kitabı değil insanı öğrenirdi.

KAYNAKÇA

- ACAROĞLU, M. Türker (1986), “Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap”, *Bellekten*, Cilt L, TTK Ankara, Ağustos, s.509–510.
- ADIVAR, A. Adnan (1943), *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AFYONCU, Erhan (2000), “İbrahim Müteferrika”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul, s.324–327.
- AKBULUT, Mustafa (2002), “İbrahim Müteferrika ve ilk Türk Matbaası”, *Türkler*, Cilt 14, YTY, Ankara, s.919–926.
- ALTINAY, Ahmet Refik (1994), “İstanbul’da İlk Matbaa”, *Müteferrika*, Sayı 3, Yaz, s.211–213.
- ALTINAY, Ahmet Refik (1988), *On İkinci Asrı Hicrî’de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ALTINAY, Ahmet Refik (1980), *Âlimler ve Sanatkârlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ALTINAY, Ahmet Refik (1932), “Türk Hizmetinde Kıral Tököli İmre”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 3, Cilt VIII. Mayıs, s.12-15.
- AnaBritannica (1989), “Kitap”, Cilt 13, Ana Yayıncılık, İstanbul. s.371-372.
- Anatomi Dersleri (1995), “Osmanlı Kültür Kurumları”, YKY, İstanbul, s.149-173.
- ARITAN, Ahmet Saim (1993), “Ciltçilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, s.551-557.
- ÂŞIKPAŞAZÂDE (1332), *Tevârih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- BABINGER, Franz (2004), *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Çev., Nedret Kuran-Borçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- BAĞCI, Serpil, “İslam Sanatında Yazının Farklı Kullanımları”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 109, Ocak, s.56-61.
- BAHADIR, Osman (1996), *Osmanlılarda Bilim*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

- BAŞGÖZ, İlhan (2003), “Âşık ve Âşık Edebiyatı”, *Osmanlı Uygarlığı*, Cilt 2, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda, Kültür Bakanlığı, İstanbul, s.597-615.
- BAYSAL, Jale (1991), *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, TKD Yayınları, İstanbul.
- BAYSAL, Jale (1968), *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- BERKES, Niyazi (2005), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 7. Baskı, YKY, İstanbul.
- BERKES, Niyazi (1964), “104 Sayılı Belletende Çıkan İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği' Adlı Yazı İçin Bir Not”, *Belleten*, Cilt XXVIII., Sayı 109-112, TTK, Ankara.
- BERKES, Niyazi (1962), “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, Cilt XXVI., Sayı 104, TTK Ankara, Ekim, s.715-737.
- BEYANİ, Mustafa bin Carullah (1997), *Tezkîretü's-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, TTK, Ankara.
- BEYDİLLİ, Kemal (2004), “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası; 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 128, Ağustos, s.44-52.
- BEYDİLLİ, Kemal (1995), *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- BİNARK, İsmet (1975), *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ayyıldız Matbaa AŞ. Ankara.
- BOZKURT, Nebi (2002), “Kitap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, s.120-121.
- BOZKURT, Nebi ve Nevzat Kaya (2001), “İstinsah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul, s.369-371.
- BRUÏNESSEN, Martin van (199?) *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Çev., Remziye Arslan, Özge Yayınları, Ankara.
- BUSBECQ, Ogier Ghislain de (2005), *Türk Mektupları*, Çev., Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul.

- CANSEVER, Turgut (1998), “Doğu ve Batı Kültürel İlişkiler Tarihine Bir Bakış”, *Doğu Batı*, Yıl 1, Sayı 2, İstanbul, s.161-171.
- CARIM, Fuad (1966), *İşlenmemiş Konular*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- CASSİREER, Ernst (1980), *İnsan Üstüne Bir Deneme*, Çev., Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- CUNBUR, Müjgan (1959), “Batıya Kaçırılan Kitaplarımız”, *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, Cilt VIII, Sayı 1, s.3-16.
- ÇAVDAR, Tuba (2002), “Kebîkeç”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara, s.161-162.
- ÇELEBİ, Kâtip (1968), *Kâtip Çelebiden Seçmeler*, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB, İstanbul.
- ÇETİN, Nihat M. (1986), “Ümmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, MEB, İstanbul, s.104-106.
- ÇİĞ, Kemal (1953), *Türk Kitap Kapları*, AÜ İlahiyat Fakültesi, Ankara.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (1999), “Sözlü Kültürden Yazlı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Âşıkpaşazâde'nin Epik Karakteri Üzerine Tespitler”, *HÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, s.65–82.
- DEMİREL, Fatmagül (2004), “Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye”, *Müteferrika*, Sayı 25, Yaz, s.89-96.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2006), “Ketb”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, s.512.
- DURANT, Will (19??), *İslam Medeniyeti*, Çev., Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser.
- DUVERDIER, Gerald (1992), “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Breves ile İbrahim Müteferrika”, Çev., Türker Acaroğlu, *Belleten*, Cilt LVI, Sayı 215, TTK Ankara, Nisan, s.275.

- ELDEM, Edhem (1994), “Türk-Osmanlı Dünyasında Söz ve Yazı”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 11, Kasım, s.47-48.
- ELMALILI, Hamdi Yazır (1936), *Hak Dini Kur'an Dili*, Cilt 2, Matbaai Ebüzziya, İstanbul.
- ERDEM, Yahya (2001), “Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık”, *Müteferrika*, Sayı 20, Güz, s.3-18.
- ERDEM, Yahya (1999), “Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık”, *Osmanlı*, Cilt 11, YTY, Ankara, s.720-731.
- ERGENÇ, Özer (1999), “Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, Cilt 4, YTY, Ankara, s.32-39.
- ERGÜRBÜZ, Şefik (1947), *Matbaacılık Tarihi*, Işıl Kitabevi, İzmit.
- ERSOY, Osman (2001), “Kâğıt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul, s.163-166.
- ERSOY, Osman (1959), *Türkiye'ye Matbaa'nın Girişi ve ilk Basılan Eserler*, AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.
- ERTUĞ, Hasan Refik (1997), “Türk Matbaacılığı 250 Yaşında”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt 1, Yıl 13, Sayı 6, İstanbul, Haziran, s.35-41.
- ERÜNSAL, E. İsmail (2002), “Kâtib-i Kütüb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara, s.40-41.
- ERÜNSAL, E. İsmail (1998), *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- EVLIYA Çelebi *Seyahatnamesi* (1970), Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, Cilt 2, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul.
- FEBVRE, Lucien ve Henri-Jean Martin (2000), *Kitabın Doğuşu*, Çev., Gül Batuş, Avcıol Basım, İstanbul.
- GACEK, Adam (1997), “Arapça Elyazmalarında Kebîkeç”, *Kebîkeç*, Yıl 2, Sayı 5, s.5-8.

- GALANTİ, Avram (1995), *Tükler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- GALLAND, Antoine (1998), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, Cilt I-II, şy. Charles Schefer, Çev., Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara.
- GELİBOLULU, Mustafa Âli Efendi (1997), *Kitabü't-Tarih-i Kühü'l-Ahbar*, Cilt 1. kısım.1, haz. Ahmet Uğurlu...(vd.), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Gelişim Hachette (1984), "Kitap", Cilt 6, Gelişim Yayınları, s.2384-2386.
- GEORGEON, François (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, Editörler: HELENE Desmet-Grêgoire ve François Geogon, Çev., Meltem Atik... (vd.), YKY, İstanbul.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (1965), "Yazma Kitap Basma Kitap", *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt 2, Yıl 1, Sayı 11, İstanbul, Aralık, s.93-95.
- GERÇEK, Selim Nüzhet (1928), *Türk Matbaacılığı*, Matbaai Ebu'z-Ziya, İstanbul.
- GRENARD, Fernand (1992), *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Çev., Orhan Yüksel, MEB, İstanbul.
- GÜLEÇ, İsmail (1994), "Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık", *Müteferrika*, Sayı 2, Bahar, s.85-94.
- GÜLERSOY, Çelik (1979), *Kapalı Çarşı'nın Romanı*, İstanbul Kitaplığı, İstanbul.
- GÜLERYÜZ, Naim (2006), "Osmanlı'da İlk Basımevi Yahudi Matbaacılığı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 156, Aralık, s.46-52.
- GÖKBİLGİN. M. Tayip (1952), *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mümler-Mukataalar*, İÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- HARİMİ, Tahir (1931), *Tarihi Medeniyette Kütüphaneler*, Vilayet Matbaası, Balıkesir.
- HARMAN, Ömer Faruk (2002), "Kitâb-ı Mukaddes", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, s.75-76.
- HATTOX, Ralph S. (1991), *Coffee and Coffeeshouses: The Origins of a Beverage in the Medieval Near East*, University of Washington Press, Seattle and London.

- HUART, Clement I. (1967), “Kâğıt”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, MEB, İstanbul, s.70.
- HUNKE, Sigrid (1972), *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, Çev., Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1998),“Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt 2, Editör: İHSANOĞLU, Ekmeleddin, IRCICA, İstanbul, s.223-361.
- İkdam, 19 Kânun-ı Evvel 1337 (19 Aralık 1921).
- İLİN, M. (1948), *Ak Üstünde Karalar*, Çev., Rakım Çalapala, Altındağ Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2003), *Şâir ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- İncil, Meryem 19/30.
- İNUGÜR, M. Nuri (1993), *Basın ve Yayın Tarihi*, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- İSKİT, Server Rifat (1939), *Türkiye’de Neşriyat Hareketlerine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul.
- İŞLİ, H. Necdet (1994), “Sahaflara Dair: I”, *Müteferrika*, Sayı 2, Bahar, s.173-177.
- KABACALI, Alpay (1989), *Türk Kitap Tarihi*, Cilt 1, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KAFADAR, Cemal (1999), “İki Cihan Aresinde”, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı 19, YKY, Yaz, s.41-61.
- KARATAŞ, Ali İhsan (2002), “Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar)”, *Türkler*, Cilt 11, YTY, Ankara, s.896-909.
- KARATAŞ, Ali İhsan (1999), “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa’da İnsan-Kitap İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 8, s.317-328.
- KARATAY, Fehmi Edhem (1961), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki Türkçe Yazmalar Kataloğu*, Cilt 1–4, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul.
- KAYA, M. Cüneyt (2006), “Kitaplarla İlişkinin Âdâbı Üzerine”, *Müteferrika*, Sayı 29, Yaz, s.219-232.

- KOÇU, Reşat Ekrem (1964), *Osmanlı Tarihinin Panoraması*, Ak Kitabevi, İstanbul.
- KOLOĞLU, Orhan (1987), *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- KREİSER, Klaus (1999), “Türklerde Akıl Var mı?”, Çev., Mustafa Düzel, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı 19, YKY, Yaz, s.93-113.
- KRENKOW, Fritz (1967), “Kitap”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, MEB, İstanbul, s.829.
- Kur’an-ı Kerim*, ed –Duhân 44/2–3.
- Kur’an-ı Kerim*, el – A’raf 7/145, 150, 154.
- Kur’an-ı Kerim*, el – Ahkâf 46/12.
- Kur’an-ı Kerim*, el – Ahkâf 46/2.
- Kur’an-ı Kerim*, el – Bakara 2/2.
- Kur’an-ı Kerim*, el – En’âm 6/154.
- Kur’an-ı Kerim*, el – İsrâ 17/2.
- Kur’an-ı Kerim*, el – İsrâ 17/4.
- Kur’an-ı Kerim*, el – Maide 5/48.
- Kur’an-ı Kerim*, en – Nisa 4/105.
- Kur’an-ı Kerim*, en – Nisa 4/46.
- Kur’an-ı Kerim*, İbrahim 14/11.
- KUT, Turgut ve Fatma Türe (1996), *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, YKY, İstanbul.
- KUT, Turgut (1992), “Bulak Matbaası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, s.387-390.
- Küçük Ansiklopedi (1968), “Kitap”, Hayat Yayınları, İstanbul, s.655-656.

- LABARRE, Albert (1994), *Kitabın Tarihi*, Çev., Galip Üstün, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MADEN, Sait (1980), “İbrahim Müteferrika”, *Milliyet Sanat Dergisi*, Yeni Dizi, Sayı 1, Şubat.
- MEYDAN Larousse (1972), “Kitap”, Meydan Yayınevi, İstanbul. s.339-340.
- MİSS Pardoe (2004), *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. yy’da Osmanlı Yaşamı*, Çev., Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- MUTLU, İbrahim (1959), “Bizans Devri Kütüphaneleri”, *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, Cilt VIII, Sayı 2, s.20-24.
- MUTLU, Latif (2006), *Uygarlığın Durak Yerleri*, GOA Yayınları, İstanbul.
- MYSTAKİDİS, B. A. (1910), “Hükümeti- Osmanîye Tarafından İlk Te’sis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”, (Hicri 1328 / Kanuni evvel), *Tarih-i Osmanî mecmuası*, Sayı 5, s.322-328,
- NEŞRİ, Mehmet (1949), *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Cilt I, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara.
- NUHOĞLU, Hidayet (2002), “Osmanlı Matbaacılığı”, *Türkler*, Cilt 14, YTY, Ankara, s.927-932.
- OKAY, Orhan (1998), “Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Cilt 2, Editör: İHSANOĞLU, Ekmeleddin, IRCICA, İstanbul, s.69-93.
- ÖCAL, Orhan (1971), *Kitabın Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖZBİLGİN, Erol (2003), *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZKAN, Mustafa (1999), “Erken Dönem Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı*, Cilt 9, YTY, Ankara, s.399-411.
- ÖZMAKAS, Hacer (1994), “Parşömen”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 9, Eylül, s.17.

- ÖZÖN, Mustafa Nihat (1994), “Yüz Senelik Gazeteciliğimiz”, *Ayn Tarihi Mecmuası*, Cilt XV. Sayı 46-47’den (Ocak-Şubat 1928) yayına hazırlayan Selim Sırrı Kuru, *Müteferrika*, Sayı 3, Yaz, s.3-47.
- PALA, İskender (1999), “700 Yıllın Şiiri”, *Osmanlı*, Cilt 9, YTY, Ankara, s.607-615.
- PEÇEVİ, İbrahim Efendi (1992), *Peçevi Tarihi*, Cilt 1, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- RAĞİB el-İsfahani (1970), *El-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, naşir: Muhammed Ahmed Halefullah, Mektebetü'l-Enclo'l-Mısrıyye, Kahire.
- RAŞİT, Vakanüvis Mehmed (1866/1282), *Tarih-i Raşit*, Cilt 4, Matbaa-i Âmire, Konstantiniyye.
- SABEV, Orlin (2006), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriüveni (1726–1746)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- SAKAL, Fahri (1999), “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı*, Cilt 11, YTY, Ankara, s.732-738.
- SANZ, Manuel Serrano Y. (199?), *Türkiye'nin Dört Yılı (1552-1556)*, Çev., Aysel Kurutluoğlu. Tercüman 1001 Temel Eser.
- SHAW, Stanford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 1, Çev., Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul.
- SOYSAL, Özer (1973), *Türk Kütüphaneciliği*, Ankara.
- STRAUSS, Johann (2003), “Who Read What in the Otoman Empire (19th-20th centuries)?”, *Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, No.1, January, s.39-76.
- STRAUSS, Johann (2000), “Konuşma”, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatler Arası ilişkiler (18.-20. Yüzyıllar)*, der. François Georgan, Paul Dumont, Çev., Maide Selen, İletişim Yayınları, 307-385.
- STRAUSS, Johann (1993), “İstanbul’da Kitap Yayını ve Basımevleri” Çev., Erol Üyepazarcı, *Müteferrika*, Sayı 1, Güz, s.5-17.

- ŞEN, Adil (1995), *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*, TDV, Ankara.
- TANINDI, Zeki (1999), “Osmanlı Sanatında Cilt”, *Osmanlı*, Cilt 11, YTY, Ankara, s.103-107.
- TANİLLİ, Server (1991), *İnsanlık Tarihine Giriş*, Cilt 1, Say Yayınları, İstanbul.
- TAŞKÖPRİZÂDE (1985), *Eş-Şakâ'ikü'n-Nu'maniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, neşr. Ahmet Subhi Furat, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Tercüman-ı Ahvâl (1277), No. 9, (2 Ekim 1860).
- Tevrat, Tesniyye, XVII/18–19.
- TEZ, Zeki (2004), “Ortaçağ'da Kitap Yazımı ve Süslemesi”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 130, Ekim, s.44-51.
- TKD (Türk Kütüphaneciler Derneği) (1979), *Basım ve Yayımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, Bildiriler, TKD Yayınları 12, Ankara.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi (2002), *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- TULUM, Mertol, “Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı*, Cilt 9, YTY, Ankara, s. 421-429.
- Türk Ansiklopedisi (1974), “Kâğıt ve Kâğıtçılık”, Cilt 21, MEB, Ankara, s.112-115.
- Türk Ansiklopedisi (1970), “Gutenberg”, Cilt 18, MEB, Ankara, s.121-122.
- Türk Ansiklopedisi (1967), “Basım”, Cilt 5, MEB, İstanbul, s.329-338.
- TÜRK, Nurdoğan (2001), *Kur'an'da Kitap Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, 5. baskı, TTK, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1998), *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, I.Bölüm, TTK, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1972), *Osmanlı Tarihi*, Cilt I, TTK, Ankara.

- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1974), “Türklerde Kitap, Kütüphane ve Sahaflık Üzerine Küçük Bir Araştırma”, *Türk Kültürü*, Sayı 135, Yıl XII-3, Ocak, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s.161-167.
- ÜNVER, Süheyl (1999), “Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı*, Cilt 9, YTY, Ankara, s.430-436.
- ÜZGÖR, Tahir (1990), *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- ÜZÜM, İlyas (2002), “Kitap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, s.121-122.
- VATIN, Nicolas (1999), “Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatır?”, Çev., Işık Ergüden, *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, Sayı 19, YKY, Yaz, s.161-165.
- YAZIKSIZ, Necip Asım (1994), “Kitapçılık”, Çev., A. Nezih Gültekin, *Müteferrika*, Sayı 3, Yaz, s.215–218.
- YAZIKSIZ, Necip Asım (1935), *Kitap*, haz. Türker Acaroğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Nuray (1985), *Eskiçağ Kütüphaneleri*, MÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Ömer Faruk (2005), *Tarih Boyunca Sahhâflık ve İstanbul Sahhâflar Çarşısı*, Sahhâflar Derneği, İstanbul.
- YURDAYDIN, Hüseyin G. (2000), “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, Cem Yayınevi, İstanbul, s.275-326.
- YÜKSEL, Emrullah (2002), “Kitap” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, s.122.

EKLER

Bu bölümde Osmanlı sosyal hayatında kitabın yeriyle ilgili çok yönlü sonuçlara ulaşılmasını sağlamak amacıyla kitapların basma ve yazma olmak üzere fiyatları Müteferrika Matbaası örneği üzerinden verilmiştir. Aynı zamanda matbaanın tüm dünya ülkelerine hangi zaman aralıklarıyla ulaşmış olduğuna dair bir liste'nin yanı sıra kitap satışına dair birkaç belge de mevcuttur. Yine kitabı kutsal bir nesne olarak algılayan Osmanlı insanının kitapla olan ilişkisine dair fikir verebilecek nitelikte olan XVI. yüzyılda yaşamış olan *Abdu'l-Basit b. Musa b. Muhammed el-'Almavi*'nin *kitapla ilişkinin adabına* dair görüşlerinin alıntılandığı ve M. Cüneyt Kaya (2006:219-232) tarafından sadeleştirilerek yayınlanan bir metin eklenmiştir.

Söz konusu metnin giriş bölümü dürüst ve samimi bir şekilde ilim talebinde bulunulması ve buna niyet edilmesi gerekliliğinden bahseder. İkinci bölümde; dinî ilimlerin hangileri olduğu ve öncelik sıralaması, Üçüncü bölümde; ilim erbabı olan hoca ve ilime talip olan talebenin uyması gereken kurallar sıralanır. Dördüncü bölüm; fetva kavramı, müftûnin/fetva veren kişinin ve *müsteftînin*/fetva isteyen kişinin uyması gereken kurallardan bahsedildikten sonra, Beşinci bölümde; ilmi bir konunun nasıl tartışılması gerektiği, Altıncı ve son bölümde ise kitaplarla olan fiziksel ve manevi temasların usulüne değinilmektedir.

Ek 1. Yazma Kitaplarda Kullanılan Terimler

Abadî: Hindistan'ın Devlet-abad şehrinden getirilen kâğıtlara verilen isimdir.

Acem Kösteği: kitabın dikilme işleminden sonra bir kısmı kâğıtlara bir kısmı da cilde yapııştırılarak kâğıt tomarlarını cilde sabitleyen tıraşlanmış meşin parça.

Âdil Şahî: Günümüzde kullanılmayan XVII. yüzyıla ait bir kâğıt çeşidi.

Âhâr: Hattatların kullandıkları kağıda sürülen nişastalı yumurta.

Âhâr Kağıt: Âhârlanmış kağıda verilen isim.

Ak Deri: Cilt işinde de kullanılmasına rağmen genellikle kâğıt yerine kullanılan derilere verilen isim.

Akkase: Sayfaların iki kapak arasında kalan iç kısımlarıyla dışarıda kalan kenar kısımlarının farklı renklere boyanması suretiyle oluşturulan kitaplara verilen isim.

Ali Kurna: İtalya yarımadasındaki *Livurna* şehrinde üretilen ve üzerinde bulunan “A. *Ligorna*” damgasından dolayı Ali Kurba olarak dile yerleşen, halk arasında “**Tek Ali**” de denilen bir kâğıt çeşididir. Bu kâğıdın *Battal* ve *Evsat* olanlarına nazaran daha kısa boydaki çeşidine “**Çifte Ali**” de denilir. Çifte Ali kağıdının üzerine vurulan soğuk damga nedeniyle adı “**Eser-i Cedit**” diye de anılır.

Anonim: Yazarı belli olmayan kitap ve benzeri eserlere verilen isimdir.

Ayırma Şemse: Altın zeminler üzerindeki Şemselere verilen addır.

Bağdat Kâğıdı: Bağdat menşeilii bir kâğıt çeşididir.

Baş Harf: kitapların ilk sayfalarındaki metinlerin ilk satırlarının başında bulunan ve diğer harflerden farklı bir şekilde süslenen büyük harflere verilen isim.

Baş Sahife: Kitapların öteki sayfalardan farklı olarak süslenen ilk sayfalarına verilen isim.

Besmele: Özetle “*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla*” anlamına gelen ve kitapların başına konan ilk cümledir.

Besmele Oku: Besmele cümlesindeki “sin (س)” harfinin uzatılmasıdır.

Beyazî / Cönk: Halk edebiyatında da yazıcısı ya da derleyenini kesin olarak bilinmeyen ve – dua, büyü ve ilaç gibi – folklorik unsurları konu eden ve eni boyundan uzun olduğu için “sığırdili” ya da “danadili” diye de anılan kitaplardır. Bu kitaplar uzunlamasına dikilerek ciltlenen sayfalardan oluştukları için uzunlamasına açılırlar.

Bezeme: Kitap süsleme sanatlarındandır. Tezhip de denilir.

Bulut: Tezhip sanatında yılan ya da bulutları andıran motiflere verilen addır.

Cava Kalem: Metinlerin içinde ve süslemeler sırasında ince çizgiler çizmek ve küçük yazılar yazmak için kullanılan ince uçlu kalem.

Cedvel: kitapların metin kısımlarıyla kenar boşluklarını ayırarak estetik bir görünüm kazandırmak için bazen tek bazen de çift olarak çizilen kenar çubuklarına verilen ad.

Cedvelkeş: Sayfa kenarlarına cedvel çeken kişilerdir. Yaptıkları iş “cedvelkeşlik” diye de adlandırılır.

Ceylan Kâğıdı: genellikle dini konuları ihtiva eden kitapların yapımında kullanılan ve üzerine yazı yazılabilecek şekilde işlenerek inceltilmiş ceylan derisinden yapılan bir yazı gerecidir.

Cûz: Birkaç formadan oluşan ve muhteva itibarıyla küçük olan kitap türüdür.

Cûz Gülü / Gül: Kitapların özellikle de Mushafın cüz başlarındaki işaretlere verilen isimdir.

Çalakalem: Süratli bir şekilde yazdığı kelimeleri anlamlarıyla birlikte değil de sadece harf ve kelime olarak algılayarak yazma işi.

Çift Dikiş: Genellikle kalın ve ağır kâğıtlardan oluşan tomarları bir arada tutabilmek için ikinci defa dikilerek cildi sağlamlaştırılmış kitap çeşidi.

Çifte Âhârlı Kâğıt: Nişastalı yumurtayla her iki yüzü de aharlanan Ebrulu kâğıtlara verilen isim.

Çifte Kuş: Kuş şeklindeki motiflerle süslü bir kâğıt çeşididir.

Çift Kuzu: “Kuzu” adı verilen bir cedvelle Mushaf ve diğer kitapların metinle kenar boşlukları arasına yeşil ve sarı altından çekilen ve bu iki çizginin arasına mürekkeple ayrı bir çizgi çizmek suretiyle yapılan kenar çubuğudur. Bu cedvel’in sadece dışa çizilmesiyle yapılan kenar çubuğuna “Tek Kuzu” adı verilir.

Defter: Mecmua anlamında kullanıldığı örnekler mevcutsa da genellikle cilt yerine kullanılan bir terimdir.

Divân: Şâirlerin şiirlerini bir araya getirdikleri kitaplardır.

Divânçe: Manzum metinlerin bulunduğu küçük kitaplardır.

Divânî: “Kırma” ve “Celile”leri olan bir yazı çeşididir.

Ebrû / Ebrî: Farklı bir boyama çeşidiyle farklı desenlerde boyanmış kâğıtlardır.

Ebrûlu Kâğıt: Ciltle kitabın ilk sayfası arasına yapıştırılan ve renkli çiçeklerle süslenmiş bir kâğıt.

Elkâb: Unvanlar, soyadlar gibi anlamları ihtiva eden kelime daha çok mektuplarda künye kelimesini ifade eden bir terimdir.

Elvan Kâğıt: Renkli bir kâğıt çeşididir.

Ens / Ünsi: Kâtiplerin yazı yazmakta kullandıkları kamış kalemlerdeki uc kısımların alt parçasına denilir.

Esre: Harfleri “ i ” sesiyle okutmak için kullanılan ve harflerin altına konulan ince çizgi şeklinde bir işarettir.

Filigran: Kâğıtlara sonradan boyanarak ya da çizilerek değil de kâğıdın yapım aşamasında dokularına işlenerek oluşturulan ve kâğıdın yapım yeri hakkında fikir verebilecek nitelikte olan motif, resim ya da yazılara verilen isimdir.

Frenk Abadîsi: Abadi kâğıtların Avrupa ülkelerinde yapılan taklitlerine bu ad verilir.

Girift Yazı: Birbirine son derece yakın ve iç içe geçmiş harflerle yazılan bir yazı çeşididir.

Gubârî: İnce karakterli olduğu için Arapçada “toz” anlamına gelen “gubar” kelimesiyle anılan bir yazı çeşididir. (Toza benzeyen, tozdan)

Hâll-kâr / Halkar: Güzel yazılmış bir yazıyı veya sanatkârane yapılmış bir minyatürü çevreleyen çiçek motiflerinden, özellikle; hatâyî cinsi kullanılarak yapılan tezhip/süslemedir.

Hamdele: Elhamdülillah cümlesinin, Arapçada “naht” denilen kurala göre kısaltılarak mastar haline getirilip kitapların başına konulan haline verilen isimdir.

Han Balık Kâğıdı: Çin’in Pekin şehrinde üretilen bir kâğıt çeşididir. Hanbalık abadisi de denilir.

Harir: Hindistan’da üretilen çeşidine “harir-i Hindi” Semerkand’de üretilen ve dayanıklılığıyla öne çıkan çeşidine ise “harir-i Semarkandi” adı verilen ve ipektan yapılan bir kâğıt türüdür.

Haşebî / Haşebiyye: Ağaç liflerinden yapılan bir kâğıt çeşididir.

Hâşiye / Hâmiş: Kitap sayfalarının veya mektupların kenarlarına ya da altlarına metnin içindeki herhangi bir cümle ya da olayı açıklamak ya da farklı amaçlar için not şeklinde yazılan yazı (dipnot).

Hat / Hüsn-ü Hat: Güzel yazı anlamında kullanılıyor olsa da sadece yazı anlamını da ihtiva eder.

Hatt-ı Dest: El yazısı, el yazması gibi anlamları vardır.

Hataî: Bir kâğıt çeşidine denildiği gibi Tezhip için kullanılan irili ufaklı harfler için de bu terim kullanılır.

Hokka: Mürekkep konulan ve farklı malzemelerden yapılan kapaklı kutu.

Huffi: Çizme içinde taşınabilecek şekilde tasarlanan küçük kitaplara verilen isim.

Hünkârî Kâğıt: yapımı için özellikle özen gösterilen ve rengi normalden daha fazla beyaz olan güzel kâğıtlar için kullanılan bir terimdir.

İhtisar: Büyük ve uzun kitapları “Telhis” ederek (özetleyerek) küçültme, kısaltma.

İnşa: Güzel nesir yazma ya da güzel yazılmış nesir (düz yazı) anlamlarına gelir.

İntihâ: “Bir şeyin sona ermesi” anlamına gelen kelime kitaplarda yaygın olarak kullanılmaz daha çok mektuplar için kullanılır. “Son” bölüm gibi bir anlamı ihtiva eder. s

İplik: Bazı kitaplardaki her bir satırın arasından geçen sıvı altından yapılan mürekkeplerle çizilmiş iplik şeklindeki çizgilerdir.

İptidâ: “Bir şeyin evveli” anlamına gelen kelime kitap ve mektuplarda daha çok “başlama, başlangıç” anlamlarında kullanılır. Mektupların giriş kısmına bu ad verilir.

Karga / Mikleb: Genellikle Mushafların kaplandığı ciltlerin ya da ciltli kitapların sol taraflarında bulunan ve kitabı sarmalayarak korumaya yarayan uzun parçaya verilen isimdir. Kitap ayracı işlevi görecektir şekilde tasarlanan Karga’nın dışarıda kalan yüzüne “Sertab”denilir. Değerli Mushafların Sertab kısımlarına Kur’an’dan ayetler yazılırken kitabın ilim, fen ya da edebiyatla ilgili olması durumunda bu kısma kısa bir beyit ya da benzeri bir cümle, kitap ismi veya Kur’an-ı Kerim ise -abdestsiz dokunulmaz- ayeti yazılı olarak işlenirdi.

Ketebe: Kitapların sonuna kitabın yazarı tarafından konulan imzalıdır. Arapçadaki

“ketebehu” kelimesinin kısaltılmış hali olan kelime “onu, o şeyi yazdı” anlamında kullanılır. Bu terim yazarın ismiyle birlikte kullanılır.

Kûfi: Önceleri “Mekkî”, “Medenî”, “Basrî” gibi adlarda verilen ve Hz. Ali tarafından geliştirildiği rivayet edilen bir yazı çeşididir. Nesih yazısından sonra giderek kullanılmamaya başlayan bu yazı çeşidine İslamiyet’in ilk dönemlerindeki sikkeler ve Mushafların yanı sıra daha çok kitabelerde ve süslemelerde rastlamak mümkündür.

Kale: Vernikli kitap ciltleri için kullanılan bir terimdir.

Lal Efşan: Divani celisinde hareketlerden sonra toz şeklindeki kırmızı boyayı püskürtmek suretiyle yapılan bir boyama şeklidir.

Levha: “Serlevha” da denilen kitap başlıkları için kullanılır. Sade olanlarına “düz levha”, kubbe şeklinde olanlarına da “kubbe levha” adı verilen levhaların kitapların ilk sayfalarında bulunan daire şeklindeki tezyinatlarına “levha arkası” denilir.

Li-müellifihi: Kitapların içinde bulunan şiiirlerden önce, şiiirin alıntı olmadığını ve bizzat kitabın yazarına ait olduğunu belirtmek için kullanılır.

Lui Tebrîz: Tebriz’de üretilmiş olması muhtemel bir kağıt çeşididir.

Manzûm: Vezin ve kafiyelere sahip manzum şiiirlere verilen isimdir.

Matbuat-ı haşebiye: Ağaç basmaları için kullanılan bir tamlama

Mebhas-i hatt: Yazı bilimi (Grafoloji)

Mecmua: Seçme yazı, söz ve şiiirlerin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulan defterler ya da kitaplar için kullanılan bir terimdir.

Mensûr: Herhangi bir vezin ve kafiyesi olmayan düz yazı ve uzun metinler.

Miklep: Kitabın ön tarafını örten sertabın ucunda genellikle üç köşeli, okunmakta olan yere konan kısımdır. Miklep üstünde de kapaktaki desenler küçültülerek veya bir kısım şemse de bulunur. İç kapakta oyma sanatı varsa miklepte de görülür.

Mistar Kalemi: Kitapların sayfa kenarlarındaki yıldız ve benzeri desenleri çizmek için kullanılan bir kalem.

Minyatür: İslam sanatında resim hoş karşılanmadığı için geliştirilen ve özetle sulu boyayla yapılan bir süsleme sanatıdır (Hurda Nakış).

Muhaşşa: Muhaşşiler tarafından yazılan “haşiyeli” kitaplar için kullanılan bir terimdir.

Muhayyir: Bir kâğıt çeşididir.

Murakkaa: Birbiri üzerine yapıştırılarak mukavva gibi olmuş bir kâğıt üzerine yazılan ve hattatların “meşk”lerini ihtiva eden bir yazı türüdür.

Müstensih: Matbaadan evvel kitapları el yazısıyla kopya edilerek çoğaltılması anlamına gelen “İstinsah” işini yapan kişilere verilen isimdir. Müstensihlerin istinsah yaparken cümleleri, kelime ya da harfleri yanlış ya da eksik yazarak yaptıkları hatalara “Müstensih Sehvi” denilir.

Musavvir: Resim yapan, Tasvir eden, Ressam gibi anlamları vardır.

Mushaf: Sayfa hakine getirilmiş şey, kitap gibi anlamlara ihtiva eder, İslam terminolojisinde genellikle Kur'an'ı Kerim yerine kullanılır.

Mücedvel: Metinle sayfa boşluklarını ayıran kenar çubuklarına sahip kitaplar için kullanılan bir terimdir.

Mücellid: Ciltleme ve cilt işleriyle uğraşan zanaatçıya verilen isimdir.

Müellef: Bu isimle anılan bir yazı çeşidi olduğu gibi kelime genellikle derlenmiş kitaplar için kullanılır. Derlemeyi yapan, ya da kitap yazan kişilere “**Müellif**”, özetle müelliflerin yaptıkları işe ise “**Te'lif**” adı verilir.

Mühre: deniz kabuğundan yapılan ve kâğıtları cilalamak için kullanılan bir maddedir. Herhangi bir kâğıdın mührlenmesinden önce kâğıt ıslak bir süngerle “**Mührezen**” adı verilen zanaatkârlar tarafından silinerek tekrar yazılacak hale getirilir.

Mühür: Kitaplara ve kâğıtlara sembolik yazı ve işaretler basmakta kullanılan taş ya da benzeri sert bir madden yapılan malzemedir. “**Mührü Zati**” imza yerine kullanılan bir semboldür. Bu mühürlerde sadece mührün sahibinin adı olabildiği gibi çok zaman baba isimleri ya da güzel söz ve beyitlerde bulunabilir.

Mülemma' Şemse: Ciltli kitaplarda kabın ortasında bulunan şemse ile köşebentlerin arasının tezhipte doldurulması suretiyle yapılan şemseler için kullanılan bir terimdir.

Mülevven Şemse: Çeşitli renklerin yanı sıra sıvı altın mürekkebin de kullanıldığı şemseleri ifade eder.

Münşeat: “**Münşî**” adı verilen nesir sanatçıları tarafından kaleme alınan süslü nesir, mektup ya da diğer mensur metinleri ihtiva eden kitap ya da benzeri mecmuaları için kullanılır.

Müretteb Divan: Şairlerin belirli kurallar çerçevesinde olan şiirlerinin toplandığı kitaplar için kullanılan bir terimdir.

Mürğdar Şemse: Çiçekli ve dal motifleri arasında kuşların da bulunduğu şemseleri ifade eden bir terimdir.

Müstensil: Bir kitap ya da yazılı herhangi bir metni kopya ederek ya da temize çekerek satan kişilere verilen isimdir.

Mütercim: Farklı dillerden çeviriler yapan kimseler için kullanılan bir isimdir. Çeviri yapan Mütercimlerin yaptıkları bu işe “**Tercheme**” de denir.

Müzehhep: Kitapların ilk sayfaları, Mushafların ilk iki sayfalarının “**Müzehhip**” adı verilen tezhip sanatçıları tarafından tezhiplenerek ya da altın suyuna batırılarak süslenmiş hallerini ifade eder.

Nakış: “**Nakkaş**” adı verilen sanatçılar tarafından yağlı ya da sulu boyalarla yapılan resimler için kullanılan bir terimdir.

Nâsih: İstinsah eden.

Nesih: Başta Kur'an ve benzeri dini kitaplar olmak üzere çeşitli kitapların yazımında kullanılan bir yazı türüdür.

Nesir: Dil kuralları dışında herhangi bir ölçü ya da uyağı olmayan bunlardan tamamen bağımsız düz anlatım yoludur.

Nokta: Mushaf ve diğer yazma kitapların muhtevasında bulunan metinlerdeki durakları

ifade eden ve “*şeshane, pençhane, helezoni, yaprak* ve *zerendezar*” gibi farklı çeşitleri olan bir işarettir.

Nizam Şâhî: Bir kâğıt çeşididir.

Parça Su / Kesme: Şemse ciltlerin üzerinde bulunan ve birbirinden farklı şekillerde olan motifleri ifade eder. bu tür motiflerin birbirine bitişik olanlarına “**Yekpare Su**” adı verilir.

Penç Berk: Tezhip sanatında beş yapraklı motifleri ifade eden bir terimdir.

Perdah Yolu: Kitapların başlıkları ve levha kenarlarında bulunan süslemelere verilen isimdir.

Pesend: Mushaf ve kitapların ilk sayfalarında ya da süre ve konu başlıklarında bulunan ve sıvı altından mürekkeple yapılan motiflerin boyayla perdahlanmış olanların ifade eder.

Pirinç Âhârî: Pirinçle yapılan ahârı ifade eder.

Rıhçılık: Yazıları “**rıh**” adı verilen renkli ve ince taneli bir tozla kurutma sanatı. Rıh, aynı zamanda kurutma kâğıdı olarak da kullanılır.

Rika: Bir yazı çeşididir.

Rumî: Daha çok Anadolu Selçukluları tarafından kullanılan, yaprak, filiz ve çeşitli hayvan motifleriyle yapılan sarılma ve üç iplik gibi çeşitleri de bulunan klasik bir süsleme üslubudur.

Rumî Şemse: Şemselerin ucu sivri ve kıvrak yapraklara benzeyenlerini ifade eder.

Rumî Tahrir: Kitap ciltlerinin üzerine siyah çizgiler çizmek suretiyle yapılan bir çeşit süslemedir.

Rokoko: Avrupa’da XVIII. yüzyılda yaygınlaşan süsleme sanatının kitaplara da uygulanan şeklidir.

Sadberk: Yüz yaprak anlamına da gelen kelime Şemsedeki yaprağı andıran motifler için de kullanılır.

Sahh: Resmi yazışmalarda belgenin sonuna konulan ve “*doğrudur*”, “*yanlışsızdır*” anlamlarına kullanılan ibaredir.

Sak: Çiçek şeklindeki süslemelerde çiçek motiflerinin saplarına verilen isimdir.

Salvele: Hz. Muhammed’e okunan; “*besmele, hamdele*” ile birlikte “*vesselâtü vesselâmü alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sahbihi ecmaîn*” şeklindeki duâdır. Kitapların başına konulur.

Sancak Mushaf’ı: Sancakların uçlarına takılan küçük Mushaflara verilen isimdir.

Sebeb-i Telif: Kitapların başında eserin yazılış sebeplerinin anlatıldığı bölümdür.

Secde Gülü: Mushaflarda secde ayetlerine ve ayetin bulunduğu sayfaların kenarlarına çizilen güle benzer şekillere verilen isimdir.

Seribe: Elle yazan yazıcı

Serpme: Çiçek ve yaprak gibi motiflerin boyanın serpilmesi suretiyle yapılmış olanlarına verilen addır.

Sersure / İklil: Mushaflarda bulunan sürelerin baş kısımlarına verilen addır.

Ser Levha: Kitapların muhtevasında bulunan her bir bölüm, bab ve bahs’in başına yazılarak konusuna dair bilgiler veren özet cümlelerdir.

Ser Suhan: Kitaplardaki metinlerin genellikle siyah ve lacivert mürekkeple yazılan cümle başlıklarıdır.

Sırt: Formaların bağlandığı bölümü örten kısımdır. Klasik Türk ciltlerinde ve genellikle İslami ciltlerin hepsinde bu kısım Batı ciltlerinde olduğu gibi bombeli değil, düzdür. (Kitapların dip kısmı)

Sıvama Şemse: Altın zeminli kitap kapakları üzerinde bulunan şemseler bu ad verilir.

Sıvama Yıldız: Kitapların boydan boya tamamen som altınla yaldızlanarak yapılan süslemeleridir.

Su: Şemseli ciltlerin köşelerinin dış kısımlarına basılan süslemelerdir.

Sultanî Kâğıt: kaliteli bir kâğıt çeşididir.

Sülüs: Genellikle Mushafların yazımında kullanılan bir yazı çeşididir.

Sünbüle: Kitaplardaki başak motifli süslemelerdir.

Sürh: Muhtevasında bulunan her bir bölüm, bab ve bahs'in başlıkları kırmızı mürekkeple yazılı olan kitaplardır.

Şeh-kâr: Kitapların üstün eser/şaheser olarak kabul edilenlerine verilen addır.

Şedde: Kitaplardaki metinlerde bir harfin iki defa okutulmasını sağlayan işarete verilen isimdir.

Şemse: Kitapların başına yapılan süs; cildin orta kısmında bulunan oval süsleme.

Şemseli Kap: Kapağı ya da kabında üç Şemse bulunan ciltlerdir.

Şerh: Bir kitabın içinde bulunan konuları, konuların içindeki cümleleri gerektiğinde kelime kelime açık izah ederek yazılan kitaplardır.

Şikâf: Kitaplar ciltleri üzerinde boya ile yıldızların birlikte kullanılmasıyla yapılan süslemelerdir.

Şirâze: Kitap ciltlerinin iki ucunda bulunan ve yaprakları muntazam tutan ibrişimden örülmüş ince şeritleridir. Ayrıca bir araya getirilerek ciltlenen kitap formalarının arkalarındaki dikişlerin yanı sıra birbirine daha sıkı bağlanmasını sağlamak için alt ve üst kısımlarının uçlarına işlenen renkli ipekten ilmiklerdir. Şirazelerin formaların ortasından alınarak işlenenlerine “nişanlı” gelişigüzel işlenenlerine ise “sapma” şiraze adı verilir.

Şükûfe: Mushaf ve kitapların başlarına yapılan çiçek şeklindeki süslemelerdir.

Tabaka: İnce yapraklı kâğıtlara verilen isimdir.

Tahrir (1): Yazı ya da kitap yazmak anlamına gelen bir kelimedir.

Tahrir (2): Altından ve normal boyalardan yapılan motiflerin çevrelerine daha koyu renklerdeki boya ve mürekkeplerle çizilen çizgilerdir. Bu tür çizgilere sahip süslemelere “Tahrirli Halkâr” adı verilir.

Talik: Kullanım alanı pek geniş olmayan bir yazı çeşididir.

Ta'likât: Sayfa kenarlarında bulunan ve bulunduğu kitabın içeriğine dair açıklamaları ihtiva eden küçük notlara denildiği gibi aynı amaçla yazılan kitaplar için de bu terim kullanılır.

Tarrâh: Kitapların süslemesini yapan sanatçılar için kullanılan bir terimdir.

Tasvir: Resim yapmak gibi bir anlamı olduğu gibi sadece resim anlamında da kullanılır.

Tek Diş: Tek defa yapılan dikişlerle sabitlenen kitapları ifade eder.

Temme: Kitapların sonuna yazılması adet haline gelmiş olan ve “bitti” ya da “tamamlandı” gibi anlamlara sahip bir kelimedir. Bu kelimenin dışında aynı anlamda “temmet”, “hitam”, “intiha” ve “son” gibi kelimeler de kullanılmıştır.

Tezhip: Boya ve altın tozuyla yapılan genellikle yaldızlı süslemelerdir.

Tezyînât: Süslemeler anlamına gelir.

Tilavet: Kur’an’ı her bir kelimenin her bir harfini tane tane açık ve sınırlı da olsa melodik bir şekilde okumak. (Tertil)

Üstün: Harfleri “ ê ” sesiyle okutmak için kullanılan ve harflerin üstüne konulan ince çizgi şeklinde bir işarettir.

Üstten Ayırma Şemse: Zeminin değil de sadece harf ve motiflerin yaldızlanması suretiyle yapılan şemseler için kullanılır.

Üstünlü Esreli: Osmanlı döneminde harekesiz harfleri okumak güç olduğu için harfler harekelendirilirdi. Üstün Esreli tabiri metinlerindeki harfleri hareke, fetha, kesre ve zemme işaretli olan kitap ve benzeri yazılar için kullanılırdı.

Vahş / Vahşi: Kâtiplerin yazı yazmakta kullandıkları kamış kalemlerdeki uc kısımların üst parçasına denilir.

Varak: Kâğıt parçası ve kitap yaprağı gibi anlamları vardır. Yazılmış kâğıt anlamına da gelen varak kelimesi kitapların her bir iki sayfasına da denilir.

Vassal: Dağılmış ya da bozulmaya başlamış kitap ve kitap yapraklarını tamir ve tanzim eden zanaatkârlara verilen bir addır. Bu tamirata ve ve tamirat sırasında kitapların kenarlarına kâğıt ilave etmek suretiyle yapılan tamir işlemine “Vassale” denilir.

Yapıştırma Şemse: Süsleme için yapıştırılan altının üzerine kalp basılarak yapılan şemseler için kullanılır.

Yazma Şemse: Ciltli kitaplarda ziynet makamında yapılan şemselerin kabartmalı olmayanlarını ifade eder.

Yekpâre Şemse: Kitap ciltlerinde kabın tamamını kaplayan meşin parçanın üzerindeki şemseyi ifade eder.

Yumurta Âhârî: Yumurta akının macun kıvamına getirilmesinden sonra yapılan aharlama şeklidir.

Zahriyye: Bir kâğıdın arka tarafına yazılan yazı ve şerh anlamlarında kullanılır.

Zer-efşân: Kitap ciltlerinde püskürtme altınla yapılan bir süsleme çeşididir. Genellikle Müzehhep kitapların yapımında kullanılan bu şekilde süslenmiş kâğıtlara “Zerefşan Kâğıt” denilir.

Zervarakçılık: Aharlanıp mühürlenmiş kâğıtların üzerine altın serpe işini yapan sanatçılara verilen isim.

Ek 2. Divan Edebiyatından Kitap ve Yazı Konularını İşleyen Birkaç Örnek:

Hat değil bir rik‘adır ma ‘lûmu îmâ eylemiş
Va‘z edib mîm-i dehânın mevki‘-i imzâsına

Şeyh Gâlîb

Muhakkak nesh eder mihr ü vefâ meşkini
zîrâ yâr
Gönül levhine çok müsvedde-i tûl-i emel
yazdı.

Havâyî

Hat-ı reyhânunun neshi muhakkak
Rıka ‘ü süls ü tevki ‘yazdı el-hak

Cem Sultan

Gerçi kim Yâkût için hattât dirler dehr-arâ
Yazmadı hatun misâli hatt-ı reyhânı dürüst

Muhibbî

Yufkadır kağıd-ı dil ‘eşk ile ahârlayıp
Mühre-i dağ ile şeffâf u kalem-gîr edelim.

Sâbit

Sâbit Kalemtraş ile şakk eyledikçe hâmesini
Aceb mi Zühre-i ehl-i fesâd olursa dü-nîm

Sâbit

Mıstârlı kağıd üzre yazıp nazmı gûyiyâ
Teşbîh eder edâyı kalem nerdibâna dek

Nedim

Yazsın âsâr-ı sitem esbin gubârî hatt ile
Mâha tâ hatt-ı şu ‘âdıyla çeker mıstar güneş

Ahmet Paşa

Medhinde hata ettiğün hâme o yârin
Makta’da dilin kat’ ederiz anun ucundan

Erzurumlu Âbî

Şîvesinden hattının oldı muhakkak bu kem
Sülüsü denlü değil hüsn-i hatt-ı Yâkûtî

Nizamî

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sukûtuyla kılar nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûruyla gözü kör eyler

Fuzûlî

Ek 3. Kitaplarla İlişki'nin Adabı Üzerine (*Fi'l-âdâb ma'a'l-kütüb*)

Birinci Mesele: İlim talibinin faydalı ilimler konusunda ihtiyaç duyduğu kitapları mümkün olduğunda satın alma, kiralama veya ödünç alma yollarından biriyle elde etmeye özen göstermesi gerekmektedir. Çünkü kitaplar ilmi elde etmenin yoludur.

Ne var ki, kitapların elde edilmesi, toplanması ve [neticede] çok sayıda kitaba sahip olunması, ilim talibinin ilim ve idrakten alacağı tek nasip olmamalıdır. Bu hususu aşağıdaki beytin sahibi ne güzel ifade etmiştir: “*Şayet iyi bir hafıza ve anlama gücüne sahip değilsen Kitap toplayıp durmanın hiç faydası yoktur.*” İlim talibi şayet ihtiyacı olan kitabı satın alma imkânına sahipse kitabı istinsahla vakit kaybetmemelidir. Çünkü ilim tahsiliyle meşgul olmak kitap istinsahından daha önemlidir. Şayet kitabı satın alma veya kiralama imkânı varsa bunların yerine onu ödünç almaya çalışmamalıdır.

İkinci Mesele: Kitaba zarar vermeyen aynı özellikteki bir başka kimseye kitap ödünç verilmesi tavsiye edilen bir husustur. Bazı kimseler kitap ödünç almayı hoş karşılamamışlardır, ancak kitap ödünç vermenin tavsiye edilen bir şey olduğu yönündeki birinci görüş daha doğrudur ve tercih edilen de budur. Zira mutlak anlamda ödünç vermenin fazilet ve sevabı yanında bu meseleyle ilgili olarak kitap ödünç vermek suretiyle ilme de yardım edilmiş olur. Vekî'in şöyle dediği bize rivayet edilmiştir: “Hadis rivayetiyle uğraşan kimsenin karşılaşacağı ilk bereket, kitapları başkalarına ödünç verme imkânına sahip olmasıdır.” Süfyân es-Sevrî'den de şöyle rivayet edilmiştir: “İlim konusunda cimri davrananın başına şu üç şeyden birisi gelir: Ya bildiğini unuttur, ya ilminden faydalanılmadan ölür, ya da kitapları elinden gider.” Bir adam Ebu'l-'Atâhiyye'ye şöyle demiş: Bana kitabımı ödünç verir misin? Ebu'l-'Atâhiyye “Ben kitap ödünç vermeyi pek hoş bulmuyorum” şeklinde cevap verince, adam şu karşılıktaki bulunmuş: “Ahlakî üstünlüklere hoşlanılmayan şeyler aracılığıyla ulaşılır, bilmiyor musun?” Bunun üzerine Ebu'l-'Atâhiyye de adama kitabı ödünç vermiştir. Şâfi'î, Muhammed b. el-Hasan'a -Allah her ikisinden de razı olsun- şunu yazmıştır; *Gözün bir benzerini daha görmediği kimseye söyleyin, Onu görenin, ondan öncekileri de görmüş gibi olduğu kimseye. İlim, ilim ehlini, hak eden insanlardan ilmi esirgemesini men eder. Belki de o kişi, kendi bilgisini onu hak edenlere verecek, kim bilir*” İlim tâlibi kitap ödünç aldığı anda kitabı geri verme konusunda gereksiz yere gecikme göstermemelidir. Kitabın sahibi kitabı geri istediğinde geri vermemek

haramdır ve bu durumda kitabı geri vermeyen gâsıp durumuna düşer. Seleften, ödünç alınan kitabın geri verilmesinde yavaşlık göstermeyi kötüleyen nazım ve nesir türünde pek çok şey rivayet edilmiştir. Bu rivayetler el-Hatîb'in *el-Câmi'li-ahlâki'r-râvî ve's-sâmi*"inde yer almaktadır. Bu rivayetlerden birisi de Zührî'ye aittir: "Kitaplar konusunda aldatmadan sakın. Bu konudaki aldatma, kitabı sahibinden alıkoymaktır." el-Hatîb şöyle demiştir: "*Kitabın alıkonulması sebebiyle bir başkasının onu ödünç almasına engel olunmaktadır.*"

Üçüncü Mesele: Başkasının kitabı üzerinde izni olmaksızın düzeltme yapmak caiz değildir. Bana göre bu kural Kur'an dışındaki kitaplar için geçerlidir. Eğer Kur'an nüshasında yanlış veya hata mevcutsa mümkün olduğunca dikkatli davranılarak düzeltilmelidir. Şayet hatayı bulanın yazısı güzel değilse, yazısı güzel olan birisinden o hatayı düzeltmesini istemelidir. İlim talibi, kitabın sahibinin izni olmaksızın kitabın kenarlarına veya başlangıç ve sondaki boş sayfalarına bir şey yazmamalıdır. Başkasının kitabını diğer bir kimseye ödünç vermemelidir. Dinin cevaz verdiği zaruret hali dışında, üçüncü bir şahsa kitabı emanet de etmemelidir. Sahibinin izni olmaksızın kitabı çoğaltmamalıdır. Şayet kitap isim belirtilmeksizin insanların faydalanması amacıyla vakfedilmişse o kitabın çoğaltılmasında dikkatli davranmak şartıyla bir sakınca yoktur. Birisi bu konuda şu beyti inşad etmiştir: "*Ey benden kitap ödünç alan!(Unutma ki)ödünç aldığın kitaba seni hoşnut edecek şekilde davranırsan, bu beni de hoşnut eder.*"

Kitap, istinsah veya mütalâa edileceği zaman yere değil, yüksekçe bir mekâna konulmalıdır. Kitaplar bir yere sıralandığında da ıslanıp zarar görmemeleri için yerden yüksek bir şeyin üzerine sıralanmalıdır. Kitapların düzenlenmesinde de hangi ilme ait oldukları hususuna özen gösterilmelidir. Konusu en önemli ve değerli olan kitap diğerlerinin üstüne konulmalıdır. Aynı konudaki kitapların sıralanmasında ise yazarın önem ve değeri dikkate alınmalıdır. Kur'ân-ı Kerîm bütün kitapların üstünde bulunmalıdır. En uygun olanı, bir mahfaza içinde odanın en görünen yerindeki temiz bir duvara çivi veya benzeri bir şeyle asılmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'i sırasıyla Buhârî ve Müslim gibi sadece hadis ihtiva eden kitaplar, Kur'ân tefsiri, hadis tefsiri, fıkıh, akaid/kelâm, fıkıh usulü, nahiv ve sarf, Arap şiiri, aruz ve benzeri konulardaki kitaplar takip etmelidir.

Kitapların sık sık düşmesini önlemek için büyük hacimli kitaplar küçük hacimlilerin üstüne konulmamalıdır. Kitabın ismi alt dış sırtına yazılmalı ve kitabın içindekiler listesi mıkletin karşısındaki iç kapağa kaydedilmelidir. Aksi halde içindekiler listesi baş aşağı yazılmış olur. Kitapların güzelce dizilmesine özen gösterilmelidir. Üstteki kitapların ciltlerinin sırtı, alttaki kitaplarının cildinin mıklet tarafının üstüne gelmelidir. Böylece kitaplar bir tarafa eğilmeden düzgün bir şekilde durabilirler. Aksi halde her kitabın, cilt tarafının sıkıca tutturulması sebebiyle, mıklet tarafı cilt tarafından daha yüksek olduğundan zorunlu olarak kitaplar bir tarafa eğilecektir. Kitaplar asla aralarında kâğıt yaprakları veya benzeri nesnelere saklandığı bir çekmece olarak kullanılmamalıdır. Buna ilaveten, kitabın üzerine oturulmamalı, yelpaze, yatak, dayanak veya sinek öldürmek için bir araç olarak kullanılmamalıdır. Sayfaların kenarları ve uçları bazı cahillerin yaptığı gibi katlanmamalıdır. Parmakla kitabın sayfası çevrildiğinde sayfa yırtılacak veya nihayetinde yırtılmasına sebep olacak şekilde çevrilmemelidir.

Ödünç alınan kitabın alımı ve geri verilmesinde kitabın içinde kalmış olabilecek notlar veya diğer gerekli kâğıtlar dikkatle tetkik edilip ayrıştırılmalıdır. İlim talibi bir kitap satın alacağı zaman, kitabın başına, sonuna, ortasına, bölümlerinin sırasına ve formlarına bakmalı ve kitabın sıhhati konusunda bir görüşe varmalıdır. Şâfi'î'nin işaret ettiği üzere kitabın sıhhati konusunda zann-ı gâlibe yol açan hususlardan birisi de kitapta rastlanan düzeltme ve ilavelerdir. Bu tür ilave ve düzeltmeler kitabın sıhhatine delildir. Birisi de şöyle demiştir: “Bir kitap kararmadıkça aydınlanmaz”, yani yapılan düzeltmelerden dolayı bütün sayfaları kararmadıkça kitap sıhhatli hale gelmez.

Dördüncü Mesele: Dinî ilimlere dair bir kitaptan herhangi bir şey istinsah edileceği zaman beden, elbise, mürekkep ve kâğıdın temiz olması ve kibleye dönülmesi gerekmektedir. Her kitap besmele ile başlar. Şayet kitabın yazarı besmeleyi yazmamışsa, istinsah eden onu yazmalıdır. Besmelenin ardından “Üstad dedi ki” veya “Yazar dedi ki” şeklinde yazıp yazarın kaleme aldıklarını istinsah etmeye başlamalıdır. Kitabın tamamını ve bir cildini bitirdiğinde, Allah'a hamd ve Resûlullâh'a -salât ve selâm üzerine olsun- salât ile bitirmelidir. Şayet kitabın istinsahı bitmemiş ancak kitabın herhangi bir cildinin istinsahı sona ermişse en sonda şöyle yazmalıdır: “Birinci veya ikinci cilt bitti, bunu şu cilt takip edecek.” Eğer kitabın istinsahı sona ermişse “Falanca

kitap sona erdi” demelidir ki bunun çok büyük faydası vardır. Yüce Allah’ın ismini her yazdığına *teâlâ, sübhânehû, azze ve celle, tebâreke* veya *tekaddes* gibi tazim bildiren ifadeleri eklemeli ve bunları kendisi de bizzat söylemelidir. Nebî’nin -salât ve selâm üzerine olsun- ismini her yazdığına da hemen peşinde salât ve selâmı yazmalıdır. Gerek önceki gerekse sonraki âlimler genellikle Hz. Peygamber’in isminin ardından *sallallâhu aleyhi ve sellem* yazmışlardır. Belki de bu, Aziz Kur’ân’da Cenâb-ı Hakk’ın “Ona salât ve selâm ediniz” [el-Ahzâb, 33/56] şeklindeki emrine uyma arzusundan kaynaklanmaktadır. Müstensih, bazı nasipsizlerin *sal’am, sal’, salm, sam* veya *salsm* şeklinde yaptıkları gibi Hz. Peygamber’e salâtı kısaltmamalı, tekrar tekrar yazmaktan usanmamalıdır. Irâkî’nin belirttiği üzere bu tür kısaltmalar mekruhtur. İlk defa *sl’m* yazanın elinin kesildiği söylenmiştir. Şunu bilmelisin ki, Hz. Peygamber’e salâtı tam olarak yazmanın büyük sevabı vardır ve bu dünyada elde edilecek faydadan kat kat fazladır. Sahabeden birisinin adı geçtiğinde *radıyallâhu anh* veya *ridvânullâhi aleyh* yazmalı, din önderlerinden birisinin özellikle de önde gelen ve tanınmışlarından birisinin ismi geçtiğinde ise *rahimehullâh, rahmetullâhi aleyh* veya *teğammedehullâhu bi-rahmetihî* yazmalıdır. Hem dinen hem de âdeten sadece peygamberler ve meleklerle tahsis edildiğinden ilim talibi salât ve selâm ifadesini peygamberler ve melekler dışında herhangi bir kimse için kullanmamalıdır. Bu ifadelerden herhangi birisinden bir kelime unutulduğunda buna çok fazla dikkat göstermesi [yazarak tamamlamaya çalışması] zorunlu değildir, bunun yerine sözle tamamlaması kâfidir. Ahmed b. Hanbel rivayet sırasında salât ve selâm, *radıyallâhu anh* ve *rahimehullâh* gibi ifadeleri kaydetmemiş ancak kendisi rivayet sırasında bizzat söylemiştir. Selâmı söylemeyip sadece salâtı söylemek veya bunun tam tersini yapmak Nevevî’nin belirttiği üzere mekruhtur.

Beşinci Mesele: İlim talebiyle meşgul olan kimse güzel yazmak için çok uğraşp vakit harcamamalı, bunun yerine yazdığına doğru-düzgün olmasına özen göstermelidir. *Ta’lîk* denen harflerin birbirlerinden ayırt edilemeyecek şekilde bitişik olarak yazılmasından ve *meşk* olarak isimlendirilen karalama türündeki hızlı yazmaktan da mümkün olduğunca kaçınmalıdır. Hz. Ömer -Allah ondan razı olsun- şöyle demiştir: “En kötü yazı karalama türündeki (*meşk*) yazı, en kötü okuyuş tükürükler saçarak okumak ve en düzgün yazı en okunaklı olanıdır.” Çok ince yazmaktan kaçınılmalıdır, zira özellikle yaşlılık ve görme duyusunun zayıflaması sebebiyle ihtiyaç halinde bu tür ince yazıdan istifade etmek mümkün olmayabilir. Ancak ince yazı, kâğıda verecek

parası olmayan veya yolculuk sırasında kitabın yanında yük olmamasını isteyen kimse tarafından kullanılabilir. Bu şartlar altında ince yazı kullanmakta bir sakınca yoktur. Daha önce ifade edildiği üzere safradan yapılan mürekkeple (*hibr*) yazı yazmak is'ten mamul mürekkeple (*midâd*) yazmaktan daha iyidir. Kalem, yazma süratini engelleyecek kadar sert ve çok çabuk tükenip bitmesine yol açacak derecede yumuşak olmamalıdır. Birisi şöyle demiştir: “Eğer yazını daha iyi hale getirmek istiyorsan, kalemini keskinleştirmek için kestiğin kısmı uzun tutup kalınlaştır, kalemin ucunu da sağ tarafa eğik hale getir.”

Kalemin ucunu sivriltmek ve [hatalı yazılan kısmı] silmek için kullanılan bıçak çok keskin olmalı ve başka amaçlar için kullanılmamalıdır. Kalemin ucunun üzerinde sivriltildiği küçük levha son derece sert bir malzemeden yapılmış olmalıdır. Son derece kuru Fârisî kamışı ile sert ve cilâlanmış abanoz tavsiye etmektedirler. Önceki nesillerden yazı yazma âdâbıyla ilgili rivayet edilen hususlara da riayet edilmelidir. Muâviye b. Ebî Süfyân'dan -Allah her ikisinden de razı olsun- şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rasûlullâh -salât ve selam üzerine olsun- şöyle buyurdu: Ey Muâviye! Divitindeki [mürekkebi karıştırmak için] pamuk kullan, kaleminin ucunu eğik şekilde sivrilt, [*besmeleyi yazarken*] *be* harfini dosdoğru yaz, *sin* harfinin dişlerini birbirinden ayırt et, *mim* harfinin yuvarlağının içini doldurma, *lafzatullâhı* çok güzel bir şekilde, *er-rahmâmı* uzatarak ve *er-rahîmi* hoş bir tarzda yaz. Kalemini sol kulağının arkasına koy ki bu sana yaptığın işi hatırlatır.” Zeyd b. Sâbit'ten -Allah ondan razı olsun- de şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rasûlullâh -salât ve selâm üzerine olsun- şöyle buyurdu: *Bismillâhirrahmânirrahîm* yazacağın zaman *sin* harfini belirgin bir şekilde yaz.” Bu konuda pek çok hadis ve selefın şöhret bulmuş çok sayıda sözü bulunmaktadır. Câbir'den -Allah ondan razı olsun- şöyle dediği rivayet olunmuştur: “Biriniz bir şey yazdığında onu kumla kurutsun; bu, hedeflenen amaca ulaşma konusunda oldukça başarılı bir yoldur.” Ebû Hüreyre'den -Allah ondan razı olsun- şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Allah Rasûlü -salât ve selâm üzerine olsun- şöyle buyurdu: Melekler, bana yazılı olarak salât getiren kimsenin, ismim o kitapta yazılı olarak kaldığı müddetçe Allah'tan bağışlanmasını isterler.”

Altıncı Mesele: [Selef], yüce Allah'ın isminin *muzâfun ileyh* olduğu Abdullah, Abdurrahman veya Rasûlullâh gibi kelimelerde *muzâf* ile *muzâfun ileyh*in arasını

ayırmayı hoş görmemişlerdir. Dolayısıyla çirkin bir görüntü arz ettiğinden, satırın sonuna *abd* veya *rasûl* yazıp diğer satırın başına *Allah*, *er-Rahmân* veya *Rasûl* yazılmamalıdır. Bu tür bir yazım tenzihen mekruh görülmüştür. el-Hatîb ve diğerlerinin açık ifadelerine göre ise tahrîmen mekruhtur ve kaçınılması gerekmektedir. *İktirâh*'ta ise bunun edeble ilgili bir husus olduğu belirtilmiştir. Irâkî'nin dediği gibi bu kurala Rasûlullâh'ın -salât ve selâm üzerine olsun- ve sahabelerin -Allah hepsinden razı olsun- isimleri de dâhildir. Mesela “*sâbbu'n-nebiyyi kâfirun* [= Nebîye söven kafirdir]” ve “*kâtîlu İbn Safiyye ya 'nî ez-Zübeyr ibn Avvâm fi'n-nâr* [İbn Safiyye'nin yani Zübeyr ibn Avvâm'ın katili cehennemliktir]” ifadelerinde *sâbb* [= söven] veya *kâtîl* kelimeleri satırın sonuna ve geri kalan kelimeler diğer satırın başına yazılmamalıdır. Çok çirkin bir görüntü arz ettiği gibi hem yazımı hem de özellikle önceki satırın sonunu değil de sadece sonraki satırın başını telaffuz etme durumunda haram bir fiile yol açmış da olmaktadır. Aralarında *muzâf-muzâfun ileyh* ilişkisi bulunmayan bazı ifadelerin de ayrı olarak yazılmaları pek hoş değildir. Mesela Hz. Ömer'in -Allah ondan razı olsun- şarap içen bir kimsenin sarhoş olduğu halde Rasûlullâh'ın -salât ve selâm üzerine olsun- huzuruna getirilmesiyle ilgili “*fe-kâle Ömer ahzâhu'llâhu eksera mâ yu'tâ bihî* [= Ömer dedi ki: Allah bu kimseye verdiği fazlasını almıştır]” şeklindeki sözünün başındaki *fe-kâle* [= Dedi ki] satırın sonuna ve ifadenin geri kalanını diğer satırın başına yazmak uygun değildir. Eğer Allah, Rasûlullâh ve sahabenin isimlerinden sonra gelen kelimelerde bahsi geçen sakıncalı durumlardan birisi sözkonusu değilse o takdirde kelimeleri birbirinden ayırmakta bir mahzur yoktur. Ancak yine de birlikte yazılmaları da daha iyidir. Kimileri tek bir isim oldukları gerekçesiyle *ehade aşara* gibi kelimeler yanında, izafet ve mezc yoluyla oluşmuş bileşik kelimelerin ayrı olarak yazılmalarını da mekruh görmüşlerdir.

Yedinci Mesele: İlim talibinin [istinsah ettiği] kitabını doğru ve güvenilir bir asılla mukabele etmesi gerekir. Mukabele, faydalanılmak istenen kitap açısından oldukça önemlidir. Urve b. ez-Zübeyr oğlu Hişâm'a -Allah onlardan razı olsun- “Yazdın mı?” diye sormuş. Hişâm “Evet” deyince bu defa “Yazdığımı karşılaştırdın mı, yani bir başka doğru nüshayla mukabele ettin mi?” demiş, Hişâm “Hayır” cevabını verince, “Öyleyse yazmadın” demiştir. İmam Şâfi'î ve Yahyâ b. Ebî Kesîr de şöyle demişlerdir: “[Bir nüshadan] istinsah edip de yazdığını karşılaştırmayan, yani mukabele etmeyen kimse, tuvalete girdikten sonra taharet almayan kimseye benzer.” İstinsah edilen nüsha, bir

başka doğru nüshayla veya hocanın nezaretinde mukabele edilip düzeltildikten sonra harflerin noktaları ve hareketler konulmalı, karıştırmaya müsait yerler harekelenmeli, yanlış yazımın muhtemel olduğu yerlere azamî dikkat gösterilmelidir. Noktasız ve harekesiz anlaşılan yerleri, pek bir faydası olmadığı için noktalamak ve harekelemekle uğraşmaya gerek yoktur. Âlimler yanlış okuma ihtimali bulunan kelimeler dışında noktalama ve harekelemeyi hoş karşılamamışlardır. Bir edîb şöyle demiştir: “Kelimelerin noktalanması yanlış anlamının (*isti‘câm*), harekelenmeleri ise metinde karşılaşılabilecek zorlukların (*işkâl*) önüne geçer.” Bir başkası da “Nice eserin ortaya koymak istediği neticeler, bölümleri noktalanmadığı için anlaşılmamıştır” demiştir.

Diğer yandan noktalama ve harekelemenin, bu ilme yeni başlayan kimseyi düşünerek bütün kitaba teşmîl edilmesi gerektiği de söylenmiştir. Kâdî İyâz da bu görüşü tasvib etmiştir. Çünkü ilme yeni başlayan kimse zor ve basit pasajlar ile doğru ve yanlış harekelenmiş olan kelimeleri birbirinden ayırt edemez. Zira bir pasaj bir kısım insana göre gayet belirginken, diğerleri için zor olabilir. Ayrıca kimi zaman zor olan kısımlar, her şey son derece doğru gözüktüğü için açık-seçik zannedilebilir ve zorlukları ancak daha sonra fark edilebilir. Bazen bir hadisin harekelenmesindeki ihtilaf sebebiyle hadisten çıkartılan hükümde de farklılıklar sözkonusu olmaktadır. Mesela “Cenin zekâtı annesinin zekâtıdır (*zekâtu’l-cenîn zekâtu ümmihî*)” hadisini Şâfiîler, Mâlikîler ve diğerleri gibi cumhur-ı ümmet, mübteda-haber şeklinde kabul edip “*zekât ümmihî*” ibaresindeki *zekâtı* ref‘ halinde okuyarak cenin adına zekat gerekmediğine hükmetmişlerdir. Hanefîler ve başkaları da aynı kelimeyi teşbîhi esas alıp nasb halinde okumuş, annesinin zekatı gibi onun için de zekat verilir şeklinde anlayarak cenin adına zekat gerektiğine hükmetmişlerdir. Bir diğer örnek de “Evlat ebeveyninin hakkını ancak onlardan birisini köle olarak bulup satın alarak özgürlüğüne kavuşturması durumunda ödeyebilir (*lâ yeczî veledun vâliden illâ en yecidehû memlûken fe-yeşteriyehû fe-yu‘tikuhû*)” hadisidir. Dört mezhebin kurucu imamlarının da içinde olduğu cumhûr-ı ümmet *fe-yu‘tikuhû* kelimesini ref‘ halinde okumak suretiyle ebeveyninden birisinin çocuğunun mülküne girmesiyle birlikte özgürlüğüne kavuştuğu görüşüne kâil olmuşlardır ki meşhur olan da bu görüştür. Buna göre *fe-yu‘tikuhû* kelimesindeki zamir fiile delalet eden mahzuf bir masdara dönmetedir. Buna göre çocuğun ebeveyninden birisini köleyken satın alması onu özgür kılmaktadır. Burada bizzat satın alma sayesinde herhangi bir söze gerek kalmaksızın özgürlük gerçekleşmektedir. Bu görüşü *fe-yu‘tiku*

aleyhi ve *fe-hüve hurrun* şeklindeki iki farklı rivayet de desteklemektedir. Ancak Dâvûd-ı Zâhirî sözkonusu kelimeyi, *fe-yeşteriyehûya* atfen nasb halinde okumuştur ki bu durumda özgürlüğe kavuşturan bizzat çocuk olmaktadır. Dâvûd-ı Zâhirî'ye göre çocuğun bizzat özgür bıraktığını söylemesi gerekmektedir, tek başına mülkiyet özgür bırakmaya yetmemektedir.

Her halükârda kıyasın sözkonusu olmadığı ve öncesinde ya da sonrasında hakkında bir işaretin bulunmadığı karışıklığa mahal olan isimler mutlaka harekelenmelidir. Eğer gerek duyulursa zor kelimeler ya metinde harekelenerek ya da kelimenin hizasına gelecek şekilde kenara yazılmak suretiyle tespit edilmelidir. Her ikisini birlikte yapmak yanlış anlamaya mahal vermemek açısından daha iyidir. Taşan mürekkep ve benzeri sebeplerden dolayı okunması zor olan kelimeler kenara açık olarak yazılmalı ve onun üzerine [açıklama anlamında] *beyân* veya [onun kısaltması olarak] *nûn* harfi yazılmalıdır. Metnin kenarına kelimenin düzeltilmiş şekli aynen yazılabileceği gibi, herhangi bir karışıklığa mahal vermemek üzere tek tek harflerin sıralanması [yani harflerin birbirine bitştirilmemesi] şeklinde de yazılabilir. Bunun yanı sıra harfleri “noktasız *ha*, noktasız *dâl*, iki noktalı *te*, üç noktalı *se*” ve benzeri şekilde yazmak gibi önceki nesillerin uyguladığı usul de takip edilebilir. Harflerin noktalarının konulmasıyla ilgili olarak asılı *kâfın* ortasında küçük bir *kâf* veya hemze, *lâmın* ortasına da aynı şekilde ___ yazılmalıdır. Ancak sözkonusu ___, _ şeklinde olmamalıdır.

Sekizinci Mesele: İlim tâlibi, bir kitabı incelemesi sırasında şüphe duyduğu veya bir başka ihtimalin bulunduğu kısımları düzeltip açıklığa kavuşturduktan sonra, bu düzeltmelerin üzerine küçük bir *sahha* yazmalıdır. Kitapta [yazar tarafından] veya kitabın bir nüshasında [müstensih tarafından yapılan] hatanın üzerine de küçük bir *kezâ* veya *hâkezâ raeytühû* [= aynen bu şekilde gördüm] diye yazmalıdır. Kitabın kenarına da sözkonusu yanlışın doğrusunu kesin olarak biliyorsa *savâbuhû kezâ* [= doğrusu şöyledir], eğer bu konuda zann-ı gâlibe sahipse *le'allehû kezâ* [= muhtemelen şöyledir] şeklinde yazmalıdır. Zor pasajlara dair yapılacak şüpheli düzeltmeler bir *dabbe* ile gösterilmelidir ki, bu *sahhanın* kısaltması şeklindeki – 'dır. Eğer yapılan düzeltmede daha sonra karar kılınır ve bu kesinleşirse o zaman bu kısaltmanın sonuna bir *ha* eklenir ve böylece *sahha* olmuş olur. Veya düzeltilen kısım daha önce belirtildiği şekliyle kenara da yazılabilir. Denilmiştir ki: *Sâd* harfinin öncelikle hakkında kesin karar

verilmeyen düzeltmeler için daha sonra da eseri inceleyen müstensihinin eseri aktarma konusunda bir dikkatsizliğinin olmadığı ve bir hata yapıp da onu düzeltmeye çalıştığını zannetmemesi gerektiği konusunda uyarmak için kullanıldığına işaret etmişlerdir. Yine de ara sıra kimilerinin eserin doğru olan bir kısmını kalkıp değiştirmeye cüret ettikleri de vakidir.

Dokuzuncu Mesele Yazılan kısımda bir fazlalık veya yanlış yazılan bir şey varsa bu, şu üç yoldan birisi seçilerek düzeltilmelidir:

1. Kâğdın bıçak veya benzeri bir şeyle kazınması (*keşf*). Bu uygulamaya sıyırmak (*beşr*) ve ovmak (*hakk*) da denilmektedir. Aşağıda geleceği üzere diğer metotlar buna oranla daha iyidir. Ancak bu metot da özellikle [yanlış konulan] nokta ve harekelerin izalesinde oldukça etkilidir.
2. Eğer mümkünse kâğıdı kazımadan silmek (*mahv*). İbnü's-Salâh'a göre bu metot birincisinden daha iyidir ve farklı uygulama şekilleri vardır.
3. Üstünü çizme (*darb*). Bu metot ise özellikle hadis kitapları sözkonusu olduğunda kazıma ve silmeden daha iyi bir metottur. Bu konuda şöyle rivayet edilmiştir: Üstatlar *semâ'* meclisine bıçak getirilmesini hoş karşılamazlardı, çünkü rivayetler muhtelifdir ve [yanlış olduğu düşünülerek] silinen bir şey doğru olabilir ve ikinci defa yazılması gerekebilir.

Üstünü çizmenin nasıl yapılacağı hususunda beş meşhur görüş bulunmaktadır:

- a. İptal edilecek harflerin üzerine devamlı bir çizgi çizmek.
- b. İptal edilecek harflerin üzerine onlardan ayrı bir çizgi çizmek. Bu çizginin uçları sözkonusu harflerin başlangıç ve sonlarına dokunmalıdır. Bahsi geçen çizgi ters *be* harfi gibidir:
- c. İptal edilecek kelimelerin ilkinin üzerine *lâ* veya *min*, sonuncusunun üzerine de *ilâ* yazmak. Bu, *buradan şuraya kadarki* kelimelerin silinmesi gerektiğini göstermektedir.
- d. İptal edilecek kelimelerin ilki ile sonuncusunun başına birer yarım daire () çizmek.
- e. İptal edilecek kelimelerin ilki ile sonuncusunun başına birer sıfır yazmak. Bu küçük daireye *sıfır* denmesinin sebebi, herhangi bir doğruluk ihtimalinin bulunmamasına işaret etmesi sebebiyledir. Aritmetikçiler de herhangi bir sayının bulunmadığı yerlere işaret ettiği için onu bu şekilde isimlendirmişlerdir.

Eğer bir kelime yanlışlıkla tekrar yazılmışsa veya lüzumsuzsa ilki yerinde doğru olarak yazıldığından tekrar edilen ikinci kelimenin üstü çizilmelidir. Ancak tekrar yazılan kelimenin görünüşü daha güzel ve okuması daha kolay ise o zaman birinci kelimenin üstü çizilmelidir. Şayet tekrarlanan kelimelerden ilki satırın sonuna [ikincisi diğer satırın başına] denk gelmişse, o takdirde diğer satırın başlangıcını hatasız bırakmak için ilk kelimenin üstü çizilmelidir. Genel olarak satırların başlangıç ve sonlarına müdahale etmemek esastır, [ancak illa müdahalede bulunulacaksa, satırın sonuna müdahalede bulunulmalı] satırın başına dokunulmamalıdır.

Şayet tekrar edilen kelime muzâf-muzâfun ileyh, mevsûf-sıfat, mübteda-haber veya ma'tûf-ma'tûfun aleyh yapılarının bir ögesiye ve satır sonunda [veya satır başında] yer alıyorsa, aralarında irtibat bulunan iki şeyi birbirinden ayırmamak için birisinin üstünü çizmemeye özen göstermek daha iyidir. Kâdî İyâz, cümlenin manasına dikkat etmenin, yazının güzel görünmesine özen göstermekten daha önemli olduğunu söylemiştir. Eğer ilim talibi bir üstadın yardımıyla veya mukabele yoluyla istinsah ettiği nüshayı düzeltiyorsa, düzeltmeyi bıraktığı yere “buraya ulaştı (*belâğa*)”, “buraya kadar gözden geçirildi (*belâğa'l-arzu*)” veya bu anlama gelebilecek bir ifade yazmalıdır. Şayet bu, hadis *semâ'* edilen mecliste yapılıyorsa o zaman “birinci oturumda buraya kadar gelindi (*belâğa fi'l-mî'âdi'l-evvel*)” şeklinde oturum sayılarını belirterek yazmalıdır. Bu tür ifadelerin son derece büyük faydası vardır.

Onuncu Mesele: İki söz veya iki hadis arası bir daire veya kalınca bir noktayla ayırt edilmelidir. Hedeflenen amaca ulaşmayı zorlaştırdığı için hiçbir işaret koymadan bütün kitap tek bir şekilde yazılmamalıdır. İşaret konusunda âlimler daireyi diğerlerine tercih etmişlerdir ki, bu hadis âlimlerin çoğunlukla kullandığı bir usuldür. Söz konusu daire şu şekildedir: O

Hadis âlimleri kitaplarında kısaltmalar kullanmayı âdet haline getirmişlerdir. Bu kısaltmalardan bazıları şunlardır: *Haddesenâyı* kimileri *snâ*, kimileri, *nâ*, kimileri *dsnâ* olarak kısaltmıştır. *Ahbaranâyı* ise bazıları *enâ*, bazıları, *arnâ*, bazıları *abnâ* şeklinde kısaltmışlardır. *Haddesenâyı* bazıları *sny*, bazıları da *dsny* olarak kısaltmıştır. *Ahbaranî*, *enbe'enâ* ve *enbe'enî*'yi ise kısaltmamışlardır. Benzer şekilde rivayet arasında isnatta geçen *kâleyi* bazıları *kaf* harfiyle kısaltmışlardır. Kimileri de şu şekilde onları bir araya toplamıştır: *ksnâ*, yani *kâle haddesenâ*. Irâkî bunun kullanılmaması gereken bir ifade

olduğunu söylemiştir. Arap olmayanlar tarafından yazılmış eserlerde de bu türden kısaltmalar mevcuttur. Mesela *matlûb* için *mt*, *muhâl* için *mh*, bâtil için *bt*, *hûneizin* için *vh*, *fehûneizin* için *fh*, *ilâ âhirihi* için *elh* ve *musannif* için *ms* gibi.

Yine bu türden olmak üzere isnatlardaki *yuhaddisu* kelimesi gibi yazılmayan ancak sözlü olarak söylenen kelimeler de bulunmaktadır. İsnatlarda *semi'tu fülânen an fülânin* şeklinde geçen ibare *semi'tu fülânen yuhaddisu an fülânin* şeklinde okunmalıdır. Bu çok sık yapılan bir uygulamadır. Aynı şekilde tekrarlanan *kâle* kelimesi de yazılmasa bile okunmalıdır. Mesela *Sahîh-i Buhârî*'deki *senâ Sâlih ibn Hibbân kâle kâle Âmir eş-Şa'bî* ibaresinde yer alan iki *kâle*den birisi yazımda hafzedilmeli ancak sözlü nakilde tekrarlanmalıdır. Benzer bir diğer kelime de *ennehûdur*. Mesela *haddesenâ fülânun ennehû semi'a fülânen yekâlu* ibaresindeki *ennehû* yazılmasa bile sözlü olarak aktarılmalıdır. Bu konuya Hâfız İbn Hacer *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde dikkat çekmiştir, ancak onun dışında bu konuya değinen pek kimse yoktur. En iyisini Allah bilir. Bir başka grup da bir kısmı kısaltılan ve diğer kısmı duruma göre sözlü olarak nakledilen kelimelerdir. Bunların en meşhuru bir senetten diğerine geçişi ifade etmek üzere noktasız *ha* harfiyle kısaltılan *tahvîl* kelimesidir. Bunun, iki senet arasına girdiği için *hâil* kelimesinin kısaltması olduğu ileri sürüldüğü gibi Mağrib uleması da *hadîs* kelimesinin kısaltması olduğunu söylemiş, kimileri de *sahhanın* kısaltması olduğunu iddia etmiştir. İbn Salâh da *ha* kısaltmasının yerine kimi zaman açık olarak *sahha* yazılabileceğini belirtmiştir. *Han*ın sözlü olarak aktarımı konusunda ise görüş ayrılığı bulunmaktadır. En doğrusu, tek başına *ha* şeklinde yazıldığı gibi okurken de bu şekilde söylenmesidir. Kimileri telaffuz edilmemesi gerektiğini, kimileri de kısaltması olduğu asıl kelimenin, yani *hâdis* veya *sahhanın* telaffuzunun daha doğru olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu hususların bilinmesi son derece faydalıdır.

Bunlar dışında bir kısmı kısaltılan ancak ne kısaltılan kısmın ne de kısaltmanın yapıldığı asıl kelimenin okunması konusunda bir ittifakın bulunmadığı kelimeler vardır ki, bunlar belirli eserlerde karşımıza çıkan özel teknik terimlerdir. Hadis kitaplarının çoğunda Buhârî için *hı*, Müslim için *m*, Tirmizî için *t*, Ebû Dâvûd için *d*, Nesâî için *n*, İbn Mâce el-Kazvînî için *ch* veya *k*, İbn Hibbân için *hb*, Dârekutnî için *tu* kısaltmaları kullanılmaktadır. Bunlar çokça kullanılan kısaltmalardır. Bunlar dışında *Ucâle* ve *Umde* isimli eserleri sebebiyle İbnü'l-Mülakkan *ayn*, İmam Mâlik *m*, Ebû Hanîfe *ha* ve

Ahmed *elif* harfleriyle kısaltılmıştır. Belirli bazı ifadeler, görüşler, mezheplere de kimi zaman kısaltmalar aracılığıyla atıfta bulunmaktadır.

Bu ve benzeri kısaltmaları eserinde uygulayan kimsenin kullandığı teknik terimlerin [kısaltmalarını] büyük bir dikkatle açıklaması gerekmektedir, zira teknik terimler tartışılmazdır. Eserde geçen teknik terimlerin [kısaltmalarının], okuyucunun onların işaret ettikleri anlamları kavrayabilmesi için giriş kısmında açıklanması daha uygundur. Pek çok âlim kısalık veya benzeri bir sebeple bu yolu tercih etmişlerdir. En iyisini Allah bilir. Kitabın kenarlarına ilgili faydalı notlar almakta bir beis yoktur. Kenara yazılan notun sonuna *sahha* kaydı düşülmemeli, bunun yerine yazılan notun kitabın bir parçası olmadığını göstermek için mesela rakam yazılmalıdır. Kimileri kitabın kenarına yazılan notun başına __ yazmaktadırlar. Kitabın kenarına sadece, problemlili veya şüpheli yerlere, remizlere veya hatalı kısımlara işaret etmek için not düşülmelidir. Metinle alâkası olmayan ayrıntılarla kitabın kenarları doldurulmamalıdır. Çok fazla not düşüp de kitap okunmaz hale getirilmemelidir. Daha belirgin olması sebebiyle bölüm başlarında, başlıklarda, alt bölümlerin başlangıçlarında ve paragraflarda kırmızı mürekkep kullanmakta bir sakınca yoktur. Metinle iç içe olan şerhlerin yazımında da metin kısmını kırmızı mürekkeple yazmak veya metin kısmının üstüne uzunca bir çizgi çizmek metinle şerhin karışmasını önleyen bir usuldür. Ancak bu durumda kırmızı mürekkep kullanmak daha iyidir, çünkü [aksi halde] tek bir harf dahi olsa karışıp bir kelimenin bir kısmı metne diğer kısmı şerhe aitmiş gibi gözükebilir. Bu tür karışıklıkların önüne metin kısmının üzerine çizgi çekerek değil, kırmızı mürekkep kullanarak geçilebilir. Bu ve benzeri hususların örneklerine fıkıh kitaplarında sıkça rastlamak mümkündür. Bahsi geçen uygulamalar kitabın mütalâasını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. En iyisini yüce Allah bilir.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılı Ekim ayında, Kars'ın Sarıkamış ilçesinde doğdu. İlk - Orta ve Lise öğrenimini Kars'ta tamamladıktan sonra 1999 yılında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. Lisans öğrenimi öncesinde yaptığı Radyo ve Televizyon programcılığı, gazetecilik gibi işlerin yanı sıra Lisans öğrenimi sırasında da bir derginin halkla ilişkiler ve satış sorumlusu olarak çalıştı ve çeşitli dergilerde şiir, öykü, deneme ve makaleleri yayımlandı. Yazıları çeşitli ödüllere layık görüldü. 2003 yılında Sakarya Üniversitesinden “*Tarihçi*” unvanıyla mezun olduktan sonra yaklaşık bir yıl üniversite hazırlık Tarih öğretmenliği yaptı. Yine aynı yıl, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim dalında Yüksek Lisansa başladı. Halen, bünyesinde birçok eğitim kurumu bulunduran bir işletmede yöneticilik vaadi olan idari bir pozisyonda görev yapıyor.